

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (539)
березень-квітень
2018

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава,
Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков*
(Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська
Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Рєєнт* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Рєєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №5 від 29.03.2018 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №34
Підписано до друку 26.04.2018 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Ващук Д.** Подільське князівство у другій половині XIV ст.: особливості правового статусу. 4
- Вирський Д.** Початковий дискурс про козаків: творення образу українського козацтва в Речі Посполитій 1560–1570-х рр. 20
- Ковалевська О.** Козакознавчі студії в науковій спадщині С.Рудницького 41
- Матяш І.** Роль дипломатичних установ у започаткуванні українсько-болгарських міждержавних відносин (1918–1921 рр.) 53
- Кульчицький С.** Боротьба кримських татар за повернення на Батьківщину (1956–1989 рр.) 75

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Савчук І.** Основні наукові підходи до вивчення просторово-галузевого розвитку господарської діяльності 110
- Алланіязов Т.** (*Жезказган, Республіка Казахстан*). Українці в особливих таборах ГУЛАГ 121

ПУБЛІКАЦІЇ

- Із невідомих листів гетьмана Івана Мазепи до полковника Іллі Новицького (*вступна стаття й публікація Ю.Мицика*) 148

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

- Балушок В.** (*Фастів*). З історії української етнічності (від «русинів» до «українців») 163

ДИСКУСІЇ

- Левчук Н.** До питання про «старі» та «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. 179

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Миколенко Д. Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 роках (Н.Самойленко, Полтава)	194
Кушнеж Р. Чистки й терор на Україні (1934–1938) (Ю.Шоповал)	199
Янсен Я., Остергаммель Ю. Деколонізація: коротка історія (Є.Брайлян)	203
Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Ментальний вимір української цивілізації (В.Наулко)	210

ХРОНІКА

Донік О. Урочисте засідання вченої ради Інституту історії України НАН України з нагоди 60-річчя «Українського історичного журналу»	216
Маєвський О., Пастушенко Т. Методологічний семінар щодо підготовки енциклопедичного видання «Україна в Другій світовій війні»	219
Коломієць Н. Круглий стіл «Історична наука та архівознавство в умовах декомунізації українського суспільства»	223

ЮВІЛЕЇ

Коцур В. (Переяслав-Хмельницький). До 85-річчя доктора історичних наук, професора В.Шевчука	226
Світленко С. (Дніпро), Удод О. (Київ). До 70-річчя доктора історичних наук, професора В.Іваненка	229

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	237

ПОДІЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст.: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ

Розглядаються особливості правового статусу Подільського князівства у складі Литовської держави. Аналіз історіографії з теми засвідчив, що більшість дослідників звертали увагу на державний устрій Литви, а не на правовий статус окремих земель/князівств. Історія Подільського князівства другої половини XIV ст. пов'язана з правлінням удільної династії Коріатовичів, а саме небожів великого князя литовського Ольгерда: Олександра, Юрія, Костянтина, Федора. Розглянуто відповідні літописні та актові джерела. Це дало підстави зробити висновок про те, що Коріатовичі під час володарювання на Поділлі зуміли суверенізуватися від центральної влади, що проявилось у правовій, політичній, військовій, економічній, культурній діяльності. Із Литвою князів пов'язувала лише належність до правлячої династії Гедиміновичів. Їх незалежність не було обмежено й після ленної присяги Людовікові Угорському (навіть якщо такий факт і був). Самостійність Коріатовичів, на наш погляд, стала головною причиною ліквідації їхньої влади на Поділлі.

Ключові слова: Подільське князівство, правовий статус, державний устрій, князі Коріатовичі, династія Гедиміновичів, суверенітет.

Період другої половини XIV ст. є значущим в історії Центрально-Східної Європи. У цей час більшість українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського, сприяючи його перетворенню в одну з найбільших європейських держав того часу. У нових реаліях першочергові завдання організації державного управління полягали, по-перше, у налагодженні взаємин між «ною» владою і соціумом, а по-друге – в утворенні органів влади й політичних інститутів. Таким чином відбувався процес формування території держави з урахуванням новоприєднаних земель. Метою цієї статті є аналіз та характеристика особливостей правового статусу Подільської землі у складі Литовської держави.

Історіографія окресленої проблеми досить велика. Однак у більшості випадків історики з різних країн і в різні періоди звертали увагу не стільки на правовий статус окремих земель/князівств, скільки на державний устрій

Литви у цілому. Найпоширенішою була (і певною мірою є досі) концепція про федеративність. Наприклад, один із найвпливовіших істориків-литванів другої половини XIX – початку XX ст. М.Любавський відзначав: «Усі інші землі, що ввійшли до складу Литовсько-руської держави, зайняли в ній окреме від власне Литви становище, як самостійні частини держави, об'єднані тільки єдиною владою. Їх державне становище у зв'язку з урядовим устроєм, що носив на собі печатку старовинної окремішності та самобутності, робило їх схожими на членів політичної федерації»¹. Ця особливість збереглася й у пізній час, а саме за правління Казимира, Олександра та Сигізмунда: «Литовсько-руська держава в окреслений період мала федеративний характер, не втрачаючи його і в подальшому, до самого кінця свого самостійного існування»².

Подібної думки дотримувався М.Довнар-Запольський. Указуючи на особливості взаємин приєднаних територій із центральною владою, він стверджував, що «всю державу можна визнати побудованою на федеративному началі, хоча й дещо своєрідному. Своєрідність цієї державної організації полягає в певного роду відхиленнях від чистої схеми федеративного устрою»³.

Про федеративність писав і М.Грушевський. Він уважав, що «в централизовану державу в кн. Литовське не перетворилося ані під рукою Витовта, ані в пізніших часах»⁴. Крім цього, погоджуючись у цілому з висновками М.Любавського, М.Довнара-Запольського, водночас висловлював деякі свої міркування: «Було се тільки зближення до федеративного устрою, а не правдива федерація – тому, що довго, аж до другої пол. XVI ст., не було вироблених докладних форм ані репрезентацій земель в центральних органах, ані форм місцевої самоуправи, і сама центральна управа не мала характеру влади вибраної, членами федерації уставленої. Зрештою сама одноцільність земель була в середині розбита цілою низкою нових явищ суспільно-політичного характеру, що виривали все глибші борозди в її устрою»⁵.

Зазначена концепція не викликала заперечень серед окремих істориків права. Наприклад, М.Чубатий також уважав, що Велике князівство Литовське за формою державного устрою було федерацією: «Федеративний характер всієї землі проявляється у федерації земель дрібних українських уділів, службених князиків, екземпт, пансько-магнатських ключів, церкви, станів та міст з маґдебурзьким правом»⁶.

Авторитетність висновків відомих істориків другої половини XIX – початку XX ст. була настільки значною, що вони мають місце й у сучасному

¹ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. – Москва, 1892. – С.26.

² Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – 2-е изд. – Москва, 1915. – С.87–88.

³ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.І. – К., 1901. – С.85.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII вв. – 2-ге вид. – К., 1998. – С.10.

⁵ Там само. – С.14.

⁶ Чубатий М. Огляд історії українського права: історія джерел та державного права (Записки за викладами на Тайнім Українським університеті у Львові в рр. 1920–1923). – 3-те вид. – Ч.П. – Мюнхен, 1947. – С.4.

історієписанні. Зокрема литовський дослідник Е.Ґудавічюс, підтримуючи усталену думку про форму державного устрою Литви, відзначав: «У межах усієї Литовської держави, починаючи з XVI ст., склалася федерація земель нової станової структури, ядром якої були три литовських воеводства (Віленське, Троцьке і Жмудське староства – Д.В.), котрі мали явну політичну гегемонію. Державу не було повністю централізовано, однак її об'єднувала єдина система посад територіального управління»⁷. Водночас автор стверджував, що своїми діями у внутрішній політиці великий князь литовський Вітовт «по суті зруйнував систему удільних князівств [...] Однак, унаслідок кризи 30-х років XV ст. на руських землях виникли апанажні володіння верхівки Ґедиміновичів. До 1470 р. їх було знищено»⁸.

Про автономію удільних князівств на українських землях у складі Литовської держави згадувала також О.Русина. На її думку, васальна залежність Володимира Ольгердовича, Дмитра-Корибута Ольгердовича, Федора Любартовича тощо від литовського князя Ягайла «знаходила зовнішній вираз у “послушестве”, виплаті щорічної данини та, за необхідності, наданні військової допомоги “господарю”; в усьому іншому їхні володіння залишалися практично автономними частинами Литовської держави»⁹. Автономність князівств, як уважав Ф.Шабульдо, залишалася навіть після скасування удільності в кінці XIV ст.: «І у статусі намісництв (воеводств) колишні удільні князівства продовжували залишатися окремими адміністративно-територіальними одиницями, що зберегли значну феодальну автономію, хоча нерідко зі зміненими обрисами кордонів»¹⁰.

Водночас існують дещо інші концепції щодо зазначеної проблеми. Згадані вище висновки М.Любавського піддав критиці історик права Ф.Леонтович, на чію думку «про політичну федерацію навряд чи може бути мова там, де союзна угода, установлена сьогодні, порушується завтра, де федеративна частина відпадає від свого цілого, нерідко з суто випадкових обставин, як це було звичайним явищем в удільній Русі [...] Ще менш доречно говорити про “федеративний” характер Литовсько-Руської держави у XV і XVI ст.»¹¹. Ф.Леонтович також говорив про неможливість використовувати наявні уставні земські грамоти як аргумент у питанні федеративного устрою. Внутрішнє життя земель за цими документами здійснювалося «не у силу своєї політичної окремішності та самобутності, не за правом земського самоврядування (політичної децентралізації), а лише у силу одного пожалування, аргументу дуже хиткого й неміцного, яке могло бути позбавлене будь-якої сили та в будь-яку хвилину волею тієї ж влади, котра його надала»¹².

⁷ Ґудавичюс Э. История Литвы с древнейших времён до 1569 г. – Т.І. – Москва, 2005. – С.406.

⁸ Там же. – С.393.

⁹ Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С.69.

¹⁰ Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.103.

¹¹ Леонтович Ф. Очерки по истории литовско-русского права: Образование Литовского государства. – Санкт-Петербург, 1894. – С.178–179 (прим.2).

¹² Там же.

Згідно з дослідженням В.Заїкіна, процес розвитку форми державного устрою Великого князівства Литовського визначався декількома періодами. Перший відноситься до часів Вітовта, котрий «з усіх підвладних йому земель намагався створити унітарну (однолітну) державу, але, зустрівши опір із боку окремих (особливо українських) земель, мусів залишити їм обмежену державність». На другому етапі, який настав після смерті Вітовта, «об'єднані ним землі утворили федеративну литовсько-українсько-білоруську державу», яка мала назву Великого князівства Литовського. У другій половині XV ст. настав третій етап, коли «князівство перетворюється з федерації в державу унітарну». Саме в такій формі Литва стане частиною унітарної Речі Посполитої 1569 р.¹³ Крім цього, дослідник висловив цікаве міркування про наслідки Кревської унії щодо питань, які нас цікавлять: «Цей зв'язок до 1569 р. був дуже слабкий і мав форму то протекторату польського короля над великим князівством, то особистої унії королівства й великого князівства»¹⁴.

У сучасному історієписанні критиком так званої «федеративної концепції» є литовський історик З.Норкус. Будучи прихильником одного з найвідоміших теоретиків держави М.Ромера¹⁵, а також проаналізувавши праці багатьох фахівців, він дійшов висновку про те, що підстав уважати Велике князівство Литовське федерацією немає. Між землями, які утворювали цю країну, не було рівності. Метрополію та решту територій-«анексів» пов'язували відносини субординації. Руські землі не мали паритетного представництва у центральних органах влади чи у правлячій еліті. Анекс не є рівноправним членом складеної держави, як це мало би бути у федерації¹⁶. Більш того, дослідник вважає, що, власне, аргументи прихильників федеративного характеру устрою Литви свідчать про щось зовсім інше, а саме демонструють не федеративний, а імперський характер великого князівства¹⁷.

Отже цей короткий історіографічний огляд свідчить про те, що єдиної думки про форму державного устрою Литовської держави не існує. Тепер звернемо увагу на Подільський регіон, а саме на особливості його державно-правового статусу. Після 1362 р. внаслідок перемоги великого князя литовського Ольгерда у битві на Синіх Водах¹⁸ ця територія ввійшла до складу Великого князівства Литовського¹⁹. За літописною інформацією, на Поділлі

¹³ Заїкин В. Головні моменти української державності // Молода нація. – 2004. – №2 (31). – С.77–78.

¹⁴ Там само. – С.78.

¹⁵ Розробляючи класифікацію форм державного устрою, запропонував додати до класичних трьох типів (федерація, конфедерація, унітарна держава) четвертий – імперію (див.: Норкус З. Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій / Пер. з лит. П.Білинський. – К., 2016. – С.139).

¹⁶ Там само. – С.256.

¹⁷ Там само. – С.264.

¹⁸ Докл. див.: Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). – К., 2014. – С.181–203.

¹⁹ Також існує думка про можливу наявність якогось договору між великим князем литовським Ольгердом і фактичним правителем однієї з частин Золотої Орди – Мамаєм, унаслідок якого литовський господар отримав контроль над містами й територією Поділля, Південної Київщини, Чернігово-Сіверщини та колишнього Переяславського князівства (див.: Шабуньдо Ф. Чи існував ярлик Мамає на українські землі? (до постановки проблеми) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.103).

«со князя великого Олгирдивым презволением и с помочию Литовской земли» утвердилася влада князів Коріатовичів²⁰. Саме це дозволило їм, на думку С.Полехова, завершити звільнення території з-під татарської зверхності й за угодою з місцевою адміністрацією («отаманами») вокняжитися тут²¹. Водночас Я.Куртика датував початок перебування князів Коріатовичів у Подільській землі кінцем 1340-х рр., пов'язуючи цю подію з воєнним походом польського короля Казимира III 1349 р.²² Цю ж версію підтримує В.Михайловський, стверджуючи, що «співпраця (Коріатовичів – Д.В.) з польським королем Казимиром III та Людовіком Угорським закріпила західний вектор політики князівства»²³. Не заглиблюючись у дискусію щодо цього питання, безперечним вважаємо висновок про те, що на початку 1370-х рр. князі Коріатовичі ґрунтовно облаштувалися на території Подільського князівства²⁴. Відповідно з цього часу можемо говорити про особливості правового статусу цього регіону.

Головною проблемою у вирішенні цього питання залишається, безумовно, обмежена кількість джерел. Одним із перших документів, в яких Коріатовичі згадувалися як господарі Подільської землі, була грамота Юрія й Олександра від 7 січня 1374.²⁵ У дослідників до цього часу немає єдиної думки про те, чи отримав Кам'янець за цим актом, власне, маґдебурзьке право²⁶. На наш погляд, варто погодитися з думкою Ю.Сіцінського про те, що окремі положення цієї грамоти стосувалися самоврядування, а «дійсне маґдебурзьке право надано було Кам'янцю пізніше: в 1432 р. була видана кам'янецькому войту грамота, що підтверджувала німецьке чи маґдебурзьке право»²⁷. Інше питання, хто саме міг користуватися правами згідно з документом 1374 р.: усе місто чи представники окремих громад? Можливо, ішлося про вихідців із німецьких земель або їхніх нащадків, оскільки, за дослідженням В.Михайловського, саме так ототожнювали себе «протягом

²⁰ Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Т. XXXV. – Москва, 1980. – С. 66.

²¹ Полехов С. Летописная «Повесть о Подолье» // Древняя Русь. – 2014. – №2 (56). – С. 49.

²² Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV w. // Kamieniec Podolski: Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F. Kiryka. – Т. I. – Kraków, 2000. – С. 13.

²³ Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х рр. XVI ст. – К., 2012. – С. 75.

²⁴ Тут важливо відзначити наступне. До часу приходу Коріатовичів, за дослідженнями Б.Черкаса, ця територія як «улус Курумиши» перебувала у складі Золотої Орди. Відповідно, влада литовських правителів після 1362 р. поширилася на весь колишній улус. Однак після Коріатовичів, на початку 1390-х рр., частиною території (з 1395 р так званий «улус Хурмада») південніше Синіх Вод) почали порядкувати еміри з улусу Ноґая. І тільки ярликом Тохтамиша, уже за часів Вітовта, «землі колишнього улусу Курумиши остаточно передаються під владу ВКЛ». Б.Черкас також визначив географічні межі улусу та його територіально-адміністративний устрій (див.: Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи... – С. 252–257).

²⁵ Відзначимо, що ця грамота збереглася в декількох списках і з різними датами. Найбільш докладно історію документа описано: Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви / Упор. Д.Ващук, М.Мошак. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 18–20. Один із польськомовних списків ми виявили в Державному архіві Хмельницької області. Саме на нього й посилятимось у цій статті.

²⁶ Докл. див.: Крамар С. Місто Кам'янець на Поділлі у XIV–XVIII ст.: маґдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад: Історико-правовий нарис. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 68–96; Пламеницька О. Castrum Samenecensis: Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час). – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 54–57.

²⁷ Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. – С. 25.

XV ст. кам'янецькі міщани, які вирішили перейти під міську юрисдикцію Львова»²⁸.

Залишивши відкритим питання щодо точного пожалування кам'янецької «маґдебургії», сконцентруємо увагу на тих положеннях грамоти, які мають безпосереднє відношення до досліджуваної проблеми. Про те, що Юрій і Олександр Коріатовичі були єдиними володарями Поділля, свідчить інтитуляція: «Ми, князь Юрій Коріатович, Божою милістю князь і господар Подільської землі, із братом своїм князем Олександром»²⁹. Вони ж і виступали головними розпорядниками земельного фонду, надавши місту «землі 204 лани між Мукшею та Баговицею від Тарнавської дороги, ліс Откорів, а землі ті аж до Дністра дали місту та їм не міряючи там ланів, і дали берег річки Дністра від устя Мукши до устя Баговиці. Крім того, пожалували тому ж місту вигін для пасовищ від міської криниці до Мукши, а Мукшою долом до князівських нив»³⁰. Крім цього, одержувачам грамоти було надано певні права в галузі судочинства: «А судитися їм по своїх правах перед своїми райцями, а воеводі не потрібно в те втручатися». У разі виникнення спору між княжим зем'янином або дворянином із міщанами, суд вершив воевода з війтом³¹. Цей невеликий епізод, пов'язаний із судочинством, для нас надзвичайно цікавий. По-перше, право на самоврядування, а в даному випадку – на деякі його елементи, жалувалося від імені верховної влади. По-друге, згадка «воеводи», який разом із війтом перебував на другому ступені судочинства після князя, говорить про те, що в містах від імені Коріатовичів управляли їхні намісники, тобто воеводи³². Це не було винятком як для того часу, а саме підкреслювало незалежність управління Коріатовичами своєю землею.

Аналогічна інтитуляція міститься в наступному документі, від 17 березня 1375 р., за яким «князь Литовский, князь Олександро Корьятович, Божьей милостью князь и господарь Подольской земли» підтверджував право на володіння млином Церкви Божої Матері і місті Смотричі³³. Практично не змінилося формулювання інтитуляції й під час правління Костянтина та Федора Коріатовичів: «Ми, князь Костянтин Коріатович, і брат наш, князь Федір Коріатович, Божою милістю дідичі та господарі Подільської землі» (грамота від 19 вересня 1388 р.)³⁴; «Мы, князь Федоръ Корьятович, Б(о)жьєю м(и)л(о)стю дедичъ и господар Подольской земли» (грамота від 20 червня 1391 р.)³⁵; «Ми,

²⁸ Михайловський В. Еластична спільнота... – С.31.

²⁹ «My, Książ Jurgiey Kurjatiowicz, Bożą miłością Książ u Hospodar Podolskiej ziemie, z Bratem swoim Kniaziem Alexandrem» (див.: Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.120. – Оп.1. – Спр.1631. – Арк.20).

³⁰ «a lanow dwieście y cztery daliśmy ku miastu, a między Mukszą y Bagowicą od Tarnawskiego Gosińca, las Odkorów, a ziemię tę aż do Dniestra daliśmy ku miastu te im lany niemierzac, y daliśmy rzeki brzegu Dniestra od uścia Mukszy aż do uścia Bahowicy. A wyższe krom tego daliśmy ku miastu Pastwy wygon od mieyskiej krynicy do Mukszy, a Mukszą na doł do kniezich niw» (див.: Там само).

³¹ «А саждіц ся ім прзд свым Prawem маіа y swemi Raycami, a wojewodzie nietrzeba wstepować do tego niczego» (див.: Там само).

³² Князь займався винятково тими справами, покарання за якими передбачало смертну кару. Він же, швидше за все, був і верховним суддею (див.: Там само).

³³ Розов В. Українські грамоти. – Т.I (XIV і перша половина XV в.). – К., 1928. – С.20.

³⁴ Див.: Tegowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV w. // Teki Krakowskie. – T.V. – Kraków, 1997. – S.170.

³⁵ Див.: Груша А. Неизвестная грамота Фёдора Карьятовича 1391 г. // Беларускі гістарычны агляд. – 2001. – Т.8. – Сп.1/2. – С.133.

князь Федір Коріатович, Божою милістю князь і господар землі Подільської» (грамота від 1 липня 1392 р)³⁶; «Мы, князь Федоръ Куриатовичъ, Божю м(и)л(о)стю кн(я)зь, господар Подолское земли» (грамота від 9 серпня 1392 г.)³⁷.

У цих актах Костянтина й Федора Коріатовичів також є згадка про існування уряду воеводи (наприклад, у пожалуванні панові Немирі на замок Бакота від 19 вересня 1388 г.³⁸). У підтверджувальному даруванні панові Гриньку (20 червня 1391 г.) князівським воеводам заборонялося втручатися у внутрішні справи («а лише того оу пана Гриньковы не надоб(е) нам ся вступати, ани нашим воеводам на его люди децког(о) слати»³⁹). Аналогічний артикул присутній і в грамоті 1392 р., пожалуваній слuzі Пашку Васневичу («а опроч того не уступатися в Пашковы люди никоторому воеводе кромя Пашка або его людей. А Пашко мает нам с того служити ани воеводе посылати децкого на Пашковы люди, або его люде»⁴⁰). Тобто Немиря, Гринько й Пашко здобули право судити своїх підданих. Відзначимо, що це не було чимось особливим. Більше того, така норма з середини XV ст. присутня вже у Волинській уставній грамоті⁴¹ та реально діяла на Київщині в кінці XV ст.⁴² Однак пожалування подібного права перебувало в компетенції верховного правителя⁴³. Тож є всі підстави говорити про політично-правовий суверенітет Коріатовичів від центральної влади Великого князівства Литовського.

Подібний висновок можна зробити й щодо економічної діяльності. Припущення про існування щорічної виплати данини великокнязівському «господарю», як і обов'язок надавати військову допомогу, джерела прямо не підтверджують. За літописними відомостями, саме князі Коріатовичі «пришли в Подольскую землю, от татар, и боскакомъ выхода не почали давати»⁴⁴. Водночас у грамоті Олександра Коріатовича 1375 р. згадується якась данина татарам: «Иже то, штож коли вси земляне имуть давати дань оу татары, то серебро иміють тако же тии люди дати»⁴⁵. Аналогічна постанова присутня й у жалуваних грамотах Федора Коріатовича Пашкові Васневичу й Немирі⁴⁶. Також невелика згадка про сплату «виходу» є в ярлику хана Тохтамиша польському королеві Владиславові II Ягайлу (20 травня 1393 р.): «Нынѣ

³⁶ *Źródła dziejowe*. – Т.V: Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. / Wyd. A.Jabłonowski. – Warszawa, 1877. – S.21.

³⁷ Див.: Новая грамота князя Фёдора Кориатовича 1392 г. // *Беларуская даўніна*. – Вып. 1. – Мінск, 2014. – С. 149.

³⁸ Див.: *Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej...* – S.170.

³⁹ *Груша А. Невадомая грамота Фёдора Карыятовича...* – С.133–134.

⁴⁰ Новая грамота князя Фёдора Кориатовича... – С.149.

⁴¹ *Vaščukas D. Voluinės žemės privilegijos (XV a. II pusė – XVI a. pradžia): datavimo ir protografo problema // Lietuvos istorijos metraštis*. – Vilnius, 2004. – 2003/1. – P.71–79.

⁴² *Lietuvos Metrika*. – Knyga №6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A.Baliulis. – Vilnius, 2007. – P.114.

⁴³ Це стосується не тільки норми про підсудність підданих. Практично всі артикули, які присутні у грамоті 1374 р., після скасування наприкінці XIV ст. удільних князівств могли надаватися лише великими князями литовськими.

⁴⁴ *Супрасльская летопись*. – С.66.

⁴⁵ *Розов В. Українські грамоти*. – С.20.

⁴⁶ «А также, што коли маюť вси земяне дань давати в татары, тое маюť дати Пашковы люди» (див.: *Новая грамота князя Фёдора Кориатовича...* – С.149); «А також, що ж коли всі зем'яни маюť давати данину в Татари, то срібло маюť дати Немирині люди» (див.: *Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej...* – S.170).

послал есмъ к вамъ слуги наши Асана и Тулу Оужю то повідати вам, нашему брату, абы то відали вы, што межи твоєї землі, суть княжнія, волости давали виходъ Білої Орді, то намъ наше дайте, а што будет вашей державы под нами, а мы за то не стоим: вам ищите своего, а мы вам дамо»⁴⁷. Таким чином, податок, котрий збирався як данина татарам, міг реально існувати не тільки на території Подільської землі, а й усієї держави загалом⁴⁸. Якщо це так, тоді відкритими залишаються питання: хто його збирав, наскільки князі Коріатовичі були залежними у цьому відношенні від центральної влади й чи існувало у принципі будь-яке оподаткування населення Подільської землі на користь великих князів литовських?

Єдиною зачіпкою для вирішення цих питань, на наш погляд, є згадки в пізніший час таких податків як «татарщина» та «ординщина». Однак економічні дослідження М.Довнара-Запольського говорять про те, що вони не мали прямого відношення до «данини татарам», згаданій в документах Коріатовичів. Більше того, текстуальний аналіз деяких грамот призвів дослідника до такого висновку: «Татарську данину не платили, але про повне звільнення від неї (про що йдеться в літопису – Д.В.) ані князі, ані населення не були впевнені. Але раз князі (Коріатовичі – Д.В.) звільнили Поділля від данини татарам, то це зовсім не означає, що населення перестало платити татарщину: вона тепер йшла у князівську скарбницю»⁴⁹. Також історик переконливо аргументував висновок «про відсутність спадкового зв'язку між старою татарською даниною та ординщиною, яка йшла на подарунки й упоминки кримському ханові»⁵⁰. Схожої думки дотримувався Ф.Леонтович: «Данина в татари», що згадується у грамотах Коріатовичів (1375 і 1392 рр.), також «tributum Thartharorum» грамот Свидригайла (1405 р.) означали не старий «ординський вихід», але лише тимчасові збори з населення [...], котрі встановлювалися, головним чином, на випадок татарських набігів, на виправлення замків і наймання солдатів, іноді навіть на викуп полонених, які часто в той період потрапляли в татарську неволю та ін.»⁵¹. Таким чином, можемо припустити, що князі Коріатовичі були єдиними розпорядниками грошей, які надходили до скарбниці від так званої «данини в татари». Це, своєю чергою, говорить про їх економічну незалежність від центральної влади.

⁴⁷ Розов В. Українські грамоти. – С.49. На думку Ф. Шабульда, у цитованому уривку Тохтамиш звертається як мінімум до двох осіб: Владислава II Ягайла та Вітовта, хоча вони в документі прямо не згадуються (див.: *Шабульдо Ф.* Чи існував ярлик Мамає на українській землі? ... – С.110–111).

⁴⁸ Щоправда, згадки про данину татарам відсутні в документах за 1374 і 1391 рр. Також, згідно з дослідженням Ф.Шабульда, оподаткування на користь Золотої Орди могло існувати до початку там «великої замятні», тобто до 1360–1370-х рр. Тому Тохтамиш своїм нагадуванням в ярлику намагався повернути «ті політичні та економічні взаємини, які були характерні для відносин Улусу Джучі з Великим князівством Литовським і Польським королівством» під час правління останніх Батуїдів (див.: *Шабульдо Ф.* Чи існував ярлик Мамає на українській землі? ... – С.112). Відповідно, напрошується висновок про те, що після зазначеного часу ніякої «данини в татари» у прямому розумінні цього виразу не було.

⁴⁹ *Довнар-Запольський М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... – С.700.

⁵⁰ Там же. – С.701.

⁵¹ *Леонтович Ф.* Очерки по истории литовско-русского права... – С.358–359.

Непряним підтвердженням такого висновку була діяльність Коріатовичів, спрямована на розвиток та зміцнення міст. Про це досить переконливо написав літописець: «И на первое нашли себе твержю на реце на Смотричи, а в другом месте были черницы в горе, а в том месте наредили город Бакоту [...] И посекиши лес город муровали Каменец, и с того вси Подолски города уморовали и всю землю Подолскую осели»⁵². Сучасні археологічні дослідження говорять про існування деяких оборонних укріплень уже з кінця XII ст. як на території безпосередньо фортеці Кам'янця-Подільського⁵³, так і на кам'яному острові, де виникло місто⁵⁴, що, по суті, полегшувало завдання Коріатовичам розвивати як його загалом, так і систему оборонних споруд зокрема. На підтвердження слів літописця відзначимо, що під час розкопок 2015 р. в Кам'янці-Подільському на вул. Зарванській, 7/1 виявлено споруду другої половини XIV ст., фундаментом для якої був, власне, материк. Тут же знайдено фрагменти керамічних виробів і вінчики, що датуються 1360–1380-ми рр.⁵⁵

Економічну незалежність Коріатовичів підтверджує й факт карбування в 1370–1380-х рр. власної монети, так званого «подільського півгроша»⁵⁶. У цьому контексті слід відзначити, що саме зі входженням у другій половині XIV ст. українських земель до складу Великого князівства Литовського активізувався процес відновлення власної грошової емісії. Якщо до цього часу для забезпечення місцевих фінансових ринків карбувалися регулярні офіційні, проте анонімні, наслідування джучидських монет, то з середини століття монетний матеріал набув особливих «ознак власності». Поступово на монети вміщувалися легенди й геральдичні зображення/герби, які характеризували власне емітентів – господарів земель. Крім зазначеного карбування Коріатовичів відзначимо також: київські денарії Володимира Ольгердовича (1360–1390-ті рр.)⁵⁷, сіверські монети Дмитра-Корибута

⁵² Супрасльская летопись. – С.66.

⁵³ *Виноградська Л., Болтанюк П.* Елементи фортифікації північного бастиону Старого замку Кам'янець-Подільського // *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: Зб. мат. II Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2012.* – С.126–130.

⁵⁴ *Болтанюк П., Кулішова А., Мегей В.* Історія розвитку вірменського бастиону // *Там само.* – С.152–157.

⁵⁵ *Старенький І.* Археологічні дослідження на території Кам'янця-Подільського в 2015 р. // *Праці Центру пам'яткознавства.* – Вип.29. – К., 2016. – С.113.

⁵⁶ *Погорілець О., Саввов Р.* До питання карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.* – Вип.13. – К., 2004. – С.144–156; *Погорілець О., Саввов Р.* Чеканка монети в Подольському князівстві во второй половине XIV в. // *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны.* – Вип.4. – Мінск, 2008. – С.114–120; *Их же.* Монета и счетная единица Подольского княжества князей Кориатовичей (вторая половина 14 в.) // *Международная нумизматическая конференция: Тезисы докладов.* – Вильнюс, 2012. – С.116–119.

⁵⁷ *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981. – 240 с.; *Kozubowski G.* Monety księstwa Kijowskiego w XIV w. // *Wiadomości Numizmatyczne.* – R.XXXVIII. – Warszawa, 1994. – Z.3/4 (149/150) – S.127–130; *Климовський С.* Київські монети Володимира Ольгердовича: пріоритет політики чи економіка? // *Історико-географічні дослідження в Україні.* – Вип.10. – К., 2007. – С.358–375; *Хромова І.* Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича // *Український історичний збірник.* – Вип.13. – К., 2010. – С.22–43.

Ольгердовича (1370–1380-ті рр.)⁵⁸, волинські «пенязі» Федора Любартовича (1380–1390-ті рр.)⁵⁹. Таким чином, власне карбування виступало одним з індикаторів незалежного політичного та економічного становища деяких українських земель, зокрема Поділля⁶⁰. Серед передумов цього явища слід зазначити, головним чином, особливості господарського розвитку, потреби ринку та еволюцію торгівлі, обумовлену географічним положенням регіону.

Також є всі підстави припускати про незалежність Коріатовичів у питаннях зовнішньої політики. Головною проблемою залишалось близьке сусідство із Золотою Ордою⁶¹, тому саме цей напрям був домінуючим упродовж усього їхнього правління. Коріатовичі зуміли «до кінця відстояти незалежність підвладного їм краю, – тим більше, що боротьба з татарами велася Коріатовичами, здебільшого, абсолютно самостійно, на свій власний страх і ризик, без будь-якої участі в ній інших литовсько-руських князів»⁶². Ми майже не маємо прямих відомостей про участь Коріатовичів у військових акціях Великого князівства Литовського. Наприклад, у Никонівському літопису доволі детально описано похід Ольгерда на Москву 1368 р. Серед його учасників ми не зустрічаємо Коріатовичів («а с нимъ брат его (Ольгерда – Д.В.) Кестутей Гедименович, и сын Кестутіевъ Витовтъ, тогда еще младъ и неславенъ, и сынове Олгердовы, и вси князи Литовскіи»⁶³, и князь великій Михайло Александровичъ Тверскій, и Смоленская рать»⁶⁴). Також відсутня згадка про Коріатовичів і в битві під Мстиславлем на Смоленщині 1387 р. («и узреша Смоленяне в поле стяги Литовскія рати. В первомъ же полце бе князь великій Скиргайло Олгердовичъ, а въ другом полку брат его князь Корибутъ Олгердовичъ, а въ третіемъ полку братья ихъ князь Семен Лугвень Олгердович, а четвертый полкъ Витовтъ Кестутьевичъ со множеством, бесчисленными силами Литовскими»⁶⁵). У нашому розпорядженні є

⁵⁸ Хромова І. Монетне карбування на території Середнього Подніпров'я: Від наслідувань до офіційних емісій: Питання іконографії // Український історичний збірник. – Вип.15. – К., 2012. – С.229–237; *Ії ж.* Сіверське карбування другої половини XIV ст. // IV Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі» (Кам'янець-Подільський, 16–19 вересня 2015 р.): Тези доповідей. – К., 2015. – С.16–19.

⁵⁹ *Борейша Ю.* Волынские монеты Федора Любартовича в свете кладовых данных и реконструкции символики Галицко-Волынского государства. – Минск, 2015. – 270 с.

⁶⁰ Відзначимо також, що, згідно з сучасними дослідженнями, оформлення монет Коріатовичів «суто європейське, близьке по стилю до угорських монет XIV ст. [...] виکارбувана досконаліше в технічному і художньому відношенні, порівняно з монетами, карбованими приблизно в той же час у Києві та Великому князівстві Литовському» (див.: *Погорілець О., Саввов Р.* Монета подільського князя Костянтина [Електронний ресурс]: https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/istoriya/190-moneta-podilskogo-knyazya-kostyantina.html).

⁶¹ Докл. див.: *Черкас Б.* Західні володіння Улусу Джучи... – С.237–326.

⁶² *Леонтович Ф.* Очерки по истории литовско-русского права... – С.357.

⁶³ Не виключено, що під це формулювання потрапляють і Коріатовичі. Однак, на наш погляд, це малоймовірно. З огляду на їх прями родинні зв'язки з Ольгердом за особистої присутності когось із Коріатовичів літописець просто не міг би їх не вказати.

⁶⁴ *Никоновская летопись* // ПСРЛ. – Т.ХІ – Санкт-Петербург, 1897. – С.10.

⁶⁵ Там же. – С.91–92. У Віленському літопису в розповіді про цей похід згадується якийсь «Костентин»: «И зъжалыся великыи князь Скиргайло, поиде з братьевъ своею, с великим князем Витовтом и с Костентином, и с Корибутом, и с Семеном и с Локвеном» (див.: *Виленская летопись* // Там же. – Т.ХХХV. – Москва, 1980. – С.88). Це ж ім'я, як і описаний епізод, зустрічаються в інших джерелах. Однак більш точні відомості для ідентифікації «Костентина» як Коріатовича відсутні.

кілька згадок про участь князів Коріатовичів у спільних із литовськими князями воєнних експедиціях. Перша – це битва на Синіх Водах (див. ілюстр.1). Однак при опису битви їх позначено як ватажків новгородців⁶⁶, що ставить під сумнів присутність Коріатовичів на Поділлі до 1362 р. Друга пов'язана з повідомленням Рогожського літописця про великий похід литовського війська на татар у 1374 р. («Того же лета весенине ходили Литва на Татарове на Темеря, и бышеть межи ихъ бой»⁶⁷; див. ілюстр.2). Як бачимо, у цьому уривку взагалі немає відомостей про ватажків. За версіями Б.Черкаса й А.Федорука, може йтися про більш масштабну битву, ніж Синьоводська та, що найцікавіше, можливо навіть із тими ж самими «тьмами»⁶⁸. Тому, з огляду на факт спільного кордону Поділля та Золотої Орди, важко собі уявити, що ця операція могла обійтися без котрогось із Коріатовичів. У третій згадці йдеться про допомогу Любартові Гедиміновичу у заволодінні такими замками, як Кременець, Олеськ, Перемиль, Городль, Лопатин і Снятин у 1382 р.⁶⁹ Однак тут може мати місце звичайна сусідська або союзницька допомога.

Останній епізод прямо пов'язаний із можливою ленною присягою Олександра й Бориса Коріатовичів угорському королеві Людовику в 1377 р., про що досить докладно писав Г.Ловмянський. На його думку, того року Подільське князівство разом з 11 містами було інкорпороване до складу Угорського королівства⁷⁰. Цю ідею підтримав і В.Михайловський, який пояснює відсутність Коріатовичів у воєнних експедиціях литовських князів «Кейстута, Любарта, Ягайла, Вітовта на руські та польські землі аж до смерті Людовика Угорського 1382 р.» саме їхньою ленною залежністю, вони «були вірними присязі новому господарю»⁷¹. Ще одним аргументом на користь версії про ленні взаємини Коріатовичів з угорським королем стала наявність на реверсі монети Костянтина Коріатовича герба правлячої в Угорщині династії Анжу⁷². Однак, на нашу думку, це аж ніяк не означало інкорпорації Поділля до складу Угорського королівства, як припускав Г.Ловмянський. Коріатовичі були повністю самостійними як у питаннях внутрішньої, так і зовнішньої політики. Наприклад, Борис брав безпосередню участь у переговорах про укладення польсько-литовської унії у Крево 1385 р.⁷³ Юрій на кінець 1374 р. остаточно утвердив свою владу на території Східної Молдавії й усього Подністров'я. Однак після його швидкої смерті (кінець 1374 – початок

⁶⁶ Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи... – С.199.

⁶⁷ Летописец Рогожский // ПСРЛ. – Т.XV. – Петроград, 1922. – С.106.

⁶⁸ Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи... – С.201–202; Федорук А. «Въ сенинѣ ходили Литва на татарове»: про битву коаліції князів Галичини і Поділлям з еміром «Темерем» у 1374 р. // V Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі»: Тези доповідей: Кам'янець-Подільський, 13–16 вересня 2017 р. – К.; Кам'янець-Подільський, 2017. – С.17–21.

⁶⁹ *Tęgowski J.* Wydarzenia na Rusi w drugiej połowie 1382 r. // Cracovia. Polonia. Europa: Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej. – Kraków, 1995. – S.301–305.

⁷⁰ *Łowmiański H.* Polityka Jagiellonów. – Poznań, 1999. – S.58.

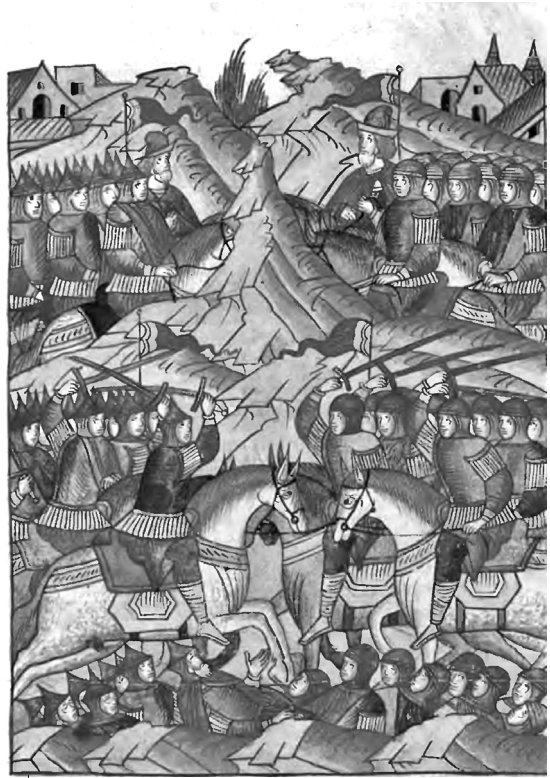
⁷¹ Михайловський В. Еластична спільнота... – С.53.

⁷² *Погорілець О., Саввов Р.* Монета подільського князя Костянтина [Електронний ресурс]: https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/istoriya/190-moneta-podilskogo-knyazya-kostyantina.html

⁷³ *Полехов С.* Летописная «Повесть о Подолье» // Древняя Русь. – 2014. – № 1 (55). – С.39.

Ілюстр.1. Похід Ольгерда 1362 р. Синьоводська битва (за вид.: Лицевой летописный свод XVI века: Русская летописная история. – Кн.8 [1343–1372]. – Москва, 2014. – С.276)

Ілюстр.2. Битва з ординцями 1374 р. (за вид.: Лицевой летописный свод XVI века: Русская летописная история. – Кн.9 [1373–1380]. – Москва, 2014. – С.33)

1375 рр.) «Подільське князівство втратило Молдавію, хоча і продовжувало утримувати Білгород, що супроводжувалося постійною конфронтацією з ординцями. Олександр Коріатович вів з ними безперервну війну»⁷⁴.

Самостійність і незалежність Коріатовичів не могли тривати довго. Ідеться про літописну звістку щодо походу на Поділля в 1393 р. (тут і нижче курсив наш – Д. В.): «А в тые лета князь великий Витовт господарем стал на Литовской земли, и Подольская земля не хотела была послушна быти князя великого Витовта и Литовской земли, как же перед тым послушна была. И князь великий пошел со всеми силами литовскими к Подолью. И то вслашал князь Федор Корятович, выбег с Подолской земли ко Угром»⁷⁵. Цей епізод із незначними змінами присутній і в інших літописах⁷⁶. Виняток становить тільки Слуцький список: «А в тии лета князь Витовт господарем стал на Литовской земли, и Подольская земля не хотела была послушна быти князя великого Витовта и Литовской земли, как же перед тым послушна

⁷⁴ Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи... – С.202.

⁷⁵ Супрасльська летопись. – С.66.

⁷⁶ Летопись Красинского // ПСРЛ. – Т.XXXV. – Москва, 1980. – С.139; Летопись Рачинского // Там же. – С.160; Ольшевская летопись // Там же. – С.186–187; Румянцевская летопись // Там же. – С.207.

не была⁷⁷. И князь великий пошел со всеми силами литовскими к Подолью. И то услышав князь Федор Коръятович выбег с Подольской земли ко Угром⁷⁸. Літописні згадки підштовхують до питання: була чи не була Подільська земля «в послушаніи» великокнязівського двору? Іншими словами, чи існувала якась (політична, економічна, правова тощо) залежність Поділля від Литви на момент воєнної акції 1393 р., що, власне, і визначало особливості правового статусу цієї території.

У контексті зазначеного епізоду відзначимо, що в історіографії існує думка про те, що цей похід очолював не Вітовт. Одним із перших її сформулював А.Прохаска, який стверджував, що керівником виправи був король Владислав II Ягайло, а приводом стала ленна присяга Федора Коріатовича угорському монархові⁷⁹. Цю версію, із деякими доповненнями, підтримує Я.Тенговський. На його думку, похід відбувся між 11 жовтня й 5 листопада 1394 р., а польський правитель мав до нього безпосереднє відношення⁸⁰. Якщо взяти до уваги той факт, що в нас немає документального підтвердження присяги Коріатовичів на вірність Владиславу, як це зробили інші удільні Гедиміновичі⁸¹, і з огляду на наше припущення про незалежний статус Подільського князівства, то висновок про причини воєнної експедиції на Поділлі зробити не складно. І найбільш вигідна вона була саме Владиславу Ягайлу. Чи не тому 9 липня 1403 р. вже колишній князь Поділля Федір Коріатович («Nos Theodorus Coriatovicz Dei gratia quondam dux Podolie») обіцяв йому, а не Вітовтові, не виступати проти Корони Польської, Литви й Поділля?⁸²

Як би там не було із зазначеним епізодом, єдине, що не викликає сумнівів, це припинення правління Коріатовичів на Поділлі після 1394 р. Тут важко не погодитися з висновками Н.Молчановського: «Ми бачимо, що до цієї останньої події (ліквідація влади Коріатовичів – Д.В.) про серйозні претензії Польщі або Угорщини на подільські околиці не могло бути й мови. Коріатовічі могли вступати у відносини з польськими та угорськими королями, могли шукати їхньої дружби та підтримки, заводили торговельні зв'язки із закладом і т. п., але саме Поділля, населене переважно руським племенем, займало при Коріатовічах політично самостійне становище»⁸³. У результаті незалежний статус Подільського князівства було скасовано, а між Вітовтом та Ягайлом почалася боротьба за володіння цією територією. Це, своєю чергою, призвело до зміни форми державного устрою всього Великого князівства Литовського.

⁷⁷ На цю відмінність свого часу звернули увагу С.Полехов (див.: *Полехов С.* Летописная «Повесть о Подолье» // Древняя Русь. – 2014. – №1 (55). – С.36) та А.Ліцкевич (див.: *Ліцкевич А.* «Аповесць пра Падолле»: суадносіны спісаў першай рэдакцыі верагоднасьць паведамленья пра князя Канстанціна Карыятавіча // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського.* – Т.ІІІ. – К., 2015. – С.292).

⁷⁸ Слуцкая летопись // ПСРЛ. – Т.XXXV. – С.74.

⁷⁹ *Prochaska A.* Podole lennem Korony 1352–1430 // *Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydział Historyczno-Filozoficzny.* – Seria II. – Т.VII. – Kraków, 1895. – S.260, 262.

⁸⁰ *Tęgowski J.* Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej... – S.164.

Див.: *Михайловський В.* Еластична спільнота... – С.58–59.

⁸¹ *Tęgowski J.* Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej... – S.173.

⁸³ *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. (преимущественно по летописям). – К., 1885. – С.226–227.

Підіб'ємо підсумки. На нашу думку, аналіз джерел дає всі підстави припустити, що князі Коріатовичі під час владарювання в Подільській землі зуміли досягти суверенітету від центральної влади. Це простежувалося за їхньою правовою, політичною, військовою, економічною та культурною діяльністю. Усе, що пов'язувало Коріатовичів із Великим князівством Литовським, це тільки їх належність до правлячої династії Гедиміновичів. Не обмежився їхній суверенітет і після ленної присяги Людовикові Угорському. Якраз самостійне правління, на наш погляд, стало головною причиною воєнної експедиції 1393 чи 1394 рр., унаслідок чого владі Коріатовичів на Поділлі прийшов кінець. Урешті, якщо вважати Подільське князівство у другій половині XIV ст. частиною Литовської держави, то твердження про її федеративний устрій доволі сумнівне. Водночас із середини 1390-х рр. у Великому князівстві Литовському розпочався процес реформування державного устрою, головною метою якого було зміцнення центральної влади й, відповідно, скасування удільних князівських династій.

REFERENCES

1. Boltaniuk, P., Kulishova, A., & Mehei V. (2012). Istoriia rozvytku virmens'koho bastionu. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Seredn'oho Podnistrov'ia: zbirnyk materialiv II Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 152–157. [in Ukrainian].
2. Borejsha, Yu. (2015). *Volynskie monety Fedora Lyubartovicha v svete kladovykh dannyx i rekonstrukcii simvoliki Galicko-Volynskogo gosudarstva*. Minsk: UP «E'nciklopedik». [in Russian].
3. Vynohrods'ka, L., & Boltaniuk, P. (2012). Elementy fortyfikatsii pivnichnoho bastionu Staroho zamku Kam'ianets'-Podil's'koho. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Seredn'oho Podnistrov'ia: zbirnyk materialiv II Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 126–130. [in Ukrainian].
4. Grusha, A. (2001). Nevyadomaya gramota Fyodara Karyyatovicha 1391 g. *Belaruskii Gistarychny Aglyad*, (8, Ssh. 1–2.), 123–135. [in Belarusian].
5. Gudavichyus, E. (2005). *Istoriya Litvy s drevnejshix vremen do 1569 goda*, (1). Moskva: Baltrus. [in Russian].
6. Klymovs'kyi, S. (2007). Kyivs'ki monety Volodymyra Ol'herdovycha: priorytet polityky chy ekonomika? *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, (10), 358–375. [in Ukrainian].
7. Kotliar, M. (1981). *Narysy istorii obihu i lichby monet na Ukraini XIV–XVIII st.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
8. Kramar, S. (2010). *Misto Kam'ianets' na Podilli u XIV–XVIII st.: mahdeburz'ke pravo, sudochynstvo ta samovriaduvannia hromad. Istoryko-pravovyi narys*. Kam'ianets'-Podil's'kyi: PP «Medobory–2006». [in Ukrainian].
9. Lichevich, A. (2015). «Aповес' пра Padolle»: suadnosiny spisaŭ pershaj re'dakcyi veragodnasc' pavedamlennya pra knyazya Kanstancina Karyyatavicha. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velikogo knyazivstva Litovskogo*, (III), 290–312. [in Belarusian].
10. Mykhailovs'kyi, V. (2012). *Elastychna spil'nota. Podil's'ka shliakhta v druhii polovyni XIV – 70-kh rokakh XVI st.* Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
11. Mikul'ski, Yu. (2014). Novaya gramota knyazya Fyodora Koriatovicha 1392 g. *Belarusskaya daŭnina*, (1), 147–150. [in Belarusian].
12. Norkus, Z. (2016). *Neproholoshena imperiia: Velyke kniazivstvo Lytous'ke z pohliadu porivnial'no-istorychnoi sotsiologii imperii: per. z lyt. (Petro Bilyns'kyi)*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
13. Plamenyts'ka, O. (2012). *Castrum Camenecensis. Fortetsia Kam'ianets' (pizn'oantychnyi – rannn'omodernyi chas)*. Kam'ianets'-Podil's'kyi: FOP Sysyn O. V. [in Ukrainian].

14. Pogorelec, O., & Savvov, R. (2012). Moneta i schetnaya edinica Podol'skogo knyazhestva knyazey Koriatovichey (vtoraya polovina 14 v.). *Mezhdunarodnaya numizmaticheskaya konferenciya: tezisy dokladov*, 116–119. [in Russian].
15. Pohorilets', O., & Savvov, R. (n. d.). Moneta Podil's'koho kniazia Kostiantyna. Retrieved from https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/istoriya/190-moneta-podil'skogo-knyazya-kostyantina.html [in Ukrainian].
16. Pogorelec, O., & Savvov, R. (2008). Chekanka monety v Podol'skom knyazhestve vo vtoroj polovine XIV v. *Krynicaznauvstva i specyjal'nyya gistorychnyya dyscypliny. Navukovy zbornik*, (4), 114–120. [in Russian].
17. Pohorilets', O., & Savvov, R. (2004). Do pytannia karbuвання monety na Podilli v druhii polovyni XIV st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini*, (13), 144–156. [in Ukrainian].
18. Polexov, S. (2014). Letopisnaya «Povest' o Podol'e». *Drevnyaya Rus'*, (1(55)), 33–42. [in Russian].
19. Polexov, S. (2014). Letopisnaya «Povest' o Podol'e». *Drevnyaya Rus'*, (2(56)), 49–62. [in Russian].
20. Rusyna, O. (1998). Ukraina pid tataramy i Lytvoiu. Kyiv: Vydavnychi dim «Al'ternatyvy». [in Ukrainian].
21. Sitsins'kyi, Yu. (2009). *Podillia pid vladoiu Lytvy: uporiad.* (D. Vashchuk, M. Moshak). Kam'ianets'-Podil's'kyi: PP «Medobory–2006». [in Ukrainian].
22. Staren'kyi, I. (2016). Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Kam'iansia-Podil's'koho v 2015 r. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva: zbirnyk naukovykh statei*, (29), 101–116. [in Ukrainian].
23. Fedoruk, A. (2017). «...V'seni khodili Litva na tatarovie»: pro bytvu koalitsii kniaziv Halychyny i Podillia z emirom «Temerem» u 1374 r. Abstracts of Papers '17: *Ukraina i Velyke kniazivstvo Lytovs'ke v XIV–XVIII st.: politychni, ekonomichni, mizhnatsional'ni ta sotsiokul'turni vidnosyny u zahal'noievropeis'komu vymiri.* (pp. 17–21). Kyiv–Kam'ianets'-Podil's'kyi. [in Ukrainian].
24. Khromova, I. (2012). Monetne karbuвання na terytorii Seredn'oho Podniprovia. Vid nasliduvan' do ofitsiynykh emisii. Pytannia ikonohrafii. *Ukrains'kyi istorychnyi zbirnyk*, (15), 229–237. [in Ukrainian].
25. Khromova, I. (2015). Sivers'ke karbuвання druhoi polovyny XIV st. Abstracts of Papers '15: *Ukraina i Velyke kniazivstvo Lytovs'ke v XIV–XVIII st.: politychni, ekonomichni, mizhnatsional'ni ta sotsiokul'turni vidnosyny v zahal'noievropeis'komu vymiri.* (pp. 16–19). Kyiv–Kam'ianets'-Podil's'kyi. [in Ukrainian].
26. Khromova, I. (2010). Sosnyts'kyi skarb: do pytannia analizu ta klasyfikatsii monet Volodymyra Ol'herdovycha. *Ukrains'kyi istorychnyi zbirnyk*, (13), 22–43. [in Ukrainian].
27. Cherkas, B. (2014). *Zakhidni volodinnia Ulusu Dzhuchy: politychna istoriia, terytorial'no-administratyvnyi ustroi, ekonomika, mista (XIII–XIV st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].

ДМИТРО ВАЩУК

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow
Department of the History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), dvashchuk@ukr.net

THE DUCHY OF PODILLIA IN THE SECOND HALF OF THE 14 CENTURY: THE PARTICULARITIES OF THE LEGAL STATUS

This article covers peculiarities of the state-legal status of the Duchy of Podillia as a part of the Grand Duchy of Lithuania (GDL). Our analysis of the historiographic works related to the topic has shown that the majority of scientists were focusing their research on the GDL's political system and not on the legal status of the specific lands/

duchies. The history of the Duchy of Podillia in the end of the 14 century is connected to the rule of the Koriatovych family, in particular to the nephews Oleksandr, Yurii, Kostiantyn, Fedir of the Grand Duke of Lithuania Algirdas. Both chronicles and act sources have served as a basis of this research, which made it possible to deduce that the Koriatovych duke family was able to separate itself from the central government of the GDL and become sovereign. This has reflected in their legal, political, military, economical and cultural activity. The Koriatovych family was only connected with GDL by their belonging to the Gediminids dynasty. Their independence was not limited even after the oath to the Louis the Hungarian was made (if it was). This independence, in our opinion, was the main cause of the liquidation of the Koriatovych's rule in the Podillia area.

Keywords: *Duchy of Podillia, legal status, state structure, Koriatovych duke family, Gediminids dynasty, sovereignty.*

ПОЧАТКОВИЙ ДИСКУРС ПРО КОЗАКІВ: ТВОРЕННЯ ОБРАЗУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ 1560–1570-х рр.*

Аналізується «початковий» дискурс (формування наративного образу) про українське козацтво, творчість у цьому напрямі інтелектуалів покоління Люблінської унії 1569 р. та пізніше. Розглядаються характеристики козаків із тогочасних творів. Зауважено інтеграцію образів подільського (легкокінно-татаризованого) та запорізького (піхотно-піратського й уходницького) козацтва, як і загальний оптимізм міркувань про козацчину авторів 1560–1570-х рр. Загалом цілий «козацький сюжет» початково був здебільшого прив'язаний до Поділля, і надалі ця подільська призма стала дуже важливою для сприйняття-освоєння образу козацчини історіографією Речі Посполитої (наприклад, перенесення на Запоріжжя русько-подільського образу «військової школи» чи сприйняття козацтва як явища відносно невеликого формату). Були навіть вагання щодо поширення терміна «козаки» на запорожців-«низовців». Узагалі поняття «за-порогу» та «низу» підходили для акцентування на маргінальності козацчини в річпосполитському суспільстві й на ваганнях Вітчизни щодо визнання спорідненості з цими своїми занадто орієнталізованими, «татареними» дітьми. Тож автори, які почали вдивлятися в деталі, були схильні шукати «екзотику» – і знайшли її передусім у козацькому море- та річкоплавстві. Козак-пірат – це нова риска образу низовця з кінця 1570-х рр. (причому вельми респектабельна для європейця доби Великих географічних відкриттів і морських мандрівок). Вона акцентувала на новизні феномену (козаки – це «відповідь» Сигізмунда Августа на турецьких берберів-піратів Сулеймана Пишного). Утім «великолитовська реакція» (М.Стрийковський та ін.) лобювала представлення козацтва як явища «одвічного» для литовсько-руського суспільства (козаки – це рід легкоозброєного вояцтва, органічна частина збройних сил Великого князівства Литовського).

Ключові слова: українське козацтво, історіографія, Річ Посполита.

Феномен українського козацтва від початку свого існування турбував «упорядковане» станове суспільство Польського королівства. Утім тривалий час воно сприймалося як дуже локальне явище – притаманне переважно прикордонному Подільському воеводству (перша згадка про козаків тут датована 1489 р. – вони показували королевичеві Янові Ольбрахту шлях до Саврані, де відбулася успішна битва з татарами)¹.

* Журнальний варіант фрагмента розділу про річпосполитський період вітчизняної історії з проекту тритомних нарисів історії України, який реалізується в Інституті історії України НАНУ.

¹ Згадка походить із пізнішої хроніки М. та Й. Бельських, отже, не виключено, що автор (автори) ужив уже усталену термінологію середини XVI ст. (хоча татарських козаків згадував тут під 1469 р. ще Я.Длугош). Оригінальне першозастосування до українців-підданих Великого

Степовий кордон Поділля, ця «земля ані твоя, ані моя, а Божа», за висловом одного кримського хана², був доволі розмитим. Це дозволяло тривалий час сумніватися – а чи «дитятко» таки наше?³ Утім підозріло в очах «цивілізованого» суспільства внутрішніх районів країни виглядав усякий подільсько-прикордонний мешканець (у 1545 р. озвучувалася навіть думка, що тут усі чоловіки – «розбійники», а всі жінки – «відьми»). Унормування козацтва як соціального явища проходило мляво й загалом лише на місцевому, а не державному рівні.

Люблінська унія 1569 р. різко розширила простір «коронної України», зв'язала Корону із дніпровськими козаками та Запоріжжям⁴. Проблему

князівства Литовського терміна «козаки» (досить природно з огляду на його татарське походження) походить із листування кримського хана 1492 р. Узагалі, «козан» («qazaq») у значенні «самітник», «самотній воїн», член чоловічого (парубоцько-позасімейного) союзу, уперше з'являється 1383 р. в Єгипті – у словнику «мамлюцької» (половецької/західнокипчацької мови). Імовірно, що Русь сприймала таких «самітників» як продовження давньоруської практики «ізгоїв» (просто тепер на місці князів-ізгоїв Рюриковичів опиняються козаки-Чингізиди).

² Менлігі I Гірей на початку XVI ст. в листі до великого князя литовського Александра.

³ Гадаю, що з цим пов'язане акцентування мішаного походження козацтва. Тезу про козаків як про суміш різних народів («Сили козаків утворюються не лише за рахунок утікачів [...] з наших областей, але й із Московської землі, Волощини [...] та всього світу») зустрічаємо в поляків принаймні з 1574 р. (див.: *Iorga N. Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusulu. – Vol.1. – București, 1895. – P.116*). Аби вже зовсім відмежуватися від тих клопітливих козаків, польські дипломати невдовзі вирішили додавати, що й частка «наших» – це злочинці-баніти, яких удома нічого, окрім страти, не чекає. Але наскільки цей стереотип «для чужих» транслювався «для власного вжитку» – питання. Крім того, не зжите було й уявлення про козаків як про явище суто татарського світу. Ось, наприклад, писаний 5 серпня 1564 р. і згодом кілька разів видаваний «Апокаліпсис» Яна Димітра Соліковського (довго приписуваний Станіславові Оріховському) серед зовнішніх ворогів-сусідів Речі Посполитої називає й «татар козаків» (див.: *Sen na jawie albo Widowisko Stanisława Orzechowskiego // Dzieła w niektórych Przedmiotach pisane Stanisława Orzechowskiego. – T.2. – Wrocław, 1826. – S.196*). Отже свої козаки могли сприйматися просто як жовніри, по-козацькому озброєні (вершники з недовгим списом-рогатиною, луком, шаблем з легким захисним обладунком). Чужим одностроєм коронне військо було не здивувати, адже важкоозброєна гусарська формація також стала технологічним запозиченням (із Сербії).

⁴ Рішення про регулярну військову взаємодію із запорожцями було ухвалене коронним гетьманом Юрієм Язловецьким під час його відомого об'їзду нових південних рубежів Корони 1571 р. з метою реорганізації системи прикордонної оборони (див. писану у Черкасах 9 липня 1571 р. конституцію Ю.Язловецького, яка впорядкувала статус запорожців: *Ковалець Т.Р. «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571»: невідома постанова першої козацької комісії // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. – Вип.ХІ. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С.63–71*). На низовців («козаків низових або запорозьких»), 300 яких узято на державне жалування, поклали обов'язок сторожі, котра мала сповіщати коронне командування про перспективи татарського вторгнення передусім із Криму, адже тоді переправа через Дніпро була неunikна (за текстом «конституції», від порогів до лиману сім переправ-«перевозів», що їх і мали сторожити запорожці), плюс реєстровцям належало контролювати приплив на Запоріжжя нереєстрових ентузіастів козащини. Із командного складу в реєстровців був гетьман або старший (на той час – Валенти Ольшовицький), якого обирали за згодою коронного гетьмана, і десятники. Запорожці тримали «стародавній обичай і поряток» судитися та керуватися власною старшиною. Як наслідок конституції 1571 р. державний уряд, котрий до того прагнув лише евакуації козаків із Запоріжжя (де вони провокували зіткнення з татарами), уже 29 жовтня 1571 р. питання про «козаків низових», яким запрошують кримці, уписав до інструкції на варшавський сейм (див.: *Archiwum Głównie Akt Dawnych (далі – AGAD). – Мк.110. – К.198–209*). Про «роту» гетьмана низовців князя Богдана Ружинського писав на початку 1575 р. Бартош Папроцький (у «Паноші»). Напевно, ці ж 300 низових козаків стояли, станом на 2 червня 1576 р., у подільському Барі (див.: *Górsky K. Historia jazdy polskiej. – Kraków, 1894. – S.323*).

«унормування» козацтва довелося вирішувати полюблінському поколінню державних діячів, котрі, щоправда, зберігали уявлення про козацтво як явище «малого формату». Як записав наприкінці 1572 р. анонімний публіцист, «[...] короля польського міць проти варварів (тобто татар і турків – Д.В.) не на низовому козакові тримається»⁵.

Прагматичний уряд навіть спробував радикально позбутися проблеми. Як спосіб «задушити в колисці» можна витлумачити гоніння на козаків кінця 1570-х рр. І лише оцінивши, що це – «собі дорожче», почалося «приручення» «дітей Дикого Поля». До правового поля країни їх вводили завдяки так званому привілею Стефана Баторія 1582 р. (ще приватно-королівського акта⁶) та першої, справді загальнодержавної (обговореної на сеймі), козацької реформи 1590–1591 рр.

Зрозуміло, така амбівалентність позначалася й на нарративних образах козацтва, що їх поволі, але напрацьовувала річпосполитська історіографічна традиція в 1560–1570-х рр.⁷ Піонерами тут стали «козацькі уривки» у творах Миколая Рея, Фульвіо Руджері, Яна Анджея Красінського, Свентослава Оржелського, Станіслава Сарницького, Бартоша Папроцького та фрагментарні згадки Андрія Тарановського, Мартина Броневського, Мацея Стрийковського, Алессандро Іваньїні.

Миколай Рей (1505–1569). Цей письменник відомий в Україні здебільшого філологам-полоністам – як засновник новочасної польської літератури. Натомість вітчизняні історики ще замало цікавилися українськими сюжетами у творчості цього автора. Коротенько оглянемо біографію М.Рея.

Народився у Журавні під Галичем (нині Жидачівського р-ну Львівської обл.). Його батько переїхав у Русь із Краківського воєводства, вдало одружившись з удовою з дому Гербургів. Свого єдиного сина він дуже любив. Миколай учився два роки у Скалмежу (нині село в Лодзькому воєводстві, Польща), потім – у Львові та недовго – у Краківському університеті. Зрештою щодо науки він був талановитим самоуком. У 1525 р. батько приставив сина до магнатського двору Анджея Тенчинського. Згодом письменник був також пов'язаний із домом Сенявських, зокрема з великим коронним гетьманом Миколаєм.

⁵ «[...] króla polskiego moc contra barbaros nie Nizowym kozakiem stoi» (див.: Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. – Kraków, 1906. – S.461). Відповідь на твір від 25 жовтня 1572 р. проти обрання на польський престол французького королевича.

⁶ Вірогідно, під ним слід розуміти вписаний до Коронної метрики акт «Uniwersał Stefana Batorego do ukrainnych urzędników w sprawie poszanowania przez nich wolności Kozaków zaporoških» (19 квітня 1582 р., Рига; див.: AGAD. – LL.32. – K.405v – 406v). Напевно, він і став підставою тривкої легенди, із фальсифікатом 1655 р. – середини XVIII ст. королівського універсалу від 20 серпня 1577 р. включно, про привілей короля Баторія запорожцям (хоча документів на цю тему могло бути й кілька).

⁷ Важливі для козацької проблематики раніші тексти 1550-х рр. – захист-«апологія» Бернарда Претвича і трактат Михалона Литвина – залишалися в рукописах та до літературного (історіографічного) канону ввійшли пізніше.

М.Рей охоче сприймав релігійні новинки й сам перейшов на лютеранство, потім прийняв кальвінізм (усе це – між 1541 і 1548 рр.). Із Галичини перебрався на Холмщину, де 1542 р. заклав село Савчин, а 1547 р. виклопотав у короля для своєї осади міське право та перейменував нове місто на Рейовець. Як літератор, здобувся на широке визнання вже у сучасників.

Інтерес становить епіграма М.Рея «Козаки польні»⁸, уміщена у його відомому «Звіринці» (1562 р.; розд. 3, №LXIV). Вона яскраво засигналізувала про виділення українського козацтва в окремий «сюжет» у літературі Речі Посполитої⁹.

<i>Kozacy polni</i>	<i>Kozaki polni</i>
Kozaki je zowiemy, lecz stoja za grzyby, A godniby korzenia kazdego bez chyby, Którzy gardła w lekki szanć dla swej slawy sadza, A wždy i ci niektórym, a prze zazdrość wadzą. Bo więc tak pospolicie o nich powiedają, Iż jedno sie tam włócząc, czubany drapają. Ale jedno dojeżdż tam, miły chłopie, głupi, Uźrżysz, jeślić ten czuban grzybieta nie obłupi.	Козаки їх звемо, але уважаємо за гриби ¹ , А гідні ж бо кореня кожного без хиби, Котрі горла ² в легкий шанець для своєї слави садять, А все-таки й ті деяким через заздрість заважають. Бо ж так назагал про них оповідають, Що лише там волочаться, чабанів грабують. Але лише доїдь туди, милий хлопче, глупий, Побачиш, якщо той чабан хребта [тобі] не облупить.

Примітки:

1 – Тут додають гру слів: на відміну від боровика (білого) – гриба шляхетного, козаків уважали за негідний гриб-паразит, нарост на дереві. Утім, гадаю, це – пізніша інтерпретація, а первісно йшлося про протиставлення грибів узагалі (козаки-козяки=підберезники – це й назва виду грибів) як того, що росте без коріння, «нормальним» рослинам – деревам і травам, котрі мають корені (причому, порівняння на користь поживного і смачного козака-підберезника).

2 – Себто життя.

Автор симпатизує козакам – героям не за походженням, а за власним вибором (вони постійно ризикують своїм життям, у «легкий шанець для своєї слави» сідають). Поет відкидає популярний погляд, що козацтво живе лише з грабунку. Такі міркування він вважає за результат банальної «заздрості»¹⁰.

⁸ Вислів «польні козаки» зустрічаємо згодом і у М.Стрийковського у творі «Про вольність Корони Польської» (Краків, 1575 р.). Там ідеться про «стрільців і польних козаків, оних мужніх подільських і руських юнаків» (с.40).

⁹ *Rej M. Pisma wierszem (Wybór)*. – Wrocław, 1954. – S.209.

¹⁰ Слід завважити, що у суспільстві Речі Посполитої доволі популярною була теза, що вітчизняна шляхта, на відміну від чужоземних європейських країв, краще зберегла «лицарські» підстави свого існування (тут саме вояцько-лицарська праця робить шляхтичем, а не навпаки). Ось характерна епіграма «Чужинська оповідка» на цю тему (див.: *Baltyzer z kaliskiego powiatu. Biesiad roskosznych zabawa* (Краків, після 1610 (1613?) р.):

Powieść obca

Obcy mówią że w Polsce szlachty barzo wiele.
Mylą sie: ia im na to odpowiadam śmieie.
I że nie każdy szlachcic co szafian wzuie.
Albo przezwisko sobie na 'ski' wynajduie.
Ziemianieć w Polsce szlachta, ktorzy w cnoćie plużą.
A rozmaite woyny dla Oyczyzny służą.
Rycerstwo szlachte czyni, kto w nim dokazuie.

М.Рей нагадує, що ті грабовані козаками татарські чабани¹¹ самі для суспільства Корони є ще більшою загрозою¹². Козацтво, таким чином, чи не єдиний мур «рідної Вітчизни»¹³. А хто цьому не йме віри, тому поет пропонує самому спробувати вижити на Україні (тоді ж бо «побачиш, якщо той чабан хребта [тобі] не облупить»).

Тезу про козаків-захисників Вітчизни особливо відтіняють сусідні епіграми «Пусті замки прикордонні» та «Пусті поля подільські». У першій – лише на Бога в автора надія у справі відбудови тих «українних» фортець; у другій М.Рей радить віддати землі Поділля тим, у кого «кров лицарська», адже так краще, аніж нинішнє запустіння та привілля для ворогів¹⁴.

Фульвіо Руджері (Руджиері; помер після 1572 р.). Представник знатного роду з Болоньї. Близько 1560 р. пішов на службу до дипломата католицької церкви, майбутнього папського нунція в Польщі Джованні Франческо Коммендоні (1563–1565, 1571–1573 рр.). Від'їжджаючи перший раз із країни,

Krol Herb nada, ktorym sie wiecznie pieczętuie.
Nie zowćiesz nam postronni szlachtą lada kogo.
Boć to rycerscy ludźie płacą barzo drogo.
Przeczytayćie Kroniki, za co to kupili.
Naydziećie tam że zdrowia swego nadstawili.
A wy szlachtą zowiećie owych wszystkich zgola.
Co na nich szaty Panskie, wygolili czola.
Poty szlachtą poki sie przy wielmożnych bawia.
W chłopstwo sie zaś obroćą, skoro ie odprawia.

¹¹ Варто мати на увазі, що слово «чабан», окрім «цивільного» (особа, котра випасає худобу), для сучасників М.Рея мало й «військове» значення – так окреслювали турецьких «акінджи», іррегулярних добровольців, які воювали лише за здобич. Див. польські доповнення з 1629 р. «Записок яничара» Константина Михайловича з Островиці: *Pamiętniki Janczara, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 / Wyd. J.Łoś. – Kraków, 1912. – S.298* (для автора це етимологія, уживана турками). До речі, акінджи окреслювалися як «козаки» в раніших польських версіях «Записок яничара» (доповнювач із 1566–1567 рр.; див.: *Ibid.* – S.196). Доповнювач із 1562 р. говорив про це докладніше. Для нього акінджи – це люди, які «звичаєм козацьким воюють, адже дуже швидко до неприятельської землі впадаючи, палять, забирають, мордують, до чого тільки дістати можуть, а добуванням міст і замків не займаються, лише пожитку й користі своєї виглядають, а те, що дістануть, до війська несуть і за гроші продають, відповідно до встановленого, кому хочуть [...] і всякі потреби війська таким чином додатково задовольняють» (див.: *Ibid.* – S.210–211).

¹² Родич М.Рея – перемишлянин С.Оріховський-Роксолан, висловився ще більш прямолінійно: «Уб'єш сусіда-співгромадянина – спокутуватимеш провину, уб'єш татарина – хвалу матимеш». І далі: «У свого хто краде – злодій є, а хто в неприятеля – добрим козаком названий буде». Ще й обгрунтовує це міркування посиленням на Ксенофонта (за ним, найпридатніші до військової служби саме особи, схильні до насильства, небезпечні для співгромадян у мирний час). Див.: *Orzechowski S. Polskie dialogi polityczne (Rozmowa około ekeksucyje i Quincunx): 1563–1564. – Kraków, 1919. – S.73*. До речі, ця «Розмова навколо екексукції» написана так само, як і «Звіринець» М.Рея, 1562 р., хоч видрукувана вже наступного року, із перевиданням 1564 р.

¹³ Аналогічно міркував і М.Бельський, який також у трьох виданнях своєї хроніки (1551, 1554, 1564 рр.) увів окреме гасло «Kozáctwo» до історії 1516 р., коли татари здійснили успішний похід на Україну, а хан у відповідь королеві, котрий скаржився на порушення мирної угоди, відказав, що, мовляв, не зміг приборкати «молодецьке юнацтво». Саме через це «наші» перестали довіряти договорам, а почали «служилих більше набирати і тримати на Поділлі: котрих зібравши, того ж часу кількасот вирушали в козацтво під Білгород, захопивши здобич турецьку й татарську поверталися додому. Татари та турки наздогнали їх, билися з ними – перемогли їх наші та здобич захопили» (див.: *Bielski M. Kronika wszystkiego świata. – Kraków, 1551. – List 282 (v.); Kraków, 1554. – List 297 (v.); Kraków, 1564. – List 416 (v.)*).

¹⁴ *Rej M. Pisma wierzem (Wybór). – S.267–268.*

залишив на місці нунція іншого свого співробітника з роду Руджері – Джуліо (1565–1568 рр.)¹⁵.

Отже на момент написання свого «Опису Польщі» (1566 і 1572 рр.) Фульвіо Руджері вважався вельми досвідченою у справах Польського королівства особою, а як письменник він уже склав діаріуш подорожей Німеччиною Дж.Ф.Коммендоні 1560 р. Текст згаданого опису знаний у двох рукописах-редакціях із ватиканських архівів (перша в титулі має 1565 р. і датується 1566-м¹⁶, друга датується за згадкою смерті короля Сигізмунда Августа – 1572-м роком¹⁷). Цікавий тут «козацький уривок», здається, ідентичний в обох варіантах¹⁸. Схоже, що з козаками Ф.Руджері стикався особисто, оскільки, вірогідно, супроводжував нунція Дж.Ф.Коммендоні в його подорожі Україною восени 1564 р. (маршрут пролягав із Любліна через Холм і Белз до Львова, згодом відвідав Кам'янець-Подільський та Хотин, далі – на сплюндроване татарами кількома днями перед тим Правобережжя, не заїжджаючи до Києва подався в Острог, потім – на Луцьк, звідки знову прибув у Львів, а звідси через Ярослав, Перемишль і Тарнов – до Пйотркова на сейм, що розпочався 6 січня 1565 р.).

Цікавий нам уривок про козаків уміщено не на початку твору, де є описи регіонів Польського королівства, у тому числі й Русі-України, а наприкінці, де йдеться про армію та військову справу. Зауважимо, що така схема надалі постійно відтворюватиметься в уже цілком «вітчизняних» творах аналогічного жанру в Речі Посполитій.

Італієць відразу змодельював «народну» рамку для козаків (думка, що це лише рід вояцтва, йому в голову не прийшла). Перелічуючи загрози для українського прикордоння, Ф.Руджері згадує волохів, перекопських татар і, під кінець, козаків. Оскільки останні – цілком новий для читачів персонаж, тут оповідач і представляє незнайомця докладніше (на відміну від знаних волохів і татар, згаданих просто за назвами). Автор окреслює козаків «народом» («*popolo*»), який складається з різних «націй» («*nationi*») Польсько-Литовської держави. Проте зауважує, що найбільші донори козацтва – Поділля, Волинь і Литва (ясно, тут у сенсі Велике князівство Литовське). Тобто (додамо-підсумуємо) «землі руські».

Основний ареал козаччини Ф.Руджері бачить на берегах Дніпра. Козаки тут живуть без міст і сіл, і навіть без «найубогіших халуш» – вони мешкають у лісі, немов на ярмарку (себто на бівуаку, з ночівлею просто неба), харчуючись із полювання. Сплять під деревами, а взимку, коли найхолодніше, копають ями у землі (себто роблять землянки), де й готують їжу та ховаються від морозу.

¹⁵ Acta Nuntiaturae Polonae. – T.VI: Julius Ruggieri (1565–1568) / Ed. Th.Glemma, S.Bogaczewicz. – Romae, 1991. – XXXIV, 286 p.

¹⁶ Цей текст видавався в польському перекладі Еразма Рикачевського (див.: *Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690.* – Vol.1. – Berlin; Poznan, 1864. – S.113–165; козацький уривок див. на с.147–148).

¹⁷ *Bellini P.* La «Descrizione della Polonia» di Fulvio Ruggieri (1572) / Presentazione di J.W.Wos. – Trento, 1994. Цікаву для нас козацьку характеристику див. на с.126–127.

¹⁸ Я мав для порівняння польський переклад першої редакції 1566 р. й видання італійського оригіналу редакції 1572 р.

Козаки мають дружин у сусідніх поселеннях Поділля, Волині, які іноді відвідують¹⁹. Своїх синів (дослівно – дітей чоловічої статі) по досягненні ними 10-річного віку вони забирають із собою, аби при звичаїти до власного способу життя.

Козаки заради здобичі роблять набіги у землі татар. Вони або ходять на того ворога війною, або захищають свої землі від нього. Козацтво – люд гордий і войовничий, за крадіжку не у своїх тут не карають, навпаки – грабіжництво схвалюється й підвищує репутацію²⁰.

Мешкають козаки майже так само, як і татари. Мають аналогічну зброю, а саме лук, шаблю, щит. Але більшість козаків носять і списи та булави (напевно, мова про популярні тоді келепи-клевці або й примітивніші маслаки – камінь, закріплений на верхівці кістки). Вони б'ють з лука не гірше за татар і так само мають звичай стріляти на повному скаку, розвернувшись у сідлі, у ворога, який переслідує. Їх багато в гарнізонах міст Поділля й Русі, що тримаються проти татар, і ці останні, побоюючись-поважаючи козаків, якщо не мають великих сил, не наслідуються переходити через Дніпро. За це козаки мають жалування – щоправда наймізерніше – від королівського маєстату.

Із «фігур умовчання» тексту Ф.Руджері цікава відсутність релігійно-виміру образу козацтва. Ані тема протистояння ісламу і християнства, ані католицько-православні тертя папський дипломат тут ніяк не артикулює. Відсутні в Ф.Руджері й образи козацької піхоти та мореплавства (може тому, що автор, знайомий із Поділлям і Волиню, Дніпра таки не бачив). Також немає у цьому тексті жодних проявів шляхетської зверхності-снобізму щодо козаків (трактування їх «злочинцями»-вигнанцями чи то «плебеями»-недолицарями).

Наприкінці зауважимо, що польський переклад Е.Рикачевського 1864 р. має чимало хиб, які суттєво спотворюють оригінал, і зовсім не на користь козацькому образу. Тут і початковий пасаж, що козаки «об'єднуються з татарами» (себто складається враження про нібито союзництво татар і козаків), а не як в оригіналі – «додаються до татар» (як просто ще одна проблема, поряд із татарами й волохами, специфічна для українських земель); і окреслення козаків як «диких і хоробрих», а не «войовничих і гордих» – як в оригіналі; і пропуск «не у своїх» в оригінальному пасажі – «за крадіжку не у своїх тут не карають», що явно працює на підсилення злочинної природи козацтва.

Ян Анджей Красінський (14 серпня 1550 – 13 квітня 1612). Здобув освіту у Відні, Римі й Болонї та був «людиною столиці» (Кракова). Автор першого друкованого географічно-політичного опису Речі Посполитої – «Полонія» (Болонья, 1574 р.), де знайшлося місце й «козацькому уривку»²¹.

¹⁹ Цікаво, що про українку на прикордонні вже тоді ходила відомська слава. Див. заяву панів ревізору Вінницького повіту 1545 р., за якою мужик-селянин тут зайнятий більше грабунками, а не роботою, а жінка – творить «чари» (див.: Архив Юго-Западной России. – Ч. VII, т. 2. – К., 1890. – С. 145). Тоді тут нібито жив зем'янин-шляхтич Мишко Чорт, котрий свій рід із пекла виводив («преисподними людьми выводился»).

²⁰ Мотив популярний – пор. вищезгадані міркування на ту ж тему С.Оріховського, а також пасажі про русинів загалом із «Роксоланії» С.Ф.Кльоновича (1584 р.) чи в пізніших літературних анекдотах.

²¹ В оригіналі цей уривок містився на звороті арк. 73. Тут він аналізується за публікацією А.Стороженка (оригіналу тексту та його російськомовного перекладу).

Узагалі, є підстави вважати, що добре знаний пасаж про «козаків» І.Свірговського з книги Л.Горецького «Опис війни Івоні...» («*Descriptio belli Ivoniae...*»; Франкфурт, 1578 р.)²² сконструйовано саме за цим уривком із твору Я.А.Красінського. У російському перекладі К.Мельник-Антонович згаданий пасаж виглядає так: «[...] конница эта была неутомима, она никогда не оставалась на одном месте, но постоянно рыскала за добычею, преследуя неприятелей в пустыне вдаль от всяких путей, по самым укромным местам»²³.

Цей фрагмент «Полонії» 1574 р. є складовою частиною розд. 12 («Про спосіб війни в поляків, а також про найважливіші їх походи»). Причому, зауважу, що крім трьох видів кінноти (панцерна, гусари й козаки), тут описано й польську піхоту, але про козаків-піхотинців згадок ще немає.

Характерно, що козаки Я.А.Красінського діють у «подільських степах». Отже по кількох роках після Люблінської унії 1569 р. для автора-поляка Литовська Україна з її дніпровськими «невеликими морськими загонами», описаними ще 1550 р. Михалоном Литвином²⁴, залишається «*terra incognita*». І це швидше «норма», аніж «виняток», адже те саме бачимо й у «Полонії» Мартина Кромера (писана між 1555 і 1573 рр.).

За Я.А.Красінським, козаки як рід кінноти наслідували татарські взірці²⁵. Це стосується як зброї («Озброєні вони дуже легко, зовсім як татари»), так і способу ведення війни («Коні в них дуже рухливі та придатні для незначних сутичок. Сідла влаштовано так, що на них легко повертатися на всі боки і стріляти з лука. У битвах вони користуються більш за все луком, поціляючи ворожих вершників та їхніх коней дощем стріл. Шаблями татарськими²⁶ озброєні. Списи також короткі мають. Ворожою країною вони пересуваються надзвичайно швидко, знищуючи все вогнем і мечем. Швидкістю рухів гарантуються безпека воїна та перемога над ворогом»). Татари є їхнім природним суперником («у розлогих подільських степах».

Тутешні «безлюдні пустища» виховали в козаків специфічну витривалість (вони «легко переносять холод, голод і будь-які тяготи») й розрахунок

²² *Gorecii Leonardi, equitis poloni. Descriptio belli Ivoniae...* – Francofurti, 1578. – P.37–38.

²³ *Горецкий Л.* Описание войны Ивонии, господаря волошского // Киевская старина. – 1889. – №10. – С.111. В оригіналі: «[...] equites qui velites optimo iure nominari possent, eo quod nusquam in loco certo consistunt, solum abacta hostili praeda, huc illuc per loca hostium auaia, abdita, occulta, vastamque eorum regionem eaugantur» (див.: *Gorecii Leonardi, equitis poloni. Descriptio belli Ivoniae...* – P.37). Зауважу, що прямих текстувальних запозичень із Я.А.Красінського тут немає.

²⁴ *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – Москва, 1994. – С.99.

²⁵ Сучасний польський історик військового мистецтва М.Плевчинський у своїх численних працях стверджує, що з кінця 1540-х рр. у кінноті «оборони поточної» (найманого/кварцяного війська Корони Польської) відбувалася «козацька реформа» (розтягнута й на наступне десятиліття). Не впевнений, чи ті «повзучі» заходи з переозброєння та вишколу «по-козацькому» тягнуть на цілу «реформу», але те, що на той час у середовищі військових «вершків» Польського королівства козаки стають популярними (можливо, навіть модними, і то у цілком позитивному сенсі) – факт.

²⁶ Дослівно «скіфськими акінаками». Скіфів на той час уважано античним відповідником татар, тож не дивно, що переможців скіфів – сарматів було визнано предками народів Речі Посполитої (русинів-українців, зокрема, виводили від «найславнішого» сарматського племені роксоланів). Цікаво, що опис набору козацько-татарського озброєння аналогічний скіфському, відомому ще Геродоту (скіфи – кінні стрільці з малими мечами-акінаками, короткими металевими списами, луками зі стрілами та сокирами).

у справі виживання лише на себе та оточуючу природу («козаки возять із собою у сідельних торбах усі улюблені харчові припаси, як ось хліб, солону свинину та сіль, перемішану з перцем. Кожен, крім того, має при собі сокиру і трут, аби у випадку вдалого полювання на звіра, котрого багато водиться в безлюдних пустищах, які відвідують козаки, мати можливість відразу розвести вогонь та засмажити здобич, приправивши її сіллю й перцем»).

Свентослав Оржельський (25 липня 1549 – лютий/березень 1598). Рід цього шляхтича з Великопольщі походив із прибалтійського Помор'я. Свентослав належав до першого покоління шляхетного дому, яке почало займати суспільнозначущі крайові уряди. Можна твердити, що саме шляхетська революція в Речі Посполитій першої половини XVI ст.²⁷ «розбудила» творчий потенціал Оржельських. І Свентослав, п'ятий син свого батька, був, справді, «*fidelis subditus*», зразковим підданим-громадянином розквітаючої Речі Посполитої. Мав здібності до навчання, тож уже з 9-літнього віку почав звідувати як закордонної (у Франкфурті-на-Одері, Ляйпцигу, Віттенбергу), так і вітчизняної (у Кракові) науки. Охочий до «новизн», він став протестантом.

Доба перших «безкоролів'їв» дала 24-річному юнакові шанс зробити політичну кар'єру як на регіональному (у Калішській землі на Великопольщі), так і загальнодержавному (з 1572–1576 рр. збереглися 29 його сеймикових та сеймових промов) рівнях. Тверезість, розважність і політична коректність забезпечили йому добру репутацію навіть поза колом польських протестантських політиків.

Зацікавлення С.Оржельського історією також було напряду пов'язане з політичними проблемами сучасності. Його хроніки 1572–1576 рр. «Справи безкоролів'я по смерті безсумнівній Сигізмунда Августа» («*Acta interregni post obitum nimirum Sigismundi Augusti*») – це радше записи (матеріали) з «історії проблеми» (з якою ще прийдеться давати собі раду), аніж розмисл «*sub specio aeterna*», із погляду вічності (саму працю було закінчено без традиційної часової паузи, не пізніше 1578 р.). Мають ці аннали-річники й ознаки жанру «таємної історії», науки для обраних, через що, вірогідно, автор так і не віддав їх до друку. Утім твір С.Оржельського був доволі знаним (нааявні 8 його списків із кінця XVI – початку XVII ст.).

Уривок про козаків уміщено в тексті, що оповідає про події 20 травня 1575 р. Зовнішнім контекстом для нього виступають «україноцентричні» справи: вістки про нищівний татарський напад на Україну та справи турецького посольства А.Тарановського. Погляд С.Оржельського на козацтво позбавлений особистісного забарвлення, можна сказати, що це – голос немісцевого «парламентарія», якого цікавить загальнодержавний, а не вузькорегіональний аспект проблеми.

²⁷ Термін виник під впливом польського (польсько-американського) історика А.Сулими-Камінського, автора праці «*Historia Rzeczypospolitej wielu narodów: 1505–1795*» (укр. вид.: Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795 / Укр. пер. Я.Стрихи. – К., 2011), на сторінках якої дослідник яскраво продемонстрував революційне значення «шляхетського езекуційного руху» («езекуція» – виправлення права) для Речі Посполитої як державного проекту.

Зауважимо, що широкознаний польський переклад цього латиномовного уривку авторства В.Спасовича 1857 р. цілком коректний²⁸. Він таки ввів в обіг своєрідне гасло-назву для цього фрагмента тексту з оригіналу – «Абзац про низовців».

Для С.Оржельського «військо низове» – то цілком нове для Речі Посполитої явище. Примітно, що він ніяк не зіставляє низовців із подільськими козаками. Цікавий і більш-менш синхронний погляд «з іншого боку» демонструє у своєму «Опису європейської Сарматії» (Краків, 1578 р.) А.Ґваньїні, котрий, ведучи мову про Поділля²⁹, зауважив: «Останнім часом тут з'явилися черкаси, які живуть по Бористену»³⁰.

Не виключено, що на сумніви в «козацтві» запорожців могла впливати і їхня самоназва – «запорізькі молодці»³¹. Про варіативність назви запорожців у цей час говорить і згадка в акті від 1580 р. «ротмістра піших бористенських» («rotmistrza pieszych borysteńskich»)»³². Нещодавно С.Леп'яко зауважував і відсутність терміна «козак» у програмних документах козацької реформи 1590–1591 рр. – сеймовій конституції від 19 квітня 1590 р. та «Ординації» від 25 липня 1591 р.³³ У Білорусії прикордонних козаків (зокрема полоцьких) XVI ст. також називали «стрільцями»³⁴.

Якщо брати для козацтва за взірець характеристику Я.А.Красінського, то запорожці й подільські козаки навіть належать до різних родів військ. Адже низовики С.Оржельського – це не кіннота (як подоляни), а піхота та моряки (автор навіть жодного разу не застосував до них термін «козаки»).

Особовий склад Війська Низового в «Абзаці про низовців» – це «суміш різних народів», хоча «найбільше з-поміж них русинів». Зауважимо відсутність в С.Оржельського пізнішого мотиву про те, що в низовики йдуть злочинці, вигнані (або котрі втекли) з батьківщини.

Найбільш вражають історика мореплавні таланти козацтва. Вони «будують дивно легкі морські човни, що здатні з легкістю витримувати хвилі

²⁸ Латиномовний оригінал (за: Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmiuro: 1572–1576 / Wyd. dr. E.Kuntze. – Kraków, 1917. – S.306) класичний польський переклад (за: Bezkrólewia ksiąg ośmiuro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576: Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego / Per. i wyd. W.Spasowicz. – Т.П. – Petersburg, 1857. – S.99) та мій український переклад див.: *Вурскій Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – Т.П (Додатки). – К., 2008. – С.303–305.

²⁹ *Guagninus A.* Sarmatiae Europaeae descriptio. – Cracoviae, 1578. – P.31.

³⁰ Див.: *Наливайко Д.С.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К., 1992. – С.58.

³¹ *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858 (репринт: Warszawa, 1982). – S.156. Таке звернення вжито, наприклад, і в листі польського короля до запорожців від 6 квітня 1579 р. (див.: *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы в 3 т.* – Т.1 (1408–1632). – Москва, 1965. – С.172). Про козаків – «старожитных запорожцов» – у Черкасах згадує місцевий акт від 29 вересня 1544 р. (див.: *Національна бібліотека України ім. В.Вернадського.* Інститут рукопису. – Ф.83. – Спр.51. – Арк.81зв.). Кілька королівських актів за 1578 і 1579 рр. з формулою «молодці запорожні» та «молодці запорожці» див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги.* – К., 2016. – С.40–44.

³² Ідеється там про подію з 1578 р. (див.: AGAD. – Mk.123. – K.181v – 182v).

³³ *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. – С.178, 190.

³⁴ *Янушкевич А.Н.* Ливонская война: Вильно против Москвы: 1558–1570. – Москва, 2013.

морські. На тих човнах спускаються до Очакова, де Дніпро (Бористен) впадає у Чорне море (Понт Евксинський), і навіть далі за море»). Основна база низовців – Дніпро та його численні острови. Від місця перебування в низов'ях цієї річки походить і назва «низовці» (або «низові»). Цікаво, що на згаданих дніпрових островах козаки «гніздяться з дружинами й дітьми», отже в С.Оржельського знову-таки відсутній популярний мотив безжонства запорожців.

Сили Війська Низового історик обраховує у 8 тис. вояків, а це, на середину 1570-х рр., виглядає дещо завищено³⁵. Основне заняття низовиків – війна з татарами й турками, а здобич із цього – чи не єдиний козацький прибуток³⁶. Тож С.Оржельський пише, що «скоріше можна би їх називати розбійниками, хоча для Польщі є вони дуже корисні». Отже для історика низовці – це радше капери, аніж пірати³⁷. Його не дивує, що зі скаргами на козацькі напади турецький султан звертається до уряду Речі Посполитої.

Станіслав Сарницький (близько 1532 – 23 вересня 1597). Походив із шляхетської родини, прадавнім гніздом якої було Сарново у Плоцькому воєводстві, із лінії, котра з кінця XV ст. осіла у Західній Україні, на Холмщині (навіть на титульній сторінці однієї зі своїх книг назвався «руським шляхтичем»). Із материного боку був пов'язаний із родом Замойських. Протестант (кальвініст). Навчався у Крелевці (Кенігсберґ) та Віттенберґу. Відвідав Італію, Францію. Претендував на роль офіційного історика країни (сподівався порівнятися з М.Кроммером). Був схильний до енциклопедизму (щоправда, із присмаком дилетантизму).

Характеристику козаків містить ранній твір С.Сарницького 1577 р. «Книги гетьманські, з історій лицарських усіх віків зібрані, і практикою або досвідом гетьманів найяснішого Сигізмунда Старого, короля польського, а також імператора Карла V та Сулеймана турецького [...], пояснені для освіти молодих людей нації нашої польської» («Księgi hetmańskie z dziejów

³⁵ Хоча знаний і лист короля Стефана Баторія до султана від 12 вересня 1578 р., де також згадано про 7–8 тис. «розбійників»-козаків у війську, яке виводили І.Підкова та його брат Олександр. Така кількість, озвучена турецьким посланцем, дивувала самого короля. С.Баторій пише, що козаків (цього «лотрівства»/«latrocinią») ніколи не було більше 7–8 сотень і вони жодного разу не виходили битися з регулярними підрозділами (як «дикі звіри», добре ховаючись від королівських жовнірів по лісах, болотах і водоймах). Збільшення козацтва король пояснював наслідками трьох останніх (за 1575–1578 рр.?) татарських набігів, які змусили розорених мешканців України податися козакувати (див.: Исторические связи народов СССР и Румынии... – Т.1. – С.165). Прийнятну для уряду чисельність козаків, яких король готовий був узяти на службу, на вересень 1578 р. визначено у 600 осіб (див.: Sprawy wojenne króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586 / Zebr. i wyd. I.Polkowski. – Kraków, 1887. – S.144–145). Це явно просте «подвоєння» першого офіційного реєстру 1571 р. (300 низовців).

³⁶ Це охоче підтверджували вряди-годи самі запорожці. Ось у листі з Запоріжжя від 17 березня 1600 р. козацький «старший отаман» Прокіп Сарапович пише: «[...] мешкаємо на пустелі у землі царя кримського, не орючи, не сіючи, єдино шаблею своєю хліба добуваючи» (див.: Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.441).

³⁷ Слід ураховувати, що в Речі Посполитій існувала практика заміни покарання за тяжкі злочини військовою службою, отже погляд на будь-яке військо як «криміногенне середовище» нікого тоді не дивував.

rycerskich wszystkich wieków zebrane i praktyka albo experientia hetmanów najjaśniejszego Zygmunta Starego króla polskiego, a także cesarza Karola V i Solimana tureckiego [...], objaśnione ku ćwiczeniu młodych ludzi nacyjej naszej polskiej»). Це, власне, своєрідний підручник-довідник для найвищого командного складу Речі Посполитої (короля й гетьманів), який (із міркувань секретності?) так і залишився неопублікованим³⁸. На думку сучасного видавця (М.Ференц), С.Сарницький редагував текст цього рукопису аж до 1580 р. Щоправда, ніяких слідів фактів, котрі можна було б датувати часом, пізнішим за 1577 р., в авторських міркуваннях про козаків немає – отже, гадаю, це фрагменти не додані, а написані від самого початку.

Свою характеристику «козаків низових» С.Сарницький умістив до розділу «Про піратів спосіб пустошення» («O sposobie vastaciej Piratow») книги 8-ї трактату, яка мала власну назву – «Про пустошення-звоювання землі». Розділ «Про піратів...» починається загальними міркуваннями про це явище, причому у центрі уваги тут – турецькі пірати-бербери з адміралом Гайреддіном Барбаросою на чолі (в іншому місці твору їх, до речі, названо «козаками морськими»), а далі автор переходить до запорожців – на берегах сторінки зроблено й окреме гасло «Козаки низові в піратстві вправляються, котрих польські королі для тих таки причин, що й турки [своїх піратів] тримають» («Kozacy Nizowi piraticam exercent, ktorych kroliowie Polscy dla tych ze przyczyn iako u Turek przechowuwaią»)³⁹.

Гадаю, безпосереднім приводом для обговорення С.Сарницьким запорозької теми став великий татарський набіг восени 1575 р.⁴⁰ та відповідь козаків навесні 1576 р. зі здобуттям і знищенням Іслам-Кермена. Цікаво, що для сучасника дії низовців мали саме «піратський» смак (оригінальних тогочасних реляцій не маємо, лише принагідні згадки в інших джерелах, отже С.Сарницький – імовірно, «ключ» до справжньої барви подій, непрямо підтверджений і у хронологічно близьких С.Оржельського та А.Гваньїні).

С.Сарницький розуміє, що козаки передусім «річкові» (річково-лиманні), а не «морські» пірати. Утім для нього Дніпро, тим самим, просто дорівнюється до великих річок – Нілу та Євфрату, де також були знайомі з проявами піратства. Низовці займаються таким річковим піратством із виходами до морських лиманів («відног морських») «здавна». Головні їх цілі – Очаків і татарські кочовища («шалаш»), основний спосіб дій – нічні напади.

Як приклад-взірець подано «минулорічний» набіг на Очаків, коли козаки вночі запалили це місто в кількох місцях – «аби їм видно було» – спустошивши все, до чого дотягнулися. І в першу чергу «Красний Городок». Це

³⁸ Надруковано його лише нещодавно (див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie / Oprac. M. Ferenc. – Kraków, 2015. – 492 s.*). Видавець-краків'янин М.Ференц намагався також підсумувати знання С.Сарницького про Русь-Україну (див.: *Ferenc M. Rusini, Ruś i Ukraina w Księgach Hetmańskich Stanisława Sarnickiego // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne. – 143. – Z.2 (2016). – S.261–268*), але, як на мене, зробив це далеко не вичерпно, зокрема й щодо характеристики козаків.

³⁹ *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie. – Kraków, 2015. – S.428–429.*

⁴⁰ Докл. див.: *Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2016. – С.27–94.*

загадковий топонім. Уважаю, тут ми маємо справу з опискою – мало бути Іслам-Кермен (у тогочасному правопису – Аслан-Городок, отже вірогідність «поправлення» «Аслан» на «Красний» велика). Не можна також виключати, що тут ідеться про відоме явище подвійних татарсько-руських назв на прикордонні – тоді С.Сарницький єдиний, хто доніс до нас руську назву Іслам-Кермена – Красний Городок.

Якщо цей хід міркувань правильний, то можемо додати дещо до усталеного образу походу Б.Ружинського на Іслам-Кермен 1576 р. Власне те, що не свіжозбудоване й навряд чи дуже багате місто було кінцевою метою цієї виправи, а давній Очаків, околиці котрого пограбували тоді запорожці.

Далі вперше маємо коротку характеристику козацьких човнів. С.Сарницький знає, що їх називають «чайками» (це важливо для датування появи терміна). Назву цю автор виводить від «чаяти» (козаки «чають», що на них підкрадуться до ворога та, коли треба, утечуть від нього). За описом, це правильної (або «гарної») форми човни. Їх плетуть із лози, як напівкошики, та обтягують (ніби хутром підбивають) зсередини сиром'ятною шкірою. На таких човнах козаки в море на розвідку виходять. С.Сарницький знайшов чайкам і латинську назву-відповідник – «*mioparon*».

В іншій частині свого твору – книзі 9-й «Про звичай морської битви» – автор ще трохи дописав про чайку-міопарон⁴¹. Зокрема додано, що човен нагадує плетені колиски, в яких «русь дітей колише». Він плететься із лози і прутів та підбивається як сиром'ятною шкірою, так і навощеним (просмоле-ним?) матеріалом (тканиною?).

Маємо тут також і першу появу в описах специфічного козацького одягу – серм'яг («сірих сукеньок»). Їх козаки, як і татари, використовують із маскувальною метою (сіре не так легко роздивитися). Ось, мовляв, і мисливці (зауважує С.Сарницький), аби не сполохати птаха також одягають сіре.

Далі йде коротенький абзац про внутрішню організацію запорожців під назвою (на березі сторінки) «Дисципліна низових [козаків]». С.Сарницький знає, що в них є свій старший. На той момент – як уже йшлося, це найімовірніше 1577 р. – ним був Шах (те, що немає мови про Підкову, лише утверджує таке датування). Порядок-дисципліну низовців автор називає «теж піратським». Ілюструє цю тезу звичайним козацьким покаранням для тих, хто непристойно поводить. Таким насипали піску за пазуху й топили-відпускали у Дніпрі.

Насамкінець С.Сарницький додає свіжу інформацію, яка його турбувала. Між козаками почали з'являтися московити. Останні, таким чином, пізнавали-розвідували терен (острови, урочища, шляхи), що було потенційною загрозою. Як закінчив автор: «Про Київ ідеться!». Отже він явно вважав, що контроль над Запоріжжям – це й над стратегічним Києвом контроль.

Додам тут цікавий синхронний та схожий відгук про запорожців **Алесандро Іваньїні (1534–1614 рр.)**⁴² в його знаному історико-географічному

⁴¹ *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie.* – S.428.

⁴² Цього відомого автора докладно тут можна не виділяти. Він цікавий як «третій – не зайвий» поміж інформаторів однієї хвили, 1576–1578 рр. (С.Оржельський, С.Сарницький, А.Іваньїні).

творі «Опис європейської Сарматії» («Sarmatiae Europae descriptio»; Краків, 1578 р.)⁴³. Тут також з'явилася згадка козацької піхоти (при опису подій Лівонської війни, що відбулися 18 січня 1568 р. на Вітебщині, де відзначився козак Біруля зі своїм десятком⁴⁴) як вояків-мореплавців, зокрема автор-італійський найманець зауважив, що «тих, кого у просторіччі називають козаками, себто тими, хто звик атакувати ворога потайки й несподівано, італійці – корсарами, а німці – фрайбітерами⁴⁵ прозивають, вони на морі розбій ведуть, але русини таких козаками звать» («qui vulgo Kozacy dicuntur, id est, qui hostem furtive et inopinate adoriri solent, Italice Corsari, Germanice Freibiteri dicuntur, qui in mari latrocinantur, sed Rutenis huiusmodi Kozacy dicuntur»; на берегах сторінки, арк.44зв., при цьому тексті гасло «Kozacy Corsari. Freibiteri»).

Бартош Папроцький (1543 – 27 грудня 1614). Уродженець давньої Добжинської землі в Мазовії (маєток Папроцька Воля біля міста Серпца). Навчався у Краківському університеті, згодом служив при магнатських дворах. У 1572 р. у складі дипломатичної місії відвідав Стамбул. Вірогідно, також узяв участь у поході Стефана Баторія на Іданськ 1577 р.

З'язаний із кланом Зборовських, за часів безкоролів'я 1587 р. Б.Папроцький обстоював габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Після поразки австрійської партії в битві під Бичиною 1588 р. він змушений був тікати у Священну Римську імперію. Тривалий час прожив у Чехії, Моравії та Силезії й лише 1610 р. повернувся до Корони Польської (це сталося вже по смерті могутнього ворога «зборовчиків» – канцлера Я.Замойського, помсти якого Б.Папроцький мав підстави побоюватися). Знайшовши свій маєток розореним, доживав віку при монастирях у Вонхоцьку та Лондзе. Помер у Львові.

Ґрунтовні пізнання у «справах українних»⁴⁶ дозволили Б.Папроцькому стати одним із тих, хто забезпечив «інформаційну підтримку» перших контактів Австрії із запорізькими козаками. Причому, на відміну від щоденника Е.Лясоти, його текст був оголошений друком. Мова про твір Б.Папроцького «Сад королівський...» («Ogrod krolewsky...»; Прага, 1599 р.). Пізніше, без значних змін (зокрема в козацьких сюжетах) цю працю перекладено чеською мовою – «Діадох» (Прага, 1602 р.). Наведений нижче «уривок про козаків» автор умістив у біографії імператора Рудольфа II Габсбурґа (1552–1612 рр.),

⁴³ Латинські видання: Спіра (Шпаер), 1581 р.; Базель, 1582 р.; Франкфурт, 1584 р.; Ляйден, 1626, 1627, 1642 рр.; переклади чеською, німецькою, італійською мовами; розширений М.Пашковським полономовний друк – Краків, 1611 р.

⁴⁴ У «Хроніці» М.Стрийковського, у відповідному місці (с.774, видання: Кралеvecь, 1582 р.) таких міркувань немає, але там згадано раптовий нічний штурм м. Ула (нині – Вітебська обл., Білорусь), коли литовці «козаків на човнах» пустили попереду – можливо, це й викликало «морський мотив» у А.Гваньїні?

⁴⁵ Польські словники трактують «Freibiter» похідним від нім. «Frei Beuter» («вільний здобичник»). Фрайбітерів – «водних жовніврів» А.Гваньїні згадавав і в іншому місці – їх польський король Сигізмунд Август використав 1569 р. як корсарів, котрі мали перетнути морські балтійські комунікації Нарви, захопленої московитами.

⁴⁶ Ширший огляд українознавчих студій Б.Папроцького див.: *Вирський Д.* Війни українні... – С.28–33.

описуючи хроніку воєнних подій 1594–1597 рр. (про козаків безпосередньо йдеться під 1594 р.), коли Священна ліга на чолі з Австрією протистояла потузі Османської імперії. Обидва празьких видання – польською (1599 р.) та чеською (1602 р.) мовами – мали розкішний вигляд і були розраховані передусім на «публіку». Додамо, що це, власне, перша відома нам чеськомовна характеристика українських козаків. Утім дати згаданих видань Б.Папроцького не мають нас увести в оману. Його погляди на козаччину були у цілому сформовані дещо раніше, а саме наприкінці 1570-х рр. Тож їх аналіз доречний саме серед авторів і творів того часу.

Безпосереднім «історіографічним» стимулом для Б.Папроцького стала характеристика козаків – «Ті, які насправді козаками зуться» («*Qui proprie dicuntur Kosacci*»), – уміщена німецьким істориком-журналістом Міхаелем Янсоном (1530/1540–1597 рр.) у його черговому виданні міжнародної хроніки «*Mercurij gallo-belgijsskij, або Справи з Галлії та Бельгії переважно, а також [...] Польщі [...] від липня 1594 р. аж до 1596 р. [...]*», що побачила світ у Кельні 1596 р. Текст подано наприкінці оповідання про події 1594 р., у зв'язку з черговим молдавським походом запорожців⁴⁷. Із цієї книги М.Янсона широко черпав інформацію й Б.Папроцький, але саме козацький уривок, який, до речі, у «*Меркурії...*» майже дослівно повторює Р.Гайденштайна⁴⁸, він цілком переробив. Причому за інформативністю текст від цього явно виграє. Академічній науці в Україні характеристика козаків авторства Б.Папроцького відома за перекладом М.Грушевського (з видання «*Саду королівського*» 1599 р.)⁴⁹, котрий потребує певних стилістичних і термінологічних уточнень.

Свою оповідь про козаків Б.Папроцький розпочинає з географічної локалізації. Це острови у широких місцях на Дніпрі, «що більше в татарських, аніж подільських, польському королеві підлеглих, країнах розташовані». Зауважимо: аби винести Запоріжжя за кордони Речі Посполитої в Б.Папроцького був певний інтерес, адже якраз тоді австрійський уряд намагався залучити козаків на службу імператорові. А оскільки польський король дозволу на вербунок своїх підданих не давав, то, зацікавленим у запорожцях, було вигідно вважати їх непідлеглими Короні.

Тут таки слід урахувувати й певні контексти козацької війни 1591–1593 рр. Зокрема вбивця К.Косинського князь О.Вишневецький 23 травня

⁴⁷ [*Jansonius M.*] *Mercurij Gallobelgici: sive, Rerum in Gallia et Belgio potissimum: Ungaria quoque, Transylvania, Turcia, Polonia, Germania, Italia, Hispania, Anglia, aliisque Europae Regnis et Provinciis ab anni 1594 mense Julio, usque ad annum 1596 gestarum Nuntii Tomus Tertius: Librorum XI, XII, XIII, XIII et XV comprehendens. Cum Appendice: Ab initio anni 1596 usque ad mensem Junium producta. [...]. – Coloniae Agrippinae, 1596. – P.83–84.* Можливо, під його впливом постали інформації про козаків 1590-х рр. і в опису сусідніх щодо Священної Римської імперії земель (див.: *Hulsius L. Chronologia, hoc est brevis descriptio rerum memorabilium, in provinciis hac adiuncta tabula topographica comprehensis gestarum, usq[ue] ad M.D.LIIC. annum praesentem. – Noribergae, 1597).*

⁴⁸ *Heidensteinii R. Secr. Regii, De bello Moscovitico commentariorum lib. sex. – Cracoviae, 1584. – P.12–13.* Див. також: *Вирський Д. Річпосполитська історіографія України... – Т.ІІ (Додатки).*

⁴⁹ Див.: *Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С.292–293.*

1593 р. заявляв, що цей козацький ватажок присягнув на вірність московському великому князеві, котрий, мовляв, уже титулується (в листі до тих самих запорожців) «царем запорозьким, черкаським і низовим» (отже звідси беруть початок думки про козацьку удільну державу, артикульовані згодом Й.Верещинським?)⁵⁰.

Б.Папроцький далі зауважує, що Військо Запорізьке – явище доволі свіже, адже на Запоріжжя, «ледве не за нашої пам'яті, заїжджати почав люд лицарський, аби з поганими татарами щастя своє випробувати». Причому злочинці-вигнанці стали з'їжджатися сюди вже потім. Отже, як бачимо, за Б.Папроцьким, засновники Війська Запорізького – лицарі, а не злодії⁵¹.

Відзначив оповідач і дуже динамічне зростання із часом кількості запорожців. Він пише, що, «коли їх спочатку було кілька сотень, і то багато здавалося, а наразі їх уже й по кільканадцять тисяч знаходиться» (в пізнішому чеськомовному варіанті мова не про «кільканадцять» тисяч, а просто про «тисячі» – мовляв, лік уже не на сотні, а на тисячі). Не виключено, що Б.Папроцький свідомо завищував кількість запорожців, аби зацікавити імперію⁵².

Більшість козаків – «худі пахолки», себто неродовитий люд, але і їх оповідач уважає за «поштивих», людей гідних. Зауважимо, що визначення «худі пахолки» було, напевно, вельми популярним, адже використане також і у А.Гваньїні видання 1611 р., де в параграфі «Що означає “козак”» міститься твердження: «Слово “козак” татарське, але козаком називається русь. Це слово тлумачиться так: бідний пахолок, котрий шукає собі здобичі, але нікому не підлягає, служить за гроші тому, кому хоче»⁵³. Утім не можна тут відкидати і прямого запозичення з Б.Папроцького.

Не виключено також, що характеристика «худі пахолки» для запорожців стала популярною у зв'язку із справою Зборовських 1583–1584 рр. Адже відома іронічна характеристика цього роду як «кухні худопохолків» (лист Криштофа Зборовського до брата Самуеля від 17 липня 1583 р.)⁵⁴.

⁵⁰ Listy Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana 1584–1620 / Wyd. J.T.Lubomirski. – Kraków, 1868. – S.27.

⁵¹ Узагалі стосуюн історичного Запоріжжя до злочинців не такий уже простий. Цікава тут аргументація у справі видачі «Тимошки» Анкудінова 1649 р. Богдан Хмельницький тоді стверджував, що Т.Анкудінов сказався винним у вбивстві, а таких із Війська Запорізького не видають (нехай хоч короля вбив!). Натомість московський посланець переконував гетьмана, що Т.Анкудінов – самозванець і крадій (українська казна 100 руб.), а такого можна видавати (див.: Воссоєдинєніє України с Росією: Документи и материалы в 3 т. – Т.2. – Москва, 1953. – С.180–193). Отже на притулок могли претендувати не буденні злодюжки, а власне «політичні» вбивці – ізгої-вигнанці (практика, добре знана з побуту скандинавів доби вікінгів)?

⁵² Нагадаємо, що самозваний гетьман Станіслав Хлопицький озвучив 1594 р. австрійському імператорові цифру 8–10 тис. запорожців.

⁵³ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С.748. «Худим пахолком» називає себе С.Наливайко в листі до короля від січня 1596 р. (див.: Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. – Т.1. – С.220). Можна також згадати означення «чорні пахолики» для окреслення рядового складу запорожців у реєстрі виплати «жолду» за Лівонську війну 1601–1603 рр. (див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.VII. – С.282).

⁵⁴ [Rzeczycki A.] Andreae Recicii instigatoris regii V. nob. Accusationis in Christophorum Sborovium actiones tres: De fide publica; De praescriptionibus ante iudicium oppositis; De criminibus. – Kraków, 1585.

Але повернімося до розбору тексту Б.Папроцького. Авторитет низовців як вояків був високий, позаяк «для вправління в лицарських справах туди їздять, і з панят руських, подільських та польських до них немало заїжджає, бо між них добре вивчиться можна в порядку і у чуйності лицарській». Тут зауважимо, що на Запоріжжя фактично перейшов давній образ Русі як військової школи, «гiмназiї справжньої доблесті», який подибуємо, наприклад, у творчості С.Оріховського-Роксолана (див. «Напучення польському королеві Сигізмундові Августу»⁵⁵, а це твір, що вперше побачив світ ще 1543 р.). Еразм Глічнер (1535–1603 рр.) у трактаті «Про виховання дітей» (Краків, 1558 р.) аналогічно писав про Поділля (див. параграф «Школи подібні Поділлю», де стверджувалося, що «школи або колеїї великою мірою подібні жовнірству чи козацтву – біля котрої справи пораються на Поділлі або на Україні поштиві й визнані люди»; акцентувалося, що саме на козаках тримається у країні оборона від татар; серед героїв козащини називалися Б.Претвич, князь Вишневецький (напевно Дмитро) та «Прокоп» (очевидно, брат коронного гетьмана та львівський стольник П.Сенявський, який помер 1566 р.)⁵⁶.

Цікавиться Б.Папроцький і термінологією. Він зауважує, що «русаки»⁵⁷ називають їх козаками запорізькими». Знає історик й інший термін – «низові козаки». Він просто та зрозуміло пояснює походження обох назв: перша – від дніпровських порогів, про які оповідачеві відомо, що їх дев'ять (у своїх «Гербах...») Б.Папроцький згадував про дванадцять порогів⁵⁸) і вони обмежують можливості судноплавства по Дніпру; друга – від того, що запорожці «низько на кінці ріки Дніпра мешкають».

Знає Б.Папроцький і про головну зброю, що забезпечила успіх Війська Запорозького – це «стрільба», котрої у запорожців «багато», і її береже-охороняє постійна сторожа на островах.

Узагалі респектабельність Війська Запорозького Б.Папроцький явно увиразнює. Воно багате («Коли самі вони супроти татар чи турків на війну йдуть, часами великий достаток мають у своєму Війську, бо з усіх боків до них селяни [осілий люд] возять [припаси]. І вони платять, чим хочуть – кінями, волами й іншими добутками, також і грошима»). До речі, цікаво, що в ранішому опису поїздки на Запоріжжя С.Зборовського 1579 р. Б.Папроцький згадував і місцеву «нужду» та «недостатки»⁵⁹, а тут про це автор воліє мовчати. Далі за текстом ідеться, що Запоріжжя грізне сусідам («І хоча на ґрунтах татарських мешкають, татари їх перемогти не можуть, авжеж ще, аби від них спокій мати, дари їм великі дають. Із Москви також – від великого князя московського – упоминки на кожен рік мають, а коли б їм не дано [було], великі шкоди йому у землі [його] чинять»). Воно й самодостатнє («Мають лосів, сарн, коней диких удосталь, звіра чорного (себто ведмедів – Д.В.), зубрів,

⁵⁵ Українські гуманісти епохи Відродження. – Ч.1. – К., 1995. – С.31.

⁵⁶ Erazma Glicznera Książki o wychowaniu dzieci / Wyd. W.Wisłocki. – Kraków, 1876. – S.89–90.

⁵⁷ Б.Папроцький зазвичай уживає саме цю мовну форму етноніма (замість традиційної «русини»).

⁵⁸ *Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.* – S.157.

⁵⁹ *Ibid.* – S.156–167.

риби дуже багато особливої, яку печуть замість хліба, і печінку звірину вживають часом»⁶⁰).

Зауважив Б.Папроцький і специфічне братство запорожців, коли багатим є передусім спільнота-військо, а не окрема людина («Скарбів жодних не мають, але, коли кому що хочуть дарувати, візьмуть у когось, хто є найліпший між ними господар – у позичку, і потім йому віддають або сплачують, коли їм перша ж здобич якась дістанеться, котру в рівний поділ пускають, сплачуючи йому те, що військо заборгувало»). Утім є в козаків і особиста власність («Кожен своє витрачає як розуміє»).

Зрештою згадує Б.Папроцький і сезонний характер козакування, коли запорожці «на зиму по містечках та по селах подільських і волинських розходяться й на весну чекають. Потім знову сходяться на свій острів і з нього у краї поганські, або куди їм любо буде, ідуть». До речі, обмовка про єдиний (центральний?) «острів» цікава, оскільки у своїх «Гербах...» Б.Папроцький досить докладно описав головний осідок запорожців 1579 р. – острів Томаківку, «котрий є так широкий, що можуть на ньому сховатись 20 тисяч чоловік і немало коней. При тому острові є озеро (затока?) велике і дуже рибне»⁶¹. Щоправда з нього (за тим таки оповіданням із «Гербів...») Військо Запорозьке на чолі зі С.Зборовським якось швидко перебралось на Чортомлик.

Таким чином, «козацький сюжет» закорінився в річпосполитській літературі в 1560–1570-х рр. Зауважимо, що згаданими вище авторами гурт тогочасних «козакознавців» не вичерпується. Утім інтерес інших істориків та письменників до цієї тематики був здебільш «принагіднішим».

Для наочності можна згадати сусідні взаємопов'язані гасла «Низові козакі» («Kozaci Nizovii») й «Татари козаків бояться» («Tartari Kozakos metuunt») з відомого трактату **Мартина Броневського (? – помер до 31 березня 1593)** «Опис Татарії» (1579 р.), написаному за особистими враженнями від посольств до Криму 1578 і 1579 рр.⁶² Тут маємо такий текст: «Бо особливо від козаків низових – наших людей, які вниз течією річки на човнах туди забрідають, звідти й назва тих стрільців-мушкетерів, котрі навесні – улітку та восени Бористеном на човнах великих і малих безперервно блукають, раптово й руйнівню на тих [татар] набіги роблять, які дуже бояться» («In primis enim a Kozacis Nizovii noctris hominibus, quod secundo fluvio in cymbis ibi vagantur inde nuncupatis, ac iis Sclopetariis, qui aestate et autumnis in Borestene in cymbis maioribus et minoribus perpetuo vagantur, subitasque et damnosas

⁶⁰ До речі, в одному опису Хотинської війни 1621 р., зробленому німецьким найманцем, заміну хліба в раціоні його товаришів на таку саму печінку (кінську смажену) подано як відчутне обтяження, спричинене облогою (див.: Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник (пер. Ю.А.Мыщыка) // Вопросы германской истории: Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. – Днепропетровск, 1985. – С.131).

⁶¹ *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – S.158.

⁶² *Broniowii M.* [...], Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita, cum tabula geographica ejusdem Chersonesus Tauriae. [...] – Coloniae Agrippinae, 1595. – P.4.

in eos incursiones faciunt, magnopere sibi mtuunt»⁶³. До речі, про подільських «козаків», котрі, як і татари, «у полях безперервно блукають, битви та небезпеки, коли їх, буває, оточують нерівні [сили], смертю чимало випробовуються» («in campis perpetuo vagantur, praelia et pericula, si eis comitatu impares sunt, evitare probe norunt»), М.Броневський мовить окремо⁶⁴.

Не зайве додати, що М.Броневський починав як підлеглий галичанина **Андрія (Анджея) Тарановського (пом. після 1579 р.)**, глави посольства до Туреччини 1569 р. Польські послы тоді з Константинополя рушили слідом за турецьким експедиційним корпусом, який мав, спільно з кримцями, штурмувати підмосковську Астрахань. Текст А.Тарановського було видано німецькою мовою (Нюрнберг, 1571 р.), відомий також і польськомовний рукопис, з якого оповідання було видано у середині ХІХ ст.⁶⁵ та, зі скороченнями, століттям пізніше⁶⁶. Окремі уривки з цього твору також не раз уживали річпосполитські «козакознавці».

Варто наголосити, що якийсь час цілий «козацький сюжет» був здебільшого прив'язаний до Поділля, і надалі ця подільська призма була дуже важливою для сприйняття-освоєння образу козаччини історіографією Речі Посполитої (наприклад, перенесення на Запоріжжя русько-подільського образу «військової школи»). Як свідчить уривок з С.Оржельського, були навіть вагання щодо поширення терміна «козаки» на запорожців-«низовців». Узагалі поняття «за-порогу» та «низу» дуже символічно підходили для

⁶³ Припускаю, що саме від М.Броневського може походити інформація про запорожців, яку подав у своєму донесенні до Ватикану (лист кардиналові Коменсі) від 15 серпня 1579 р. папський нунцій у Польщі Джованні Андреа Калігарі (римський дипломат тоді виявляв зацікавленість стосунками з Кримом, хоча в донесенні козаки з'являються у зв'язку з авантюрою І.Підкови та його спадкоємців). За цим текстом, козаки є «плем'ям», намішаним із різних народів: поляків, русинів, угорців, іспанців, італійців і т. д. Вони мешкають без жінок і дітей понад берегами Дніпра та на деяких його ж островах. Перебувають у постійній війні та живуть із грабунку. Вони християни і присягають бути ворожими до турків, татар. У бою відважні й через це носять ім'я «козаків», що по-татарському означає «добрий воєн». Багато молодих відцепенців (=недолугого мотлоху), які не хочуть працювати або не можуть жити на Батьківщині через учинені злочини, ідуть туди і слухаються своїх ватажків, котрі миттєво реагують на здобич та небезпеку. Буде їх близько 4 тис. Клопоти з ними розпочалися не більше 15 років тому, адже раніше мали повагу польських королів, а зараз шануються менше (1578–15=1563-й р., це час молдавської авантюри Д.Вишневецького; отже турбувати уряд запорожці почали коли «полізли» до Молдавії?) («Li cossachi sono una gente collettitia di diverse nationi, Polacchi, Russi, Ungari, Spagnoli, Italiani etc., che senza moglie et figli habitano le ripe et certe isolette del Boristene. Stanno sempre alla campagna, et vivono di rapina, fanno professione di Christiani, et giurano di esser nimici di Tartari et di Turchi, et sono valorosi in armi; et però hanno il nome di cosacchi, perchè cosach in lingua tartaresca vuol dire buon soldato. Molti giovani sbardellati, che [non] hanno voglia di travagliare, o non puono stare nelle patrie loro per varii eccessi perpetrati, vanno fra costoro, et obediscono al loro capo, et sono messi subito alla parte delle prede et de' pericoli. Seranno da 4 mila, et non ha 15 anni, che cominciò questa ragunanza, che per altri tempi portava gran rispetto al Re di Polonia, hoggi poco.»). Див.: Monumenta Poloniae Vaticana. – Т.ІV: I. A. Caligarii nuntii Apostolici in Poloniae epistolae et acta 1578–1581. – Cracoviae, 1915. – P.42.

⁶⁴ *Broniovii M.* [...], Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita... – P.1.

⁶⁵ Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E.Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J.K.M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568. – Kraków, 1860. – S.41–63. У Москві зберігається ще один «короткий опис» тієї подорожі до Константинополя, а звідти – до Астрахані (див.: Российский государственный архив древних актов. – Ф.12. – Оп.1. – Д.7).

⁶⁶ Antologia pamiętników polskich XVI wieku. – Wrocław, 1966. – S.203–216.

акцентування на маргінальності козаччини в річпосполитському суспільстві та на ваганнях Вітчизни щодо визнання спорідненості з цими своїми занадто орієнталізованими, «потатареними» дітьми. Тож автори, які почали вдивлятися в деталі, були схильні шукати «екзотику». І знайшли її передусім у козацькому мореплаванні. Козак-пірат – це нова риса до образу низовця з кінця 1570-х рр. (причому вельми респектабельна для європейця доби Великих географічних відкриттів). Вона, до речі, акцентувала на новизні явища (козаки – це «відповідь» Сигізмунда Августа на турецьких берберів-піратів Сулеймана Пишного).

Новий (розширено-інтегрований) погляд на козацтво, здається, поширюється з творів **Матея Стрийковського (1547 – між 21 жовтня 1586 й 1593)**, написаних між серединою 1570-х і 1582 рр. Тут воно представлено як явище «одвічне» для литовсько-руського суспільства, рід легкоозброєного вояцтва – органічної частини війська Великого князівства Литовського (в долюблінських кордонах). Адже термін «козаки» повсюдно уживаний як на сторінках «Хроніки» М.Стрийковського (доведеної лише до 1506 р.), так і в його ж віршованому опису битви з московитами на Улі 1564 р.⁶⁷

Зрештою спостерігачі від самого початку осмислення нового явища усвідомлювали конкурентний потенціал козацтва щодо шляхетства. Утім не відкидалася можливість інтеграції першого з другим (козаки=вояки → вояки=лицарі → лицарі=шляхта). Власне, по всій Європі шляхетський стан у XVI ст. ще зовсім не був закритим (ця ситуація зміниться тільки у другій половині XVII ст.).

Життя козаків із грабунку вже трохи бридило сноба-шляхтича (котрий волів війни для слави). Та оскільки грабувався зовнішній ворог країни, шляхетське суспільство готове було виявляти тут терплячість (адже мав місце і новий московський конкурент, який також претендував на те, аби очолити християнський натиск на ісламський Степ і використати прикордонне козацтво).

Загалом у перших літературних характеристиках позитиви козаччини таки переважували негативи. І тут інтелектуали-письменники були солідарні з урядом, який привілеєм Стефана Баторія 1582 р. та козацькою реформою 1590–1591 рр. фактично легітимізував козаків як соціальну верству річпосполитського суспільства.

REFERENCES

1. Bellini, Paolo (1994). La «Descrittione della Polonia» di Fulvio Ruggieri (1572). Presentazione di Jan W. Wos. Trento [in Italian].
2. Brekhunenko, V., Mytsyk, Yu., Shcherbak, V. (2016). Dokumenty ukrains'koho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universal, lystuvannia, uhody, prysiahy. ed. V.Brekhunenko, Yu.Mytsyk, V.Shcherbak. Kyiv [in Ukrainian].

⁶⁷ *Wojtkowiak Z.* Odnaleziony tekst Macieja Strykowskiego o bitwie z Moskwą 1564 roku i inne rewelacje w zbiorach rosyjskich i nie tylko. – Poznań, 2010. – 122 s.; *Дзярнович О.И.* Поэма Матея Стрийковського «Битва под Улой» (1564 г.): образный ряд и событийная конкретика // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana = Петербургские славянские и балканские исследования.* – Вып.2(8). – Санкт-Петербург, 2010. – С.127–134.

3. Brekhunenko, V., Nahel's'kyi, M. (2004). Dvanadtsiat' lystiv het'maniv Viis'ka Zaporoz'koho XVI – pershoi polovyny XVII stolittia z pol's'kykh rukopysnykh zibran'. In *Ukrains'kyi arkhografichnyi shchorichnyk*, (Vol.8/9, pp.425–452). Kyiv; Niu-York [in Ukrainian].
4. Dzyarnovich, O.Y. (2010). Poema Mateya Strykovskogo «Bitva pod Uloy» (1564 g.): obraznyy ryad y sobytnynaya konkretika. In *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana = Peterburgskye slavyanskyye y balkanskyye yssledovanyya*, (no.2 (8), pp.127–134). Sankt-Peterburh [in Russian].
5. Ferenc, M. (2016). Rusini, Ruś i Ukraina w *Księgach Hetmańskich* Stanisława Sarnickiego. In *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* (143, z.2, ss.261–268). Kraków [in Polish].
6. Ferenc, M. (2015). Sarnicki S. Księgi Hetmańskie. Ed. M.Ferenc. Kraków [in Polish].
7. Kovalets', T.R. (2015). «Konstytutsiia Yazlovets'koho het'mana z Buchacha iz kozakamy nyzovymy zaporoz'kymy roku Bozhoho 1571»: nevidoma postanova pershoi kozats'koi komisii. In *Ivan Ohyienko i suchasna nauka ta osvita* [naukovyi zbirnyk: seriia istorychna ta filolohichna], (Vol.XI, pp.63–71) Kamianets'-Podil's'kyi [in Ukrainian].
8. Lepiavko, S. (1999). Ukrains'ke kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561–1591). Chernihiv [in Ukrainian].
9. Mytsyk, Yu. (1985). Zapiski nemetskogo ofitsera o Khotinskoy voyne 1621 g. kak istoricheskii istochnik (per. Yu.A.Mytsyka). In *Voprosy germanskoy istorii. Russko-germanskii svyazi i otnosheniya novogo i noveyshego vremeni* (pp.122–135). Dnepropetrovsk [in Russian].
10. Nalyvaiko, D.S. (1992). Kozats'ka khrystyians'ka respublika (Zaporoz'ka Sich u zakhidnoievropeis'kykh istoryko-literaturnykh pamiatkakh). Kyiv [in Ukrainian].
11. Vyrs'kyi, D. (2008). Richpospolitys'ka istoriografii Ukrainy (XVI – seredyna XVII st.). T.II (Dodatky). Kyiv [in Ukrainian].
12. Vyrs'kyi, D. (2016). Viiny ukrainni: khroniky tatars'koho prykordonnia Ukrainy (XVI – seredyna XVII st.). Kyiv [in Ukrainian].
13. Wojtkowiak, Z. (2010). Odnaleziony tekst Macieja Strykowskiego o bitwie z Moskwą 1564 roku i inne rewelacje w zbiorach rosyjskich i nie tylko. Poznań [in Polish].
14. Yanushkevich, A.N. (2013). Livonskaya voyna. Vil'no protiv Moskvy: 1558–1570. Moskva [in Russian].

ДМИТРО ВИРСЬКИЙ

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), vyrsky@yahoo.com

INITIAL DISCOURSE ABOUT THE COSSACKS: CREATION OF THE IMAGE OF THE UKRAINIAN COSSACKS IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH OF THE 1560–1570's

The paper is devoted to the “initial” discourse (formation of the narrative image) about the Ukrainian Cossacks. The work on this line of intellectuals from the generation of Lublin Union in 1569 and the next is analyzed. Disassembled characteristics of the Cossacks from the works of Mikołaj Rej, Fulvio Ruggieri, Jan Andrzej Krasiński, Świętosław Orzelski, Stanisław Sarnicki, Bartosz Paprocki and more fragmented references of Marcin Broniewski, Maciej Strykowski and Alessandro Guagnini. The integration of the images of the Podillia (lightly-tatarized) and Zaporizhzhia (infantry-pirate and pioneers-borderlanders) Cossacks and the general optimism of the Cossack discourse of the 1560's and 1570's was noted.

Keywords: *Ukrainian Cossacks, historiography, Polish-Lithuanian Commonwealth.*

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ С.РУДНИЦЬКОГО

Статтю присвячено 140-й річниці від дня народження та 80-м роковинам загибелі С.Рудницького. Аналізуються перші праці дослідника з ранньої історії козацтва, написані під впливом і керівництвом М.Грушевського. Внесок відомого вченого-географа в розробку історіографії історії козацтва незначний, але змістовно якісний, тож заслуговує на увагу фахівців та гідну оцінку сусільства.

Ключові слова: Рудницький, рання історія козацтва, козацька держава, історіографія.

У 2017 р. виповнилося 140 років від дня народження та 80 – від дня загибелі видатного вченого, історика, географа, геополітика, картографа, щирого українця і свідомого громадянина – Степана Львовича Рудницького (1877–1937 рр.), котрий усе своє життя присвятив розвитку української науки та боротьбі за незалежну українську державу.

Науковий шлях майбутнього вченого розпочався у стінах Львівського університету під впливом і керівництвом М.Грушевського. Спочатку С.Рудницький був активним учасником семінару, організованого професором, а згодом став повноправним адептом львівської історичної школи М.Грушевського¹. Однією з перших праць на історичну тему, очевидно, був студентський реферат: «Спір про авторство: Написання історії Августа» («Spór o autorstwo: Scriptores Historiae Augustae»)². Написаний він був, імовірно, ще на першому курсі, тобто впродовж 1895/1896 академічного року після прослуховування навчального курсу професора Кручковича «Про адміністрацію, судівництво і військову справу в Римській державі»³. Рукопис реферату скоріше за все являє собою чернетку праці, оскільки містить багато закреслень, виправлень, вставок і навіть уклеюк. Мова оригіналу польська. Почерк доволі дрібний і в деяких місцях важко прочитується. Оскільки зміст реферату не був пов'язаний ані з майбутніми історичними дослідженнями С.Рудницького, ані з його географічними студіями, залишаємо його без аналізу і сподіваємося, що він зацікавить когось із майбутніх дослідників наукової спадщини академіка, або фахівців зі всесвітньої історії, зокрема Римської імперії.

¹ Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Л., 2016. – 423 с.

² Державний архів Львівської області. – Ф.26. – Оп.11. – Спр.101. – 14 арк.

³ Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Л.; Мюнхен, 1993. – С.13.

Перші ж повноцінні історичні дослідження С.Рудницький здійснив та опублікував упродовж 1897–1899 рр. Це була низка розвідок, присвячених подіям XV–XVII ст. на українських теренах, та рецензії на публікації джерел XVII ст., які вийшли друком наприкінці XIX ст.

Хронологічно першими за часом публікації були студія та рецензія, опубліковані 1897 р.⁴, але за змістом першою мала б бути стаття, присвячена організації оборони руських земель Польського королівства наприкінці XV ст. (1899 р.)⁵. У цій праці молодий історик поставив собі за мету висвітлити малодосліджені питання та спростувати поширені на той час міфи й ідеалізовані уявлення про життя на пограниччі. Історію організації оборони Речі Посполитої С.Рудницький поділив на два періоди: від кінця XV до другої половини XVI ст. та від другої половини XVI до XVIII ст. Спираючись на ґрунтовний аналіз джерел і літератури, молодому дослідникові вдалося виявити різницю між оборонною службою на заході та сході південного пограниччя Речі Посполитої. Вона полягала в тому, що західну частину було «засіяно» укріпленими замками й фортецями, а на сході вони траплялися лише як поодинокі «оази»⁶. Саме тому С.Рудницький дійшов висновку, що впродовж зазначеного часу організація оборони пограниччя не відповідала своїм завданням, а зусилля окремих воєвод, старост чи очільників загонів жовнірів не могли замінити цілеспрямованої діяльності держави. Крім того, дослідник спростував поширений стереотип про «креси» – землі на східному кордоні Речі Посполитої, як «добре укріплене і твердинями засіяне пограниччя», а також про їхніх «героїчних оборонців».

Подіям козаччини 1620–1630-х рр., тобто козацько-польської війни 1625 р.⁷, більш відомої як повстання Марка Жмайла, а також історії українських козаків та їх походів 1625–1630 рр.⁸ С.Рудницький присвятив статті 1897 та 1899 рр. Обидва тексти демонструють ґрунтовне знання автором джерельної бази своїх досліджень, що зберігає їх актуальність і наукову цінність донині.

Аналіз передумов, самих воєнних дій і наслідків козацько-польської війни 1625 р. С.Рудницький розпочав із розповіді про діяльність козаків та причини розголосу про «козацьку славу» в Європі. На думку дослідника, усе трималося лише на вигідному для козаків стані справ у Речі Посполитій та на здібностях гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Водночас тогочасне міжнародне становище не сприяло добрим взаємостосункам українських козаків і польської держави, адже західні сусіди Речі Посполитої «загрузили» у Тридцятилітній війні, Московщина була ослаблена боярською смутою, зі

⁴ Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625: Історична розвідка // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т.17. – Л., 1897. – С.1–42; [Рец.] Мельник К. Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенко (Киевская старина. – 1896. – Кн.11. – С.274–286) // Там само. – Розділ «Бібліографія». – С.30–31.

⁵ Рудницький С. Руські землі Польської корони при кінці XV в.: Ворожі напади й організація пограничної оборони // Записки НТШ. – Т.31/32. – Л., 1899. – С.1–54.

⁶ Там само. – С.47.

⁷ Рудницький С. Козацько-польська війна р.1625... – С.1–42.

⁸ Рудницький С. Українські козаки в 1625–30 рр.: Критично-історичні розвідки // Записки НТШ. – Т.31/32. – С.1–54.

Шведським королівством укладено перемир'я. Така ситуація робила козаків незаангажованими у зовнішньополітичні справи Речі Посполитої й це впливало на погіршення їхніх стосунків із державою. Безпосередніми причинами конфлікту 1625 р. С.Рудницький назвав невіплату козакам винагороди за участь у битві під Хотином 1621 р., обмежену кількість реестру, затримку платні реєстровим козакам, козацькі «вилазки» проти татар і турок, які давали їм засоби на прожиття, але викликали загострення польсько-турецьких відносин і провокували незадоволення польського уряду. Додатково дослідник указував ще на дві причини суто політичного характеру: втручання козаків у боротьбу Шагіна Гірея з турецьким ставлеником за кримський престол, а також підтримку козаками справи самозванця Ахії, котрому вони обіцяли зібрати військо й рушити на Стамбул.

Натомість козацьке середовище виявилось неоднорідним, що призвело до формування двох таборів: поміркованих козаків на чолі з Михайлом Дорошенком та радикально налаштованих під проводом М.Жмайла. Останні сподівалися на підтримку кримських татар Шагіна Гірея, однак полякам удалося розірвати цей союз. Водночас коронний гетьман Станіслав Конєцпольський доклав чимало зусиль, щоби залагодити конфлікт із козаками мирним шляхом. Утім вони були марними. С.Рудницький докладно описав усі битви козацьких загонів із коронним військом та переговори щодо амністії і збільшення реестру. Обрання нового гетьмана, тобто М.Дорошенка, котрий був прихильником «угової політики», призвело до ухвалення Куруківського договору, затвердженого польським сеймом 1626 р., яким в оповіді С.Рудницького закінчилася козацько-польська війна 1625 р.

Історія козаччини після підписання Куруківської угоди та повстання 1630 р. належали до найменш досліджених у тогочасній науці, що спонукало С.Рудницького взятися за опрацювання цієї теми. Складність реалізації дослідником своєї мети полягала в розпорошеності та фрагментарності відомостей про ті часи в історичних джерелах. На початку статті автор подав опис подій 1625–1630 рр., зазначивши, що Куруківський договір, попри фактичне ігнорування його з боку Речі Посполитої, зіграв свою роль у тогочасних відносинах уряду та козаків, оскільки унормовував їх, а також став причиною боротьби двох «партій» у козацькому середовищі, що впливало на його згуртованість і злагодженість у діях. Саме ця боротьба і стала змістом козацької історії згаданого часу. Дослідження С.Рудницького розпочиналось оглядом гетьманування М.Дорошенка, якому вдавалося балансувати між інтересами козаків та польського уряду. Шукаючи причини козацько-польської війни 1630 р., С.Рудницький проаналізував суспільно-політичні й релігійно-національні умови існування козацької верстви в Речі Посполитій, дійшовши відомого на сьогодні висновку: козаки прагнули стати повноцінним суспільним станом із правом землеволодіння та власною юрисдикцією. Водночас цей новий стан не був однорідним, тобто поділявся на реєстрову меншість і нереєстрову більшість, яка щороку зростала. Це не сприяло узгодженості дій та єдності вимог козаків. До того ж вони безперестанно втручалися в релігійні справи, що викликало незадоволення уряду. Саме питання про

запровадження церковної унії, а також викреслення з реєстру значної кількості козаків після закінчення польсько-шведської кампанії 1629 р. призвело до обрання гетьманом Тараса Федоровича. Із його появою на Запорозжжі й розпочалася війна, головні події котрої розгорнулися біля Переяслава. Після низки битв, в яких поляки зазнали поразки, обидві сторони пішли на укладення угоди, підписаної 8 червня 1630 р. На думку С.Рудницького, вона мала суттєве значення, адже майже не згадувала про Куруківську комісію та її постанови, що мали обмежувати права й вольності козаків, фактично визнала безкарність Т.Федоровича, оскільки його не було видано польській стороні, повертала до реєстру тих, кого виписали як «бунтівника». Загальним підсумком С.Рудницького стало твердження, що польському урядові знову не вдалося розв'язати так зване «козацьке питання».

Незважаючи на те, що С.Рудницький не поглибив власні дослідження з обраної проблематики в наступних повноцінних статтях, він у 1897–1898 рр. повертався до цієї тематики у своїх рецензіях. Зокрема у відгуках на студію К.Мельник, присвячену походу М.Дорошенка 1628 р.⁹, на збірник мемуарів першої половини XVII ст., перекладених тією ж К.Мельник та виданих за редакцією В.Антоновича¹⁰, а також у рецензії на видання хроніки Станіслава Темберського, виданої В.Чермаком¹¹.

Зміст рецензії на статтю К.Мельник перегукувався зі власними дослідженнями С.Рудницького, присвяченими окремим сюжетам козацької історії 1625–1630 рр. Тому не дивно, що редакція «Записок НТШ» вирішила вмістити статтю й відгук в одному числі. Цей факт обумовив і деякі особливості самої рецензії, зокрема відсутність посилань на праці істориків, які рекомендують авторці рецензент, і на власну публікацію в тому ж виданні «ЗНТШ». Це також вплинуло на поверховість певних зауважень, адже всі деталі було описано самим рецензентом у його власній статті.

Незважаючи на невеликий обсяг цієї праці, помітна ґрунтовна обізнаність С.Рудницького як із джерельним масивом теми, так і з історіографією проблеми. Рецензент не погоджувався з авторською назвою статті, оскільки М.Дорошенкові в тексті було приділено лише півтори сторінки, а також із підбором історичних праць, використаних авторкою і присвячених обраному сюжету. С.Рудницький висловив кілька серйозних зауважень і до авторського трактування Куруківського договору, який він сам уважав здобутком козацької дипломатії, а К.Мельник – кроком назад у порівнянні з

⁹ Рецензію опубліковано у «Записках НТШ» (т.17, с.30–31), а повна назва рецензованої праці була такою: *Мельник К.* Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенко // Киевская страница. – 1896. – Кн.11. – С.274–286.

¹⁰ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. II (первая половина XVII ст.), перевод К.Мельник (под редакцией В.Антоновича), 1898, ст. II + 438. Сам текст рецензії опубліковано у «Записках НТШ» (т.23/24, Львів, 1898, розділ «Бібліографія (рецензії й справоздання)», с.1–5).

¹¹ *Рудницький С.* Нове жерело до історії Хмельниччини // Записки НТШ. – Т.23/24. – С.1–22. В авторській примітці до назви статті зазначалося: «З історичного семінара проф. М.Грушевського в Львівському університеті». Текст є рецензією на вид.: Stanislaw Temberski. Roczniki wydał Dr. Wiktor Czermak (Scriptores rerum polinicarum tomus XVI continet Stanislai Temberski Annales 1467–1656), Вид. Історичної комісії Крак. акад. наук, Краків, 1897. – С.86+388.

часами П.Конашевича-Сагайдачного. Із закидів, які С.Рудницький зробив К.Мельник, видно, наскільки аматорським вийшов її текст, включно з прикрими технічними помилками та недоглядами (1829 р. замість 1629 р., 1730 р. замість 1630 р. та ін.).

Згадана рецензія попри незначний обсяг привертає увагу кількома цікавими фактами. Авторкою рецензованої С.Рудницьким статті було зазначено Катерину Мельник – дружину В.Антоновича. М.Палієнко натомість стверджує, що авторство публікації насправді належить самому знаому історикові¹². Однак, виходячи з того, які зауваження у своїй рецензії зробив С.Рудницький, виникають сумніви щодо цього. Крім того, судячи з початку рецензії, С.Рудницький не був особисто знайомий з авторкою й, більше того, очевидно вважав, що автор рецензованої статті – чоловік. Хоча, можливо, використана ним форма звернення («Шановний авторе») була традиційно визнаною та не передбачала акцентування на статі.

Закидаючи К.Мельник огріхи при наведенні дат, С.Рудницький сам припустився помилки при передачі сторінок статті, тобто рецензент указував: «с.276–286», а насправді її було опубліковано на с.274–286, що доводить сам текст відгуку, де автор посилається на с.275.

Будучи учнем М.Грушевського, С.Рудницький від студентських років і впродовж усього часу своєї наукової діяльності дуже уважно ставився до джерел. Тому не дивно, що він проявляв жвавий інтерес до тогочасних їх перевидань, особливо, якщо самі джерела походили з XVII ст. і висвітлювали окремі сюжети козацької історії.

Видання мемуарів, котрі відносилися до історії «Південної Русі» й зацікавили С.Рудницького як рецензента, відомий історик В.Антонович задумав ще наприкінці 1880-х рр. Перший випуск опубліковано в 1890 р.¹³ Пояснюючи актуальність підготовлених до друку матеріалів, упорядники зазначали, що для історії «Південно-Західної Русі» велике значення мають численні тексти, які походять від другої половини XVI ст. В основному це були записки, складені іноземцями різними мовами й оприлюднені у спеціальних виданнях. Саме з цих причин вони були малодоступними для широкого кола «інтелектуальних читачів»¹⁴. Тож редакція «Киевской старины» планувала вмістити в додатку до часопису цілу низку мемуарів і записок другої половини XVI – початку XVIII ст. у перекладах. Також зазначалося, що редакція намагатиметься передавати точний зміст оригінального тексту, а самі переклади міститимуть пояснення та коментарі. До складу пропонованої серії мемуарів мали ввійти записки Михайла (Михалона) Литвина («Отрывки о нравах татар, литовцев и москвитян»), Леонарда Горецького («Описание войны Ивония, воеводы волошского»), щоденник Еріха Лясоти, записки Якуба Собеського («Записки о Хотинской войне»)/«Commentariorum chotinensis belli libri tres»),

¹² Палієнко М.Г. «Киевская старина»: Хронологічний покажчик змісту журналу (1882–1906). – К., 2005. – С.279.

¹³ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I (XVI ст.) Михаил Литвин. Б. де-Виженер. Л.Горецкий. Э.Лясота. Перевод К.Мельник (под ред. В.Антоновича). – К., 1890. – 190 с.

¹⁴ Там же. – С.1.

записки Гійома де Боплана («Описание Украины»/«Discription d'Ukraine») та Йоакима Єрлича («Летописные записки»/«Latopisiec»), щоденник Шимона Окольського («Дневник военных действий, просходивших между войсками коронным и запорожским в 1637 и 1638 годах»/«Djarjusz tranzakcji wojennej między wojskiem koronnym i zaporowskim w 1637 r.; kontynuacja djariusza wojennego w roku 1638»), спогади Богуслава Машкевича («Pamiętnik»), мемуари Миколая Ємеловського («Pamiętnik»), записки аноніма, видані Войцицьким («Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza»), записки Криштофа Перетятковича («Отчёт о заслугах Речи Посполитой»/«Informacja usługi ku Rzeczy Pospolitej»), щоденник Патрика Гордона («Дневные записки»/«Tagebuch des generalen Patrik Gordon»), записки Яна Зеленецького («О победе, одержанной над Шереметьевым»/«Memorabilis Victoria de Szeremetho») та Яна Юзефовича («Летопись»). Між іншим, зазначалося, що при виданні мемуарів і записок перекладатимуться лише ті частини, де міститься згадка про події на теренах «Південної Русі». Водночас планувалося видати й ті фрагменти записок, присвячених іншим країнам, де згадувалися значні епізоди, присвячені історії «Південно-Західного краю». До таких упорядники серії відносили записки Блеза де Віженера, Яна Хризостома Пасека та Почобута, мемуари Альбрехта Радзивілла, Деларака, Е.Отвіновського.

С.Рудницький у 1898 р. взявся рецензувати другий випуск репрезентованої серії, який було опубліковано 1896 р.¹⁵ До його складу ввійшли щоденник новгородського підсудка Федора Євлашевського (1564–1604 рр.), історія Хотинського походу Якуба Собеського (1621 р.), щоденник виправи проти козаків запорозьких (1625 р.) і текст Куруківської угоди, стаття К.Мельник «Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка (1628)» як вступ до трьох документів 1628 р., щоденник Шимона Окольського (1637–1638 рр.) з доповненням Самійла Величка й «Ординацією Війська Запорозького реєстрового...», опис України Г.Л. де Боплана (1630–1648 рр.), «Сказание о невольниках, освободившихся из турецкой каторги (1643)», щоденник Богуслава Машкевича (1643–1649 рр.).

У вступі до другого випуску зазначалося, що перший опубліковано ще в 1890 р. Однак через незалежність від перекладача обставини вихід нового видання, що включало вісім текстів, датованих першою половиною XVII ст., було затримано. Також наголошувалося, що попереду – третій і четвертий випуски мемуарів.

На самому початку своєї рецензії С.Рудницький звернув увагу на якість запропонованого читачеві видання. Він указував на те, що щоденник Ф.Євлашевського публікується з «ненайліпшою копією» без порівняння з оригіналом: саме так, як його подав В.Антонович ще в 1886 р. на шпальтах «Киевской старини». Далі звернув увагу на текст щоденника Я.Собеського, який друкувався в російському перекладі. Не маючи наміру перевіряти на

¹⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. II (первая половина XVII ст.) Ф.Евлашевский. Я.Собеский. Походы 1625 и 1628 гг. С.Окольский. Г.Боплан. Освобождение невольников. Б.Машкевич. Перевод К.Мельник (под ред. В.Антоновича). – К., 1896. – 439 с.

якість весь переклад, рецензент обрав для цього окремі фрагменти. Так, залучивши латиномовний оригінал, С.Рудницький зазначав, що перекладач (тобто Катерина Мельник) поставився до роботи неуважно, запровадивши систему скорочень, а також не докладний, а довільний переклад із латини. Молодого, але ретельного рецензента таке ставлення до перекладу не могло не зачепити, адже на той час він сам ґрунтовно вивчав латину й уже в 1899 р. здобув право на викладання історії та географії українською, німецькою, польською мовами. Навівши кілька прикладів несумлінного ставлення перекладача до своєї праці, С.Рудницький перейшов до аналізу щоденника походу проти козаків 1625 р. Перш за все, він звернув увагу на наявність кількох різних за історичною цінністю варіантів цього джерела, про що впорядники навіть не згадали. Крім того, і цей текст у порівнянні з попередніми варіантами містив помилки перекладу. Не задовольнило Рудницького-рецензента й те, що при публікації трьох документів за 1628 р. вступом до них було використано вже рецензовану статтю К.Мельник про кримський похід М.Дорошенка, причому з тими самими помилками та друкарськими огріхами. Насичений багатьма пропусками виявився й переклад щоденника Шимона Окозького. Пропущення цілого вступного абзацу, присвяченого Потоцьким, С.Рудницький уважав неприпустимим, адже автор щоденника належав до оточення Станіслава Потоцького, а значить міг бути необ'єктивним у тих місцях, де йшлося про його патрона. На позитивну оцінку рецензента заслужив лише переклад щоденника Богуслава Машкевича, дворянина князя Яреми Вишневецького та Януша Радзивілла. Загальний висновок С.Рудницького був невтішним для впорядників мемуарної серії: у другому випуску видання немає жодного раніше незнаного джерела; для фахового історика ця публікація не може мати цінності, оскільки для своїх наукових цілей спеціалістам потрібні оригінальні тексти, а вміщені тут джерела «писані в мовах, що їх кождий фаховий історик знати повинен»¹⁶.

Майже востаннє С.Рудницькому як дослідникові довелося зіткнутися з козацькою тематикою при написанні рецензії на видання В.Чермаком «Анналів», написаних священиком С.Темберським¹⁷. Рецензія перетворилася на повноцінну статтю джерелознавчо-історіографічного змісту. Не зупиняючись на опису особливостей цього огляду, наголосимо на його головних висновках. На думку молодого, але вже добре обізнаного з темою рецензента, тексти С.Темберського за всіх їх вад мали кілька позитивних рис. По-перше, це неупередженість автора у висвітленні подій початку «Хмельниччини», адже він у своїх «Аналах» ніколи не перекручував джерел і не підганяв відомості під свою власну думку. Будучи вороже налаштованим до Б.Хмельницького, він не відмовляв йому у приязних епітетах. По-друге (що більш важливо для фахового історика), в «Аналах» С.Темберського наведено чимало таких документів, важливих для розуміння козацько-польських відносин, які ніде більше не зустрічаються. Зокрема йшлося про невідомі

¹⁶ [Рец.] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. II (первая половина XVII ст.), перевод К.Мельник (под ред. В.Антоновича), 1898, ст. II+438 // Записки НТШ. – Т. 23/24. – С. 5.

¹⁷ Рудницький С. Нове жерело до історії Хмельниччини // Там само. – С. 1–22.

до того часу рукописні реляції, завдяки яким подано доволі точно датування подій. Особливо привертають увагу деталі й докладність викладу подій 1649 р., Берестецької битви 1651 р., Жванецького походу 1653 р. Таким чином, «літописи» С.Темберського С.Рудницький радив поставити «на рівні з перворядними» джерелами до історії «Хмельниччини», адже серед другорядних вони займають «одне з визначніших місць»¹⁸.

Незважаючи на те, що всі свої праці з історії козаччини С.Рудницький написав, ще будучи студентом, їх рівень настільки високий, що вони всі були надрукованими в одному з поважних наукових часописів того часу – «Записках НТШ». Дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка С.Рудницького обрали вже після закінчення університету – 25 лютого 1901 р. Характеризуючи його як історика та рецензента, можна сміливо заявити, що він був принциповим, прискіпливим і навіть жорстким до рецензованих праць. Щиро та прямо висловлював свої зауваження, не озираючись на авторитети.

Незважаючи на те, що праць суто історичного змісту в науковому доробку С.Рудницького після 1900 р. більше не було, у текстах на геополітичну й географічну/антропогеографічну тематику першої чверті ХХ ст. дослідник подавав узагальнені характеристики багатьох історичних періодів. У тому числі, це були абзаци, присвячені історії та значенню козацько-гетьманської держави, оцінці діяльності окремих гетьманів, аналізу соціальних відносин козацького періоду.

Надзвичайно важливе місце у працях С.Рудницького займало питання про використання історичних назв для означення українських теренів у минулому. Так, в одній із монографій він зазначав, що у XVI й XVII ст. ще ніхто не провадив дослідження «над українською національною територією», однак Західна Європа доволі чітко розрізняла те, що називала терміном «Russia» (тобто землі України, Білої Русі) та «Moscowitia» (тобто Московщина)¹⁹. Терміном «Україна» у XVII ст. у Західній Європі називали простори, які лежали між «Польщею, Литвою, Московщиною, Молдавією й Татарщиною». Лише упадок Гетьманщини та водночас утворення Російської імперії за правління Петра I, її розбудова за його наступників, призвели до того, що назва «Росія» поширилася майже на всю Східну Європу. Саме це спричинило, що Європа забула не лише про назву «Україна», але і про її народ.

Визнаючи той факт, що назагал «історія України страшенно понура», С.Рудницький наголошував на тому, що «жоден народ так не любить своєї історії, як українці». При цьому йшлося не про представників інтелігенції, а про простих «мужиків-хліборобів», які пам'ятали й передавали нащадкам пам'ять про «походи на Царгород, про Володаря, про Сагайдачного, Хмельницького, Ничая (Нечая – *О.К.*), Мороза (Морозенка – *О.К.*), Дорошенка, Мазепу, Палія»²⁰.

¹⁸ Там само. – С.22.

¹⁹ Рудницький С. Огляд національної території України. – Берлін, 1923. – 143 с. [Бібліотека «Українського слова», ч.38].

²⁰ Рудницький С. Коротка географія України. – Ч.2: Антропогеографія України. – Л., 1914. – 224 с.

Говорячи про те, наскільки важливими для формування сучасної політичної нації є наявність у народів, які творять таку націю, державотворчих традицій, С.Рудницький окремо наголошував на традиціях, що походили від козацьких часів. Зокрема він писав:

«Геній Хмельницького, почасти теж і розум деяких його наслідників: Виговського, Дорошенка, Мазепи, старався стару (князівську – *О.К.*) й нову (козацьку – *О.К.*) традицію звести в одно русло. Передчасна смерть Хмельницького підірвала ті старання в самому їх почині. А потім прийшли ворожі впливи «Руїни»: воєнні й культурні. Вони знищили протягом кінця XVII-го й цілого XVIII-го століття українські історично-політичні традиції так сильно, що тільки нужденні їх останки водилися серед тодішньої української інтелігенції»²¹.

Намагаючись виокремити особливості устрою козацько-гетьманської держави, С.Рудницький підкреслював, що

«на відміну від шляхетської Польщі й абсолютистської з монгольським сподом Росії, державна ідея України завжди була ліберально-демократичною. Влада великих князів київських і князів удільних була обмежена впливом боярської шляхти, але ще більшою мірою генеральною асамблеєю всіх вільних українців (віче), яка виникла з первісного республіканського племенного ладу українців. А Українська козацька держава була демократичною республікою в повному розумінні цього слова. Всі громадяни були абсолютно рівні, всіх посадових осіб можна було вибрати й усунути, вся влада належала генеральній асамблеї. Глава держави, гетьман, діставав диктаторські повноваження тільки в разі війни»²².

Оприлюднюючи свої роздуми щодо особливостей соціальних відносин та ідеалів українського народу, С.Рудницький ще перед початком Першої світової війни писав про те, що ідеалом українського народу споконвіку була, є та буде «абсолютна рівність і свобода всіх громадян, українській нації був все противний привілеям, станам, клясам, що їх створювали держави середньовічного типу». Татарське лихоліття спиноло розвиток державності «легальної», але сприяло появі невдовзі державності «нелегальної» – козащини. Саме за козацьких часів, на думку вченого, «свобода одиниці була величезна, але мусила підпорядковуватися волі громади». Козацький устрій мав постійно конфліктувати з аристократично-шляхетським державним ладом Речі Посполитої, тому не було дивиною, що «по кількох козацьких та хлопських

²¹ Рудницький С. До основ українського націоналізму. – 2-ге вид. – Відень; Прага, 1923. – 163 с. Передрук: Степан Рудницький. Історія. Геополітика. Географія / Укл., авт. передм., ком., упор. візуальних матеріалів О.Ковалевська, пер. з нім., чеськ., рос. І.Андрущенко: У 5 кн. – Кн.2: Геополітика. – К., 2017. – С.532.

²² Rudnyckij S. Der ostliche Kriegsschauplatz: I. Allgemeine und Kriegsgeographische Betrachtungen; II. Anthropogeographische Betrachtungen // Osterreichische Monatsschrift für den Orient. – Wien, 1914. – №11/12; 1915. – №1/2. – 129 s. Передрук: Степан Рудницький. Історія. Геополітика. Географія. – Кн.2. – С.80.

повстаннях, криваво згноблених, настала Хмельниччина». Однак потрібен був час, щоб «виробити нові конституційні форми, конечні по перенесенню козацького ладу з Запорожа на великі простори» України, «треба було геніальних людей, щоби кінчити діло». Впливи польського шляхетського світогляду на козацьку старшину призвели до запровадження «нового кріпацтва», а самé козацтво перетворилося лише на «міліцію громади». Згодом ситуацією скористалася Московська держава, яка корумпувала старшину, провокувала чернь, ослаблювала гетьманство, «крутила» Запорожцям, спричинила «війну всіх проти всіх» і, урешті-решт, зовсім знищила «анархічний» козацький устрій. С.Рудницький був переконаний, що у XVII й XVIII ст. ще було зарано для таких державних ідей, які мав український народ. У XIX ст., коли ідеї свободи та рівності всіх громадян стали основою життя держав Європи й цілого цивілізованого світу, прийшов час і для того, аби українська політична думка вже не вважалася «передчасною мрією». Однак лише на початку XX ст. національно-визвольні змагання українського народу, які були «продовженням давніших змагань і логічним вислідом української історичної традиції», посприяли тому, що ідея самостійної України в етнічних кордонах від Балтійського до Чорного морів отримала шанс на реалізацію²³.

Загалом оцінюючи роль козацтва в історії українського народу, С.Рудницький зазначав:

«Козаччина розбудила в народі воєнного духа, додала йому відваги і самопевности, в козацькій організації находили підпору всі визвольні стремління українців. Козацтво стало військом, міліцією українського народу і завязком його нової державної організації. Воно притягало до себе безліч добровольців з усіх земель України, що, невдоволені польською кормигєю, находили волю в козацькім братстві. Дуже швидко козацтво виступило як оборонець національних інтересів поневоленого українського народу проти польської урядової самоволі. Воно стало неначе державою в державі, переговорювало самостійно з чужими володарями й росло швидко в силу»²⁴.

Окремі цікаві ідеї, які спиралися на розуміння С.Рудницьким козацької історії та її значення для майбутньої долі українців, можна зустріти в німецькомовній праці «Східний театр воєнних дій...»²⁵. Тут же було представлено авторські оцінки діяльності кількох історичних діячів. С.Рудницький писав:

«Українська нація, попри 500-річне татарське ярмо й одночасні утиски з боку Польщі самотужки витворила нову державну

²³ Рудницький С. Коротка географія України: Ч.2: Антропогеографія України. – Л., 1914. – 224 с. Передрук: Степан Рудницький. Історія. Геополітика. Географія. – Кн.3: Географія. Початки досліджень (у друку).

²⁴ Левенко Ш. Чому ми хочемо самостійної України. – 2-ге вид., розшир. – К.; Л.; Стокгольм, 1917. – 159 с. «Левенко Ш.» – це псевдонім С.Рудницького. Передрук: Степан Рудницький. Історія. Геополітика. Географія. – Кн.2. – С.247.

²⁵ Rudnyckij Stefan. Der ostliche Kriegsschauplatz... Передрук: Степан Рудницький. Історія. Геополітика. Географія. – Кн.2. – С.29–102.

структуру – українську козацьку державу Богдана Хмельницького (1648). Але геніальний засновник цієї держави припустився помилки, приєднавши на підставі Переяславського договору (1654) Україну до Московитської держави на правах автономної одиниці. Мало-помалу Росія вправно здодала підірвати автономію України і по невдалому повстанню українського гетьмана Мазепи (Полтавська битва 1709 року) цілком її скасувати. 1775 року росіяни знищили останній оплот України – Запорізьку Січ. Українська територія була розділена порівну між рештою Росії на губернії і зник навіть останній натяк на автономію»²⁶.

Загалом найбільш видатними діячами козацької доби, про яких С.Рудницький неодноразово згадував на сторінках різних праць, він уважав П.Конашевича-Сагайдачного, Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка, І.Мазепу. На його думку, саме ці постаті доклали чимало зусиль для того, аби добитися самостійності для свого народу та його держави. Однією з причин, яка не дозволила їм того досягти, було специфічне геополітичне становище українських земель, про що С.Рудницький писав уже як фаховий географ.

Отже попри кількісно незначний науковий доробок Рудницького-історика, переважну частину праць якого було присвячено подіям козацької історії XV–XVII ст., ці розвідки продовжували й поглиблювали загальні думки, висловлені М.Грушевським, уточнювали фактографічний, джерелознавчий, історіографічний бік тогочасних козакознавчих студій, а також дозволяли вченому впродовж усього періоду його наукового життя зберігати адекватну оцінку минулого України. Такий підхід був особливо важливим саме в той час, коли він своїми геополітичними працями намагався утвердити в українському суспільстві й довести європейським сусідам той факт, що державотворчі традиції українців – найбільш обґрунтований аргумент на користь права цього народу на самовизначення, а самостійна та незалежна Українська держава – це справа найближчого майбутнього.

REFERENCES

1. Kovalevs'ka, O. (Comps.) & Andrushchenko, I. (Trans.). (2017). *Stepan Rudnyts'kyi. Istoria. Neopolityka. Heohrafiia*. V 5-ty kn. Kn.2. *Neopolityka*. Kyiv. Tempora. [in Ukrainian].
2. Kovalevs'ka, O. (Comps.) & Andrushchenko, I. (Trans.). (2017). *Stepan Rudnyts'kyi. Istoria. Neopolityka. Heohrafiia*. V 5-ty kn. Kn.3. *Heohrafiia. Pochatky doslidzhen'*. Kyiv. Tempora. [in Ukrainian].
3. Paliienko, M. (2005). «*Kievskaiia Starina*». *Khronolohichnyi pokazhchyyk zmistu zhurnalu (1882–1906)*. Kyiv. Tempora. [in Ukrainian].
4. Shablii, O. (1993). *Akademik Stepan Rudnyts'kyi – fundator ukrains'koi heohrafii*. L'viv. Miunkhen. [in Ukrainian].
5. Tel'vak, V. & Pedych, V. (2016). *L'vivs'ka istorychna shkola Mykhaila Hrushevs'koho*. L'viv. Svit. [in Ukrainian].

²⁶ Степан Рудницький. Історія. Геополітика. Географія. – Кн.2. – С.80.

OL'HA KOVALEVS'KA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), o_kovalevska2013@ukr.net

COSSACK WORKS IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF S.RUDNYTS'KYI

The article is timed to the 140th anniversary of the birthday and the 80th anniversary of the death of S.Rudnyts'kyi and is devoted to the analysis of the first works of the researcher on the early history of the Cossacks, written under the influence and guidance of M.Hrushevs'kyi. The contribution of a well-known geographer to the development of historiography of the history of the Cossacks is insignificant, but content-qualitative, so deserves attention for a worthy evaluation.

Keywords: *Rudnyts'kyi, early history of the Cossacks, state of Cossacks, historiography.*

докторка історичних наук, професорка, провідна наукова співробітниця,
відділ історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), matio@ukr.net

РОЛЬ ДИПЛОМАТИЧНИХ УСТАНОВ У ЗАПОЧАТКУВАННІ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН (1918–1921 рр.)

Висвітлюються основні напрями діяльності болгарського дипломатичного представництва в Українській Державі та посольства Української Держави/Української Народної Республіки в Болгарському царстві. Реконструються події, пов'язані зі встановленням і розвитком українсько-болгарських дипломатичних відносин у 1918–1921 рр., з'ясовується роль перших представників Болгарії в Україні та України – у Болгарії (І.Шишманова й О.Шульгина) при реалізації міждержавних домовленостей, викладених у Брестському мирному договорі, обстоюванні державних інтересів та захисті прав громадян своїх країн. Українсько-болгарські зносини в період між зимою 1918 та літом 1921 рр. розглядаються як вдала спроба встановлення міждержавних відносин відповідно до норм міжнародного права. Дипломатичні представники обох країн отримали свої повноваження згідно з Брестським мирним договором. Обрання такого типу дипломатичного представництва, як посольство, також свідчило про взаємну повагу між двома державами. Близькими були й завдання дипломатичних представництв, з очевидно більш вираженим економічним інтересом із болгарського боку та політичним – з українського. Вітчизняне представництво докладало максимальних зусиль у справі інформування болгарського суспільства про українську національну ідею та боротьбу України за державну незалежність. Посольства обох країн припинили свою діяльність через не залежні від них обставини, однак заклали підвалини українсько-болгарських міждержавних відносин.

Ключові слова: Українська Держава, Болгарське царство, Шульгин, Шишманов, українсько-болгарські дипломатичні відносини.

Початок українсько-болгарських міждержавних відносин у ХХ ст. пов'язаний із підписаним 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті делегацією УНР мирним договором із представниками країн Четверного союзу (в тому числі – з Болгарським царством), який, зокрема, передбачав негайне встановлення дипломатичних і консульських зносин (ст.ІV), звільнення військовополонених (ст.VI), започаткування товарообміну (ст.VII)¹, та додатковими договорами з кожною державою окремо. Підписана 12 лютого 1918 р. українсько-болгарська угода вноrmовувала публічні та приватно-правові відносини між країнами, питання про амністію, визначала статус захоплених ворожою стороною морських суден.

Хід переговорів і значення підписаних договорів, як й історія становлення українсько-болгарських дипломатичних відносин у 1918–1921 рр.,

¹ Текст мирного договору, підписаного у Бресті представниками Української Народної Республіки та Центральних Держав // Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Док. і мат. – К., 2010. – С.84–87.

знайшли належне висвітлення в українській історіографії. Спеціально досліджувала цю проблему В.Павленко, котра вказала на здійснення посольством на чолі з О.Шульгиним та його наступниками допомоги українським біженцям і військовополоненим, захист українських громадян у Болгарії, зауважила спроби налагодження українсько-болгарських торговельних зносин болгарським послом в Українській Державі І.Шишмановим, висвітлила його контакти з українськими кооперативними товариствами, опікування болгарськими громадянами та сприяння поверненню їх додому². Різні аспекти актуалізованої В.Павленко проблеми розглядали згодом інші українські й болгарські фахівці³. Дослідження переважно базувалися на виявлених в архівах України джерелах. Неодноразово привертала увагу вітчизняних істориків біографія О.Шульгина⁴, однак болгарський період його діяльності висвітлено дуже стисло. У 2017 р. зусиллями посольства України в Болгарії у співпраці з болгарськими й українськими фахівцями (І.Дацків, І.Манасієва, І.Матяш та ін.) побачило світ ювілейне число журналу «Європа-2001»⁵, в якому, зокрема, розглядалася діяльність дипломатичних представництв.

Важливим джерелом до реконструкції українсько-болгарських дипломатичних відносин у цей період стали спогади І.Шишманова, Д.Дорошенка, Ю.Налисника⁶. Перекладені М.Станчевим мемуари І.Шишманова вможливають реконструкцію діяльності болгарського посольства в Українській Державі та вказують на напрями архівної евристики щодо подальших досліджень. Основний масив документів, які відображають процес становлення українсько-болгарських дипломатичних відносин, зосереджено у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Їх склад охарактеризував А.Папакін⁷. Деякі матеріали, утворені у

² Павленко В. Дипломатична місія Української Народної Республіки (1918–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – №12. – С.18–31; *Її ж.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. – К., 1995. – 224 с.; *Її ж.* Іван Шишманов – повноважний посол Болгарії в Україні // Міжнародні зв'язки України. – Вип.19. – К., 2010. – С.59–70.

³ Петренко І.Є. Дипломатична і військово-політична діяльність урядів Української Держави в чорноморському регіоні // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. пр. – Вип.7. – 2013. С.232–240; Попенко О.Я. Встановлення українсько-болгарських міждержавних відносин за доби гетьманату П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) // Гуржіївські історичні читання. – Вип.7. – 2014. – С.288–290; Манасієва І. Болгарія та Українська Народна Республіка на Брест-Литовській мирній конференції: відстоювання національних інтересів // Дриновський збірник. – Т.4. – 2011. – С.230–238; Власенко В.М. Візит Костя Мацієвича до Болгарії навесні 1921 р. // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: Зб. мат. III Всеукр. наук.-практ. конф.: у 2 ч. (Суми, 17 квітня 2015 р.). – Ч.1. – Суми, 2015. – С.3–7.

⁴ Див.: Матвієнко В. Перший глава зовнішньополітичного відомства Української Народної Республіки // Дипломатична і консульська служба у вимірі особистості. – К., 2016. – С.6–19; Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці / Упор. В.Піскун. – К., 2016. – 432 с.

⁵ Див.: Європа-2001. – 2017. – №3/4. – Год XXIV. – Бр.142.

⁶ Шишманов в Україні – «Щоденник» 1879–1927. URL: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). – К., 2007. – 630 с.; Налисник Ю. Перше посольство Української Держави в Болгарії (спогад з-перед 20-ти років) // Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників: У 2 т. / Упор. і передм. І.М.Гнатюшина, О.С.Кучерука, О.О.Мавріна; вступ. слово В.С.Огризка. – Т.2. – К., 2008. – С.252–259.

⁷ Папакін А. Українські архівні документи з історії українсько-болгарських дипломатичних стосунків 1918–1920 рр. // Славистична збірка: Збірка статей за матеріалами Перших

процесі діяльності МЗС Української Держави та українського посольства в Болгарії, опубліковано у збірниках документів⁸. Інформація, що міститься у фондах вітчизняних і зарубіжних архівосховищ, засвідчує перспективи подальших досліджень. Інтерес становить, зокрема, досі не виявлений текст ноти, яку О.Шульгин передав у Софії представникам Антанти, та документи про діяльність українського посольства в Болгарії, що відклалися в архівах цієї країни.

Завдання статті полягає у відтворенні основних напрямів діяльності болгарського дипломатичного представництва в Українській Державі й посольства Української Держави/Української Народної Республіки в Болгарському царстві та реконструкції подій, пов'язаних зі встановленням і розвитком українсько-болгарських дипломатичних відносин у 1918–1921 рр., а також у з'ясуванні ролі перших представників Болгарії в Україні та України в Болгарії (І.Шишманова й О.Шульгина) в реалізації міждержавних домовленостей, викладених у Брестському мирному договорі, обстоюванні державних інтересів та захисті прав громадян своїх країн.

Посольство Болгарського царства в Українській Державі

Болгарське представництво в Українській Народній Республіці було засноване за періоду Центральної Ради, уже після приїзду до Києва офіційних репрезентантів Німеччини (А. Мумма фон Шварценштайна) та Австро-Угорщини (В. Принцига фон Гервальта). Очолив посольство Болгарського царства в ранзі повноважного міністра⁹ літературознавець, фольклорист, етнограф, дослідник українсько-болгарських літературних зв'язків, один із засновників Софійського університету та колишній міністр освіти Болгарії (1903–1907 рр.), вихованець і зять М.Драгоманова – професор Іван Шишманов (1862–1928 рр.). Його завдання полягали у встановленні українсько-болгарських політичних і торговельних зносин, налагодженні поставок до Болгарії продовольства, захисті прав та інтересів болгарських підданих в Україні, допомозі біженцям і військовополоненим¹⁰.

Болгарський посол їхав до Києва «з великою охотою». За характеристикою Д.Дорошенка, «це був щирий друг України, котрий справу національного українського відродження і відбудови української державності приймав так близько до серця, як і свою болгарську справу»¹¹. Однією з «найясніших постатей, яких довелося зустрічати», уважав професора І.Шишманова український посол у Туреччині О.Лотоцький, зауважуючи, що його призначення на

Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.) / За ред. Д.Гордієнка, В.Корнієнка. – Вип.1. – К., 2015. – С.31–38.

⁸ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали. – К., 2010. – 592 с.; Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників. – К., 2008. – Т.1. – 369 с.; Т.2. – 379 с.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.7.

¹⁰ Див.: Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. – С.15.

¹¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). – С.276.

дипломатичну посаду відбулося «не без огляду на його зв'язки з українством та через те саме і прийнятий тут з надзвичайною повагою й сердечністю»¹². Тісні зв'язки офіційний представник Болгарського царства мав і з українськими науковими організаціями як дійсний член Наукового товариства імені Шевченка¹³. Відрядження до української столиці мало для нього особисте значення: тут мешкала найближча родичка – мати дружини. Після смерті М. Драгоманова 1895 р. Людмила Михайлівна Кучинська (Драгоманова) повернулася на Батьківщину.

І. Шишманов виїхав 21 квітня 1918 р. до місця призначення з Софії через Відень, де перебував упродовж тижня – з 22 по 28 квітня. Потрапив до Києва вже після гетьманського перевороту, 1 травня 1918 р. На залізничному вокзалі його ніхто не зустрів. Болгарський дипломат вирішив не очікувати представника українського зовнішньополітичного відомства, а просити сприяння німецької адміністрації, знаючи про її необмежені в той час повноваження й фактичне господарювання в українській столиці. З'ясувавши адресу консульського представництва Німеччини, він вирушив на вул. Банківську, 2, до генерального консула Е. Тілля. І. Шишманов знайшов тут сприяння щодо пошуків приміщення для посольства. Із запропонованих українською та німецькою комендатурою готелів і приватних квартир обрали спершу готель «Франсуа» (вул. Фундуклеївська, 17), неподалік від будівлі МЗС Української Держави, у діловому центрі міста. Тут, у цьому готелі, працювали й українські державні органи, зокрема Морське міністерство.

Виконувати свої безпосередні обов'язки болгарський посол розпочав ще до вручення вірчих грамот. Очікуючи визначення дати офіційної аудієнції з цією метою, наступного дня після приїзду І. Шишманов здійснив перші візити до представників Німеччини й Австро-Угорщини. Знайомство з дипломатичним корпусом він розпочав із відвідання німецького посла А. Мумма у його резиденції в «Паласт-Отелі». Під час бесіди той повідомив, що П. Скоропадський визнав Брестський мирний договір, тож німецька сторона вважає за необхідне стежити за розвитком подій і залишатися нейтральною. З австрійським послом В. Принцигом та консулом Р. фон Гофінгером наступного дня обговорили новий склад уряду Української Держави та проблему зручнішого розташування болгарського посольства. І. Шишманову дали пораду звернутися по допомогу в пошуках приміщення до «всесильного» генерала В. Гренера, начальника штабу командувача німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршала Г. фон Айхгорна¹⁴.

Окрім офіційних візитів, І. Шишманов мав спілкування з місцевими колегами. Автор праці про національного героя Болгарії Христо Ботева, тісно пов'язаного з Одещиною, професор Є. Волков відвідав І. Шишманова, прагнучи обговорити свій намір потрапити до складу посольства Української Держави в Болгарії. Побував у нього і звільнений із МЗС колишній

¹² Лотоцький О. В Царгороді. – Варшава, 1939. – С.122.

¹³ Там само. – С.123.

¹⁴ Див.: Шишманов в Україні – «Щоденник» 1879–1927 [Електронний ресурс]: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html>

віце-консул у Софії Б.Чемерзін. Ділився своїми скорботами: втратив дружину та бідував після звільнення¹⁵.

7 травня 1918 р., скориставшись порадою австрійських колеґ, І.Шишманов разом із полковником Хітровим, Д.Івановим та керівником дирекції з питань продовольства Командировим, котрі щойно прибули з Одеси, відвідав генерала В.Гренера в його «прекрасному палаці» на вул. Катерининській (нині – Липська), 9. Начальник німецького штабу, «гарний статечний чоловік, років 45–48», невимушено розповідав про свою зустріч із царем Болгарії та жорстко критикував уряд Центральної Ради («ніхто не має уяви й поняття про механізми управління», «ідеологи не бажають визнавати свої помилки»), висловлював сподівання на успіх гетьманського правління («до нинішнього уряду, вочевидь, увійшли добрі й дисципліновані люди»), зрештою в разі потреби запропонував звертатися до нього щодо пошуку житла в Києві¹⁶. Невдовзі болгарський посол за сприяння німецького генерала перемістився до готелю «Континенталь» на вул. Миколаївській (нині – Архітектора Городецького), 5, де мешкали також деякі представники Німеччини й Австро-Угорщини, зокрема радник німецького посла Г. фон Берхем.

8 травня 1918 р. І.Шишманова прийняв міністр закордонних справ М.Василенко. На звернення посла щодо аудієнції жодних зволікань не було. Під час розмови болгарський представник наголосив на тому, що має лише «спеціальну місію», подібну до місії посла А.Мумма, і висловив прохання про організацію зустрічі з прем'єром Ф.Лизогубом, міністрами продовольства (Ю.Соколовський) та юстиції (М.Чубинський). М.Василенко засвідчив готовність до найширшої співпраці з Болгарією, наголосив на потребі культурного зближення й розширення контактів у сферах науки та мистецтва. Зауваживши в позиції М.Василенка схильність до «федерації з Великоросією», болгарський представник чітко окреслив думку своєї країни: «Ми стоїмо на засадах самостійної України і нехай майбутнє вирішить, з ким Україні крокувати далі»¹⁷.

Під час нових зустрічей із німцями (бароном А.Муммом, радником Г.Берхемом, консулом Е.Тіллем, представниками економічної комісії доктором К.Мельхіором і головним економічним радником посольств О.Відфельдом) І.Шишманов намагався детально розповісти їм про важку продовольчу кризу в Болгарії, оскільки чітко усвідомлював, що успіх переговорів із цього питання з українським урядом безпосередньо залежав від німецької адміністрації. Практичний аспект перемов він спробував реалізувати, передавши послові А.Мумму зміст телеграми прем'єра Болгарії В.Радославова щодо прохання відправки у Софію до 10 червня зерна однією (50 тис. т) або двома (по 25 тис. т кожна) партіями. Поспілкуватися щодо вирішення поставленого прем'єром завдання з австрійським послом В.Принциґом йому не вдалося, оскільки того відкликали. Однак удалося зустрітися з міністром продовольства Української Держави Ю.Соколовським і дізнатися, що

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

«німці та австрійці вивезли 1047 вагонів продуктів харчування», а «до кінця травня відправлять ще 10 млн пудів»¹⁸. Реальної перспективи товарообміну під час зустрічі з українським міністром визначити не вдалося. Невдовзі німецька сторона поінформувала про своє рішення щодо запиту болгарського прем'єра. Економічна комісія пропонувала надати Болгарії до 10 червня 50 тис. т збіжжя або одну партію (25 тис. т) до кінця травня, а наступну (теж 25 тис. т) – до 10 червня. Обмеження в кількості вагонів (не більше 75–100) пояснювалося «невиконанням Україною своїх зобов'язань», яка нібито не відправила обумовленої кількості продовольства. Збільшення поставок до 8–11,5 тис. т очікувалося у зв'язку з виявленням на Кримському півострові й Таврії запасів зерна.

У цей час у родині трапилося непоправне горе – пішла з життя Л.Кучинська (Драгоманова). На відспівуванні покійної в Маріїнсько-Благовіщенській церкві був присутній міністр закордонних справ М.Василенко, інші офіційні особи. Від П.Скоропадського передали вінок із написом «Удові М.П.Драгоманова від гетьмана всієї України».

Уперше зі П.Скоропадським І.Шишманов зустрівся неофіційно під час відкриття 19 травня 1918 р. на вул. Пушкінській, 1 Українського клубу за участі представників Німеччини й Австро-Угорщини. Під час урочистостей він отримав від гетьмана запрошення на обід.

Зустріч відбулася наступного дня у саду гетьманського палацу на вул. Інститутській, 40. Тут, як зазначав Д.Дорошенко, «дуже багато часу йшло на прийоми чужоземних представників і дипломатів [...] навіть сніданки і обіди не були часом відпочинку, бо крім найближчого оточення гетьмана в них завжди брали участь запрошені сторонні особи, – міністри, дипломати, члени делегацій, щоб гетьман мав більше часу поговорити з ними ще й під час столу»¹⁹. В обіді за участі І.Шишманова взяли участь 30 осіб. Найпочесніші за дипломатичним протоколом місця за столом отримали австрійський посол, якого посадили праворуч, та І.Шишманов – ліворуч від гетьмана. Під час розмови посол зауважив, що П.Скоропадський дуже цікавиться болгарами. Для більш тривалої аудієнції й розмови про можливість зближення України та Болгарії гетьман пообіцяв його запросити згодом. Чекати запрошення довелося майже місяць.

Місію іноземних дипломатів І.Шишманов убачав у підтримці гетьмана та його планів побудови самостійної держави. Знайомство з новим керівником зовнішньополітичного відомства України Д.Дорошенко розпочалося з того, що І.Шишманов повідомив йому про телеграму прем'єра Болгарії стосовно доручення посольствам у Відні й Берліні вручити вербальну ноту на предмет того, що «Болгарія не може симпатизувати передачі всієї Бессарабії Румунії» та поінформувати про це український уряд. Від імені Української Держави також готувалася відповідна нота, щодо змісту якої І.Шишманов порадив урахувати позицію Німеччини й шукати компромісу.

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – К., 2002. – С.55.

Удалося поговорити під час зустрічі про питання ратифікації Брестського мирного договору, обмін полоненими, підготовку поштової конвенції, проблеми колоністів та обміркувати кандидатуру на очільника посольства Української Держави в Болгарії. Прем'єр Ф.Лизогуб рекомендував на цю посаду колишнього губернатора Полтавщини болгарина Р.Моллова, котрий не знав української мови, але володів болгарською, кілька разів їздив до Болгарії й зустрічався з царем цієї країни. Така кандидатура не імпонувала І.Шишманову. Він уважав, що українським послом мав би бути обов'язково українець. Ця офіційно висловлена думка дала підстави Д.Дорошенку вважати її позицією болгарського монарха. Як згадував він згодом, «болгарський цар Фердинанд, що дуже близько приймав до серця справи Української Держави й дуже тішився з факту її постання, конче хотів, щоб послом до Софії було призначено не якогось колишнього російського достойника, а українського національного діяча»²⁰. Прийнятими кандидатами на посаду очільника українського посольства у Софії І.Шишманов назвав М.Ґалагана, котрий мав контакти зі С.Драгомановим і вже встиг отримати дипломатичний досвід на чолі офіційної делегації УНР для переговорів з Південно-Східним Союзом, що об'єднував автономні утворення Кубані та Області Війська Донського, про утворення загальноросійського федеративного уряду²¹ та як «перший посланник незалежної України в Румунії»²², або ректора Київського українського народного університету та заступника голови Українського клубу проф. І.Ганицького. Д.Дорошенко обіцяв представити І.Шишманову узгоджену кандидатуру.

Болгарському послові довелося долучитися й до обговорення питання автокефалії в Україні. Як «почесний українець» (за визначенням графа Й.Форґача) І.Шишманов брав участь у підготовці створення Української автокефальної церкви, спілкувався щодо цієї проблеми з державними діячами. Добре враження на І.Шишманова справив міністр сповідань проф. В.Зеньковський («тактичний, розумний, психолог») ²³. Його діяльності впродовж нетривалого перебування на посаді було притаманне прагнення до реалізації реформ (він створив учений комітет при міністерстві, підтримав реформування Київської духовної академії, ініціював переклади Святого Письма та богослужбових текстів українською мовою), обстоювання широкої автономії православної церкви в Україні, хоч без підтримки ідеї автокефалії²⁴. Зокрема під час обговорення рішення щодо виборів українського Синоду, відокремленого від російського, вони дійшли спільної думки, що це відкриє шлях до автокефалії.

Схвальну думку з цього питання І.Шишманов почув від міністра закордонних справ Д.Дорошенка, коли представляв йому 1 червня консула

²⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). – С.270.

²¹ Див.: *Веденєв Д.* Нащадок славного роду: дипломат Микола Галаган // Україна дипломатична: Науковий щорічник. – Вип.IV. – К., 2004. – С.674.

²² *Ґалаган М.* З моїх споминів. – Л., 1930. – Ч.III. – С.171; Ч.IV. – С.18.

²³ Див.: *Шишманов в Україні – «Щоденник» 1879–1927.*

²⁴ *Ульяновський В.В.* В.Зеньковський // Енциклопедія сучасної України. – Т.10: З – Зор. – К., 2010. – С.555.

Болгарії в Одесі П.Нейкова. Той приїхав до Києва пізніше за інших, оскільки не бажав працювати в Україні та прийняв призначення під тиском прем'єр-міністра Болгарії. Тоді у зв'язку з відхиленням кандидатури І.Ганицького через його необережні висловлювання щодо гетьмана, загострилося питання про призначення посла Української Держави в Болгарії. Єдиним претендентом на цю посаду залишався Р.Моллов. Роздобута інформація про нього не давала підстав для позитивного вирішення питання: «Моллов родом із Слівена, там народився, 11-річним переселився до Росії і виховувався у російського полковника. Одружився із заможною росіячкою. Зав'язав тісні стосунки з тогочасною владою, приблизився до царського режиму та реакції. В Одесі був прокурором судової палати. Потім став губернатором в Полтаві, а відтак – помічником міністра внутрішніх справ. Знає болгарську, але з 1913 р. ненавидить офіційну Болгарію і вороже ставиться до її нинішньої політики. Має брата в Болгарії – лікар і офіцер. Зрозуміло, що нічого українського в нього немає»²⁵.

І.Шишманов був категорично проти призначення Р.Моллова представником Української Держави в Болгарії. Д.Дорошенко запитав про його думку щодо М.Славинського – редактора «Украинского вестника», «Вестника Европы», приятеля Лесі Українки. Отримавши позитивну відповідь, висловився за направлення того до Софії, однак попросив поки що не повідомляти про це рішення керівництву в Болгарії. Невдовзі виявилось, що ця пересторога не була зайвою – М.Славинський відмовився від посади. І.Шишманов пропонував ще Ф.Шульгу, М.Міхновського, але й ці кандидатури з різних причин було відхилено. Проте одесита Ф.Шульгу до складу посольства Української Держави таки включили, а згодом йому довелося деякий час навіть керувати дипустановою.

Через день після представлення міністрові закордонних справ консула П.Нейкова посол представив його гетьманові. Особливе зацікавлення під час зустрічі П.Скоропадський виявив до питання автокефалії церкви з погляду значення для політичної розбудови України. Розповів послу про намір створення Академії наук, у діяльності якої пріоритетне місце мало б питання мови, очищення її від полонізмів і галицизмів.

Питання науки, освіти й культури, попри політико-економічні пріоритети в діяльності посла, були близькими, цікавими для І.Шишманова. Він невідкладно інформував болгарського міністра освіти П.Пешева про одне з перших рішень М.Василенка на посаді міністра освіти після залишення ним зовнішньополітичного відомства – запровадження відзначення св. Кирила й Мефодія як загальношкільного свята – і передав у зв'язку з цим вітальну телеграму українському міністрові. Разом із М.Василенком, заступником міністра освіти П.Холодним та ректором Київського українського народного університету І.Ганицьким І.Шишманов узяв участь у врученні атестатів випусникам 2-ї Київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського

²⁵ Див.: Шишманов в Україні – «Щоденник» 1879–1927.

братства²⁶. Саме з цієї гімназії у січні 1918 р. у бій під Крутами пішли юнаки, отримувати атестат яким разом з іншими однокласниками не довелося. Для побудови пам'ятника героям Крут призначалися кошти, котрі планувалося одержати від демонстрації фільму «Перший випуск української гімназії», знятого під час урочистостей²⁷. Як зауважував Д.Дорошенко, «болгарський посол [...] одвідував усі важніші національні свята, такі як перший випуск 1-ї української державної гімназії в Києві, відкриття Українського державного університету і т. д.»²⁸.

Про обмін газетами та виданнями між українською й болгарською телеграфними агенціями І.Шишманов домовлявся під час зустрічі з Д.Донцовим, котрий саме очолював Українську телеграфну агенцію. До того часу подібного обміну з іншими країнами встановлено не було, а всі повідомлення підлягали німецькій цензурі.

7 червня прем'єр В.Радославов зобов'язав посла вручити П.Скоропадському вірчу грамоту, аналогічну до переданої 2 червня німецьким послом А.Муммом. Щодо змісту документа й формули звернення до гетьмана І.Шишманов радився з А.Муммом, який розумів, що вручена ним грамота була «надто сухою», і з Д.Дорошенком, котрий пропонував звернутися до П.Скоропадського з використанням слова «ясновельможний». Після консультацій було вирішено, що звернення І.Шишманов виголосить болгарською, текст грамоти теж буде болгарською, а гетьман відповідатиме українською²⁹.

Підготовка до врочистої церемонії відбувалася в умовах поглиблення продовольчої кризи в Болгарії і систематичних нагадувань прем'єра В.Радославова про поновлення звернень до німецького та австро-угорського представників щодо поставок хліба. Натомість А.Мумм і Й.Форгач пропонували звернутися прем'єрові безпосередньо до Берліна й Відня.

Офіційно вірчу грамоту професор І.Шишманов вручив П.Скоропадському 12 червня 1918 р. Процедура відбулася відповідно до виробленого церемоніалу, який передбачав участь почесної варті, урочисту зустріч і протокольне фотографування. Акт вручення вірчої грамоти скерованим для «закріплення приязних відносин між Болгарією і Україною»³⁰ повноважним представником засвідчував визнання офіційною Софією гетьмана як очільника Української Держави.

Текст звернення І.Шишманова наслідував грамоти, вручені німецькими та австро-угорськими представниками: «Пану гетьману Павлу Скоропадському. На виконання отриманого наказу маю честь, пане гетьмане, найпокірніше повідомити Вам, що мій високий уряд уповноважив мене вступити у службові зносини з нинішнім українським урядом. Принагідно, пане гетьмане, висловлюю Вам свою найщирішу повагу.

²⁶ Скальський В. Випускний однокласників героїв Крут: свято з присмаком трагедії [Електронний ресурс]: <http://incognita.day.kiev.ua/vipuschnik-odnoklasnikiv-geroyiv-krut-svyato-z-prismakom-tragediyi.html>

²⁷ Там само.

²⁸ Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.99.

²⁹ Див.: Шишманов в Україні – «Щоденник» 1879–1927.

³⁰ Там само.

Д-р Ів. Шишманов»³¹. Звертаючись до гетьмана, посол використав зворот «ваша світлість» («Durchlaut»). Надалі він застосовуватиметься й у зверненні царя Фердинанда та використовуватиметься в офіційних зносинах представниками Центральних держав поряд із «ваша ясновельможність»³². У своїй промові болгарський посол висловив сподівання на тривалі стосунки з «дорогою, рідною нам, вільною, незалежною Україною»³³.

Вручення вірчої грамоти представником Болгарії зумовлювало потребу прискорення вирішення питання про кандидатуру українського дипломата у Софії. По завершенні церемонії в особистій розмові П.Скоропадський доручив Д.Дорошенкові порадитися з І.Шишмановим щодо цього питання. За кілька днів відбулася зустріч останнього з О.Шульгиним, першим міністром закордонних справ УНР, який дав згоду на призначення у Софію. Болгарський посол зауважив рису, яка стала для нього визначальною в роздумах над кандидатурою українського посла в Болгарії: «Щирий українець»³⁴. За місяць О.Шульгину мало виповнитися 29 років.

Однак після вручення вірчих грамот способи виконання завдання щодо організації товарообміну, попри встановлені дружні стосунки як з українською владою, так і з бароном А.Муммом і графом Й.Форґачем, не спростилися через повну залежність державних органів від німецької адміністрації в Києві. 15 червня віце-президент Української ради продуктів харчування фон Ґреневіц повідомив І.Шишманову про те, що «німецьке верховне командування не може виконати обіцяну доставку пшениці»³⁵. Спроби з'ясувати з А.Муммом причину відмови ні до чого не призвели. Не додало оптимізму і спілкування з питань організації товарообміну з міністром торгу і промисловості С.Гутником. У відповідь на питання, чи може Українська Держава самостійно встановлювати торговельні зносини з іншими державами, І.Шишманов почув від очільника відомства: «Теоретично – так, фактично – ні»³⁶. Тож надалі болгарський посол не порушував питання про підписання торговельної угоди між Болгарією та Україною.

Однак українські кооператори виявляли готовність до співпраці й запропонували поставляти в Болгарію полотно кустарного виробництва, запрошували на з'їзд кооператорів³⁷. Утім такі наміри не знайшли реалізації, як не вдалося І.Шишманову виконати й доручення військового міністерства та МЗС Болгарії щодо купівлі в Миколаївського суднобудівельного заводу 4 контрміноносців, 5 підводних і 12 моторних човнів³⁸. Натомість закупівлю худоби (коней, волів, корів), риби, пшеничного борошна, цукру, масла, хімічних виробів та інших товарів³⁹ посольству вдавалося здійснювати з

³¹ Там само.

³² *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – С.52.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). – С.209.

³⁷ Див.: *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. – С.16.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. – С.18.

надлишком. У зв'язку з цим зовнішньополітичне відомство Української Держави зверталось на початку серпня 1918 р. з нотою щодо «надужиття при вивозі матеріалів з України»⁴⁰ та вимогою розслідувати випадки завантаження генералом Кацаровим на пароплав «Болгарія» 2141 коня для вивезення за кордон та завантаження, попри протести митниці, на пароплав «Бори» 434 пудів крему для взуття, 310 пудів сургучу, 124 пудів рицинової олії, 83 пудів олова, 8 пудів лимонної кислоти, 10 310 пудів пенькових канатів, 620 пудів солі, 300 пудів соляної кислоти та 62 пудів двоокису марганцю⁴¹. Очевидно, що такі ноти мали формальний характер, оскільки, зокрема, відряджений для купівлі коней генерал Кацаров був представлений І.Шишмановим німецькому послуви А.Мумму, а його дії – погоджено «відповідно до Берлінського протоколу [...] з німцями і австрійцями»⁴².

26 червня 1918 р. І.Шишманов відвідав гетьмана з іншої причини – задля висловлення співчуття болгарського царя з приводу трагедії, що сталася 6 червня (вибухи військових складів у Звіринькому форті)⁴³. Як наголосив посол, монарх зберіг найкращі спогади про недавні відвідини Києва й тому ця подія для нього особливо чутлива. І.Шишманов передав Ф.Лизогубові листа українською мовою, в якому зазначав: «Страшна біда, яка повергнула столицю України в глибокий смуток, не могла не відгукнутися на болгарському народі. Я маю відомості, що це лихо зустрінете у нас з важким болем. Як невеликий знак глибокого співчуття прошу прийняти 3000 рублів для нещасних жертв катастрофи»⁴⁴. Гетьман подякував від себе особисто й від українського народу за співчуття.

У середині липня 1918 р. І.Шишманов висунув пропозицію щодо встановлення радіозв'язку між Україною й Болгарією. У зверненні з цього приводу до МЗС Української Держави він наголосив, що технічні можливості для цього існують⁴⁵.

Іншою складовою діяльності болгарського посольства була реалізація консульських функцій: захист прав та інтересів громадян Болгарії (в тому числі військовополонених) в Українській Державі. За цим напрямом його помічником став Т.Баламезов, котрий прибув у Київ 10 вересня 1918 р. й обійняв посаду першого секретаря посольства⁴⁶. Щодо розміщення його в готелі «Континенталь» українське МЗС звернулося до коменданта Києва напередодні⁴⁷. Разом із Т.Баламезовим до столиці на посаду військового аташе посольства прибув ротмістр Г.Сархілієв, флігель-ад'ютант болгарського царя⁴⁸. Таким чином, штат посольства складався з керівника (повноважного міністра – І.Шишманова), першого секретаря (Т.Баламезов), представника

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.5.

⁴¹ Там само.

⁴² Див.: Шишманов в Україні – «Щоденник» 1879–1927.

⁴³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://ua.korrespondent.net/journal/1600203-korrespondent-vibuh-stolichnogo-masshtabu-u-1918-roci-cherez-vibuhi-vijskovih-skladiv-u-kiievi-bulo-z>

⁴⁴ Болгарский посол у гетмана // Одесский листок. – 1918. – 28 (16) июня.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.3.

⁴⁶ Там само. – Спр.120. – Арк.2.

⁴⁷ Там само. – Арк.1.

⁴⁸ Там само. – Арк.3.

Дирекції продовольства й сільського господарства (Д.Влахов), трьох аташе (Г.Папазов, Г.Димитров, Л.Георгієв), бухгалтера (Д.Відінлієв), охоронця (К.Колев)⁴⁹. Усі співробітники посольства отримали «охоронні листи», в яких містився наказ військовим, цивільним і залізничним установам не чинити перепон власникам таких документів і вживати заходів для допомоги в їхній діяльності.

У справі біженців і військовополонених І.Шишманов співпрацював із Болгарським Червоним Хрестом, через який болгари, котрі проживали в Києві, передали кошти для допомоги полоненим⁵⁰. Зусиллями посла у жовтні 1918 р. було організовано перевезення до Болгарії українським судном «Євфрат» звільнених болгар (200–300 осіб). Назад він вирушив з українцями на борту⁵¹. Труднощі організації цього рейсу полягали в тому, що спершу його скасували через вимогу болгарської влади розрахуватися за утримання військовополонених-українців⁵². У цей час у І.Шишманова склалися дружні стосунки з послом Фінляндії в Українській Державі проф. Г.Гумерусом, вони часто «вели тривалі розмови, під час яких обмінювалися досвідом і думками про сучасне становище та про майбутнє»⁵³.

Не залишав без уваги посол і порушення прав співвітчизників, котрі потрапляли під арешти й обшуки, звертався з вербальними нотами до зовнішньополітичного відомства з протестами і проханнями про допомогу. Посольство готувало відповіді на запити з Болгарії щодо болгарських громадян, які проживали в Олександрійському, Бердянському повітах, Києві та Одесі. Напередодні зречення гетьмана П.Скоропадського І.Шишманову довелося звернутися з вербальною нотою й щодо повернення двох переданих посольству німецьким військовим командуванням телефонних апаратів, знятих у приміщенні посольства⁵⁴. Міністерство пошт і телеграфів помилку швидко виправило.

Свою діяльність посол продовжив і після приходу до влади Директорії. На початку лютого 1919 р. він залишив захоплений більшовиками Київ і виїхав до Вінниці, а звідти через Одесу 26 березня прибув у Софію, де і склав свої повноваження посла Болгарії в Україні.

Українське дипломатичне представництво у Софії

У цей час українське посольство у Софії функціонувало вже без О.Шульгина, який на початку січня 1919 р. виїхав до Стамбула, а звідти – у Париж як член української делегації на мирних переговорах. Керівництво

⁴⁹ Там само. – Арк.7. Див. також: *Павленко В.* Іван Шишманов – повноважний посол Болгарії в Україні. – С.61.

⁵⁰ Див.: *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. – С.19.

⁵¹ *Власенко В.* Перша хвиля міжвоєнної української еміграції до Болгарії // *Българска украинистика.* – Брой 3. – 2013. – С.181.

⁵² *Отменённый рейс* // *Одесские новости.* – 1918. – 16 (3) октябрия. – С.4.

⁵³ *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи: Шість місяців на чолі посольства у Києві / Пер. із фін., ком. та передм. Й.Ремі, В.Пилипенка. – К., 2004. – С.73.

⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.20.

дипломатичним представництвом він передав Ф.Шульзі в ранзі повіреного у справах. Становище українського посольства в умовах поразки Болгарії в Першій світовій війні та втрати нею частини території було невизначеним. Робота, як зазначав Ю.Налисник, «цілком завмерла»⁵⁵.

Перші кроки до початку діяльності було зроблено 21 червня 1918 р. з ухваленням постанови уряду «Про тимчасові дипломатичні представництва Української Держави та асигнування коштів на їх утримання», згідно з якою представництва створювалися у країнах-підписантах Брестського мирного договору. На утримання тимчасового представництва в Болгарії виділялося 245 600 крб⁵⁶, планувалося також відкрити консульства. Претендентом на посаду консула в Болгарії спеціальна комісія МЗС Української Держави рекомендувала О.Нечаївського⁵⁷.

Червнева постанова не мала реалізації, а вже в липні 1918 р. в Болгарії було створено посольство 1-го розряду та призначено на посаду посла в ранзі надзвичайного посланника й уповноваженого міністра при королівському болгарському урядові та при його величності королеві Болгарії О.Шульгина. «Видатні здібності пана Олександра Шульгина, – зазначалося у вірчій грамоті, – і його непохитна відданість інтересам Держави Української суть для мене запорукою того, що він успішно виконає надане йому відповідальне доручення в справі скріплення приязних взаємин України з Болгарією»⁵⁸. Звернення до міністра закордонних справ щодо призначення «в законному порядку» О.Шульгина було датоване 15 липня – днем обміну ратифікаційними грамотами між Україною й Болгарією у Відні.

До того часу завершилося формування штату посольства. На посаду радника отримав призначення рекомендований І.Шишмановим Ф.Шульга – член української громади в Одесі, колишній секретар Одеської управи, власник друкарні, претендент на посаду міністра харчових справ і заступника міністра внутрішніх справ⁵⁹. Старшими канцелярськими урядовцями стали Д.Шелудько та П.Сікора. Останній мав достатній досвід у сфері організації діловодства, оскільки впродовж грудня 1917 – квітня 1918 рр. працював на посаді віце-директора канцелярії в Міністерстві внутрішніх справ УНР⁶⁰. Посади молодших канцелярських урядовців обійняли Ю.Налисник та М.Лаврик, «відповідального за військовий набір» – Ю.Вільчинський⁶¹. Українець румунського походження І.Додул, «що вмів трохи по-французьки та по-болгарськи»⁶², перейшов на посаду драгомана з посади урядовця з особливих доручень при департаменті МЗС Української Держави. Людиною

⁵⁵ Налисник Ю. Перше посольство Української Держави в Болгарії... – С.254.

⁵⁶ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). – С.164.

⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.26.

⁵⁸ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). – С.205.

⁵⁹ Див.: Старовойтенко І. Листи Федора Шульги до Євгена Чикаленка // Пам'ятки. – Т.13. – 2012. – С.141.

⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.183. – Арк.205.

⁶¹ Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.2.

⁶² Налисник Ю. Перше посольство Української Держави в Болгарії... – С.253.

«одиногою з-поміж членів посольства на властивому місці» Ю.Налисник називав саме О.Шульгина⁶³. Характеризуючи згодом персональний склад посольства, Ф.Шульга найбільшу недовіру висловлював секретареві В.Драгомирецькому, вважаючи його провокатором та антиукраїнцем, указував на колишню відданість військовому генерал-губернаторові Галичини графові Г.Бобринському під час окупації Галичини та Буковини в 1914–1916 рр. у «справі нищення всього національного»⁶⁴. Військовим аташе, відповідно до окремої постанови, було призначено «трохи зукраїнізованого царського генерала» Б.Бобровського⁶⁵.

До Болгарії посольство вирушило через Відень, де зупинилося 18 липня. 23 липня О.Шульгин разом із В.Драгомирецьким, Д.Шелудьком та І.Додулом узяв участь в урочистому прийнятті. Посол Української Держави в Австро-Угорщині В.Липинський провів його у залі готелю «Брістоль» на честь посольства Болгарії у Відні з нагоди підписання ратифікаційних грамот із відповідними промовами і тостами за здоров'я гетьмана П.Скоропадського⁶⁶.

До Софії посольство Української Держави в Болгарії прибуло 28 липня 1918 р. На вокзалі українських посланців зустрічали представники царя Фердинанда I, міністра закордонних справ та громадськості. Не мали співробітники українського посольства і проблем із розташуванням: спершу вони поселилися в готелі «Болгарія», згодом – у будинку на вул. Царя Крума II⁶⁷.

Очікуючи офіційної аудієнції для вручення вірчих грамот, О.Шульгин, як і його візаві в Києві, розпочав знайомство з представниками дипломатичного корпусу. Перші візити він зробив упродовж 8–13 серпня посланникові Німеччини графові Оберндорфу, австро-угорському представникові графові Черніну, турецькому – Сефа-бею та прийняв їх у себе⁶⁸. Такі дії сприяли його швидкій адаптації на місці призначення. Його відразу почали запрошувати разом з іншими іноземними представниками на врочисті заходи: служби на честь вступу на престол царя Фердинанда та дня народження австро-угорського імператора Карла I; відкриття виставки творів німецьких художників та ін. Вручення О.Шульгиним вірчої грамоти цареві Болгарії Фердинандові I відкладалося через відсутність монарха у Софії.

Із поверненням царя «височайший» прийом українського посла було призначено на 7 вересня. Вручення акредитаційних грамот відбулося в урочистій атмосфері. За присутності царевича Бориса, прем'єр-міністра та представників болгарського політикуму Фердинанд I передав від себе й усього болгарського народу найсердечніші вітання гетьманові та всьому українському народові, висловивши задоволення вітати «першого українського міністра при своєму дворі»⁶⁹.

⁶³ Там само. – С.164.

⁶⁴ Старовойтенко І. Листи Федора Шульги до Євгена Чикаленка. – С.150.

⁶⁵ Налисник Ю. Перше посольство Української Держави в Болгарії... – С.253.

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.40–41.

⁶⁷ Налисник Ю. Перше посольство Української Держави в Болгарії... – С.212.

⁶⁸ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). – С.207.

⁶⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.98.

Ключове завдання посольства полягало у представництві інтересів Української Держави та правдивому інформуванні переважно рософільського болгарського суспільства про боротьбу українців за державну незалежність та національну самостійність.

До призначення в Болгарію консулів на посольство покладалося й виконання консульських обов'язків⁷⁰. Шукаючи допомоги та захисту своїх інтересів, до установи щодня зверталися українці з метою отримання й візування паспортів, прийняття у громадянство, сприяння військовополоненим. Питаннями реєстрації та видачею паспортів займався старший урядовець П.Сікора. Інтенсивно велося листування українською, болгарською, французькою та німецькою мовами. О.Шульгин розпочав переговори з офіційними представниками влади щодо підписання угоди про торгівлю між Українською Державою й Болгарією. Товарами, які користувалися б попитом в Україні, він уважав тютюн, дубильні речовини, потрібні для шкіряних заводів, вугілля, нафту. Натомість до Болгарії пропонував доставляти цукор, деякі хімікати, вироблену шкіру, «мануфактуру», деревину тощо⁷¹. У Софії ці питання обговорювалися з прем'єр-міністром Александром Малиновим. У листі міністрові закордонних справ Української Держави Д.Дорошенкові посол наголошував на необхідності переконати І.Шишманова після невдалої розмови з С.Гутником повернутися до підготовки відповідної угоди⁷².

Ще один напрям консульських дій посольства становила опіка над військовополоненими, біженцями, допомога в поверненні на Батьківщину, матеріальне сприяння співвітчизникам. Посольству вдалося досягти згоди з болгарським урядом щодо надання рівних прав біженцям із Росії й України⁷³. Виходячи з того, що до «компетенції консульського інституту входять, між іншим, і обов'язки торгівлі, мореплавства, промисловості, взагалі економіки», він рекомендував не призначати українського торговельного агента в Болгарію й доручив ці функції радникові посольства Ф.Шульзі⁷⁴. Утім намір створити консульство у Софії та віце-консульство у Варні фігурував ще у законі від 5 листопада 1918 р. «Про скасування закону від 4 липня 1918 р. “Про заснування генеральних консульств і консульських установ за кордоном” та про встановлення нових штатів консульських установ Української Держави»⁷⁵.

На початку вересня 1918 р. було створено спеціальну комісію у справах репатріації військовополонених-українців у складі співробітників посольства (О.Шульгин, Ф.Шульга, В.Драгомирецький, П.Сікора), представника військового міністерства капітана Балтова, начальника Софійської інспекції у справах військовополонених Іванова та секретаря Бюро у справах військовополонених при болгарській армії. За зверненням комісії до органів

⁷⁰ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). – С.210.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Див.: Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. – С.25–41.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). – С.172.

влади Болгарії, в якому висвітлювалися незадовільний стан забезпечення військовополонених одягом і харчами, важкі умови їхньої праці, знущання над ними наглядців, антисанітарний стан бараків тощо, було вжито заходів щодо покращення умов утримання військовополонених⁷⁶.

Ситуація змінилася після зречення від престолу царя Фердинанда й вимушеного підписання Болгарією 29 вересня 1918 р. перемир'я з країнами Антанти. Навколо українського посольства почали формуватися чутки про відкликання О.Шульгина⁷⁷. Ішлося про те, що Сполучені Штати Америки, обіцяючи визнання Української Держави й установавання дипломатичних стосунків, хотіли бачити послом у Вашингтоні саме його⁷⁸, а не «дипломата московської школи» І.Коростовця. Повідомлення про призначення вже було опубліковано в «Державному вістнику» разом з оголошенням про призначення на посаду радника Ю.Антоновича та на посади секретарів Ю.Гасенка й М.Шумицького. Проте О.Шульгин продовжував працювати та надсилати інформацію до Києва.

О.Шульгину вдалося, зокрема, досягнути домовленості з болгарським урядом про евакуацію військовополонених-українців із Болгарії. Із цією метою з Одеси у Варну споряджали потяг, здатний вивезти на Батьківщину 2 тис. осіб⁷⁹. Водночас він розпочав наполегливі пошуки шляхів порозуміння з країнами Антанти. На той час поразка Німеччини у війні була вже очевидною. «Зараз маю піти до посла Американських Сполучених Штатів. Наша орієнтація попередня стратила свою силу, – писав він Д.Дорошенкові. – Треба обов'язково їхати до Америки, Франції, Англії. Не треба це робити в формі офіційній. Напівурядова, напівгромадська, невелика, але солідна депутація була б дуже доречно»⁸⁰.

У другій половині жовтня 1918 р. від посла США у Болгарії О.Шульгин дізнався, що Антанта не схвалює самостійності Української Держави, а розглядає її існування лише у федеративному зв'язку з Росією. Проведені українським послом переговори з військовими й дипломатичними представниками країн Антанти засвідчили сталість такої позиції, хоч ставлення до України стало дещо прихильнішим⁸¹.

1 листопада 1918 р. в українських газетах з'явилася інформація, нібито отримана з авторитетних джерел у МЗС, про готовність Англії визнати Українську Державу та надати їй підтримку задля збереження порядку у країні⁸². Про таку готовність начебто було відомо й від інших країн Антанти,

⁷⁶ Власенко В. Перша хвиля міжвоєнної української політичної еміграції до Болгарії // Българска украинистика. – Брой 3. – 2013. – С.181.

⁷⁷ Украинский посланник в Болгарии // Одесские новости. – 1918. – 11 октября (28 сентября). – С.3.

⁷⁸ Дипломатические сношения с Америкой // Там же. – 5 ноября (23 октября). – С.3.

⁷⁹ Эвакуация военнопленных // Там же. – 11 октября (28 сентября). – С.3.

⁸⁰ Пташинский П. Организация збройних сил української російської контрреволюції та бюджет Гетьманщини (1918 р.) // Архів Радянської України. – 1932. – №4/5 (липень – жовтень). – С.297.

⁸¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.282.

⁸² Международное положение на Украине // Одесский листок. – 1918. – 4 ноября (22 октября). – С.4.

інтереси яких із Німеччиною в Україні не стикалися. Порядок буде підтримуватися збройними силами зарубіжних країн до остаточного формування української армії. Такі заяви ґрунтувалися на результатах проведених О.Шульгиним переговорів.

На його прохання за сприяння іспанського посла у Софії уряд Іспанії звернувся з нотою до держав Антанти про залишення німецьких військ на території України та окупованих теренах колишньої Російської імперії до сформування української армії, щоб урятувати від анархії. Про це український посол повідомив телеграмою в Київ. Уряд Української Держави схвалив його дії як такі, що відповідали отриманим ним інструкціям, і такі, що відповідають інтересам українського народу⁸³. Дипломатичний крок українського посла, за опублікованою у пресі інформацією, було узгоджено з представниками Білорусії, Литви, Прибалтики⁸⁴. У пресі було поширено ноту протесту. Єдиним представником Латвії в Україні, – стверджувалося в документі, – є Латиський центральний комітет на Україні, до складу якого входить один із членів Латиської тимчасової національної ради. Жоден із членів комітету не брав участі в будь-яких нарадах, де обговорювалося питання про німецькі війська в Україні. Робилося застереження, що це могло бути або вигадкою, або в нараді брали участь приватні особи чи ж представники прибалтійського німецько-дворянського ландестагу. Ноту підписали голова Латиського тимчасового національного комітету К.Бахман і представники Латиського центрального комітету В.Земіт (голова) і К.Залт (секретар)⁸⁵.

На цьому діяльність О.Шульгина як посла Української Держави фактично припинилася. За його словами, «на цій посаді був аж до оголошення гетьманом маніфесту про федерацію, після чого негайно подався до демісії»⁸⁶, повідомивши МЗС Болгарії й царя Бориса, що залишає посаду «з причин хорості»⁸⁷. Тобто після вручення вірчих грамот О.Шульгин працював послом трохи більше двох місяців.

13 листопада 1918 р. О.Шульгин разом із консулом Нідерландів у Софії проф. Т.Фоккером прибув до Одеси⁸⁸. Дипломатів «атакували» місцеві журналісти, яких цікавила політична ситуація в Болгарії і становище царя Бориса. О.Шульгин повідомив, що перед від'їздом він мав аудієнцію в монарха, котрий продовжує керувати країною, у все Болгарії спокійно, а відповіді на більшість питань він везе до Києва, не маючи права їх розголошувати. Місцева преса оцінила дипломатичні вміння «молодого дипломата» як «вільну композицію на задану тему»⁸⁹. Водночас прибуття нідерландського консула разом з українським послом розцінювалося як відповідь деяких нейтральних країн

⁸³ К вопросу о неотозвании германских войск // Там же. – 1918. – 3 ноября (21 октября). – С.2.

⁸⁴ Там же. – С.4.

⁸⁵ Возражение представителей Латвии (письмо в редакцию) // Там же. – 1 декабря (18 ноября). – С.4.

⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.178. – Арк.27 зв.

⁸⁷ Див.: Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці: 36. наук. праць та док. / Упор. В.Піскун. – К., 2016. – С.179.

⁸⁸ Полупризнание дипломатов // Одесские новости. – 1918. – 14 (1) ноября. – С.3.

⁸⁹ Там же.

на звернення уряду через О.Шульгина про підтримку й визнання Української Держави⁹⁰. Одесою поповзли чутки про очікуване призначення його на «високий адміністративний пост» у місті як особи «французької орієнтації»⁹¹.

Нормальній діяльності посольства заважало поступове загострення питання матеріального забезпечення. Визначеної урядом заробітної плати катастрофічно бракувало. О.Шульгин звернувся до МЗС Української Держави з проханням збільшити фінансування, адже «посольство складається не з графів, князів і багатих людей, як це було раніше, а з людей, що живуть на свій заробіток»⁹². Видати «гроші на добову дорожнечу» для службовців посольств було дозволено, відповідно до наказу зовнішньополітичного відомства, лише 26 листопада 1918 р. – по 25 крб на добу⁹³.

Після приходу до влади Директорії посольство з Софії не відкликали. Нове призначення отримав лише О.Шульгин. Після його від'їзду на початку січня 1919 р. до початку вересня українським дипломатичним представництвом керував Ф.Шульга. Як писав він Є.Чикаленкові, «случилось те, чого я більш усього боявся і більш усього не хотів»⁹⁴. Контроль за його діяльністю було покладено на посла УНР у Туреччині О.Лотоцького⁹⁵. Із метою ознайомлення болгарського суспільства з українською історією та культурою, висвітлення політичного становища УНР посольство почало видавати неперіодичне видання «Українське слово». Майже в кожному числі подавався огляд новин, пов'язаних з Україною, огляди зарубіжної преси щодо українського питання, публікувалися ноти, які українська делегація вносила на розгляд Паризької мирної конференції, і ноти, якими обмінялися послы Франції та Великобританії з головою Ради Міністрів УНР⁹⁶. Усього вийшло чотири числа журналу. Брак інформації заважав розширенню часопису та виданню його в іншому форматі, як радили представники болгарської інтелігенції. «Я не мав ніякого зв'язку з тим урядом, якого я репрезентував у Болгарії», – згадував Ф.Шульга⁹⁷. Новий керівник дипломатичної установи припинив виконувати свої повноваження через конфлікт зі співробітниками посольства. Свої функції він передав старшому секретареві В.Драгомирецькому.

П.Сікора продовжував займатися листуванням та бухгалтерією посольства, а також справами військовополонених і біженців. Крім того, він узявся за підготовку двотижневика «Українсько-български преглед», що почав виходити болгарською мовою 15 жовтня 1919 р. замість «Українського слова». До справи було залучено місцевих письменників і журналістів. Зміст часопису розширився: тут публікувалися наукові статті, актуальна інформація, твори Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки та ін.

⁹⁰ Миссия нидерландского консула // Там же. – С.2.

⁹¹ Кандидатура г. Шульгина // Там же. – 1 (14) декабря. – С.3.

⁹² Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). – С.211.

⁹³ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.15.

⁹⁴ Старовойтенко І. Листи Федора Шульги до Євгена Чикаленка. – С.150.

⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.97. – Арк.33.

⁹⁶ *Налисник Ю.* Перше посольство Української Держави в Болгарії... – С.256.

⁹⁷ *Старовойтенко І.* Листи Федора Шульги до Євгена Чикаленка. – С.150.

Д.Шелудько зосередився на контактах із пресою та інформаційно-пропагандистській діяльності. І.Додул, окрім перекладів, виконував консульські завдання й окремі доручення. У бухгалтерських питаннях допомагав М.Лаврик. Реєстратурою та господарськими питаннями опікувався Ю.Налисник⁹⁸.

Наприкінці 1919 р. посольство фактично перейшло на нелегальне становище: у спеціальному комюніке МЗС Болгарії наголошувалося, що українського посольства у цій країні не існує, лише діють приватні особи; французька окупаційна влада не визнавала його діяльність, оскільки не визнавала Українську Народну Республіку. Крім того, В.Драгомирецького звинувачували в рософільстві. На публікацію у червневому випуску часопису «Воля» він відповів: «У справах службових, а особливо дипломатичних, я керуюсь виключно тільки наказами мого уряду, законним представником якого я рахуюсь Директорією, і її головного отамана Петлюри [...] зрадником тому ділу, якому взявся служити, я ніколи не був і не буду»⁹⁹. Вимога звернути увагу на діяльність В.Драгомирецького надійшла й до уряду УНР. При цьому матеріальне забезпечення практично припинилося. У той час перестав виходити й часопис «Украинско-български преглед».

Під час наради послів і голів дипломатичних місій УНР, зібраної міністром А.Ніковським у Відні 18–20 серпня 1920 р. з метою обговорення нового курсу зовнішньої політики УНР і завдань дипломатичних представництв, О.Шульгин у дискусії про скорочення штатів в умовах браку коштів на їх утримання наполягав на збереженні місій у Чехії, Болгарії, Туреччині та Угорщині¹⁰⁰. У штаті посольства залишалися тоді лише В.Драгомирецький, М.Лаврик і Ю.Налисник.

Рішення про подальшу долю дипломатичного представництва в Болгарії розглядалося вже в листопаді 1920 р.¹⁰¹ Пропонувалося віднести посольство до «представництв III-го розряду»¹⁰² або ліквідувати¹⁰³. Доручення керувати його справами отримав голова надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії К.Мацієвич. Він побував у Софії впродовж 5–11 березня 1921 р. На той час посольство репрезентував лише В.Драгомирецький. К.Мацієвич провів низку офіційних зустрічей із болгарськими державними діячами та представниками дипломатичного корпусу й навіть вручив вірчі грамоти прем'єр-міністрові Болгарії та міністрові закордонних справ А.Стамболійському¹⁰⁴.

Важливим результатом візиту К.Мацієвича було інформування болгарського політикуму про ситуацію в Україні та статус Директорії УНР, а також позицію українського уряду щодо планів відновлення «єдиної Росії».

⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.160. – Арк.10.

⁹⁹ Старовойтенко І. Листи Федора Шульги до Євгена Чикаленка. – С.163.

¹⁰⁰ Докл. див.: Матяш І. «Основною орієнтацією ... мусить бути орієнтація українська» // Україна дипломатична. – Вип.6. – К., 2005. – С.102–144.

¹⁰¹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.308. – Арк.51.

¹⁰² Там само. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.145.

¹⁰³ Там само. – Оп.2. – Спр.14. – Арк.146.

¹⁰⁴ Докл. див.: Власенко В.М. Візит Костя Мацієвича до Болгарії навесні 1921 р. – С.3–7.

Вивчивши ситуацію щодо внутрішнього конфлікту в посольстві, він рекомендував продовжити його діяльність під керівництвом дипломатичного агента В.Драгомирецького, пробував вирішити майнові питання, пов'язані з отриманням від болгарського уряду грошей за перевезення вантажів Дунайським пароплавством, розрахунком за конфісковане військове майно, яке під час Першої світової війни направлялося до Сербії й належало Дунайському пароплавству, повернення Болгарією 2 пароплавів і 5 барж тощо¹⁰⁵. В.Драгомирецький увійшов також разом із В.Леонтовичем та професором Лучевим до складу заснованого К.Мацієвичем для допомоги українським біженцям тимчасового комітету Українського товариства Червоного Хреста.

Спроба К.Мацієвича реанімувати діяльність українського посольства в Болгарії зумовлювалася ще однією причиною – він дивився на цю країну як на таку, що займає «досить нейтральне становище» й може бути «тимчасовим притулком» для українського уряду¹⁰⁶. Однак історія внесла у ці плани свої корективи...

Загалом період між зимою 1918 та літом 1921 рр. можна розглядати як вдалу спробу встановлення українсько-болгарських міждержавних відносин відповідно до норм міжнародного права. Правовою підставою для цього слугував Брестський мирний договір – перший акт міжнародного характеру, який Україна підписала як самостійна держава. Абстрагуючись від розгляду змісту та значення цього договору, слід констатувати, що дипломатичні представники обох країн отримали свої повноваження відповідно до визначених у документі норм. Важливе значення при цьому мав вибір осіб, котрі представляли державу, та їх статус. Посольство Болгарського царства в УНР/Українській Державі очолив шанований у Болгарії та в Україні вчений і державний діяч професор І.Шишманов, а повноваження представляти Українську Державу в Болгарії отримав перший міністр закордонних справ професор О.Шульгин, обидва – у ранзі повноважного міністра. Обрання такого типу дипломатичного представництва як посольство також свідчило про взаємну повагу держав. Близькими були й завдання диппредставництв, хоч з очевидно більш вираженим економічним інтересом – із болгарського та політичним – з українського боку. Вітчизняне представництво докладало максимальних зусиль до правдивого інформування болгарського суспільства про боротьбу України за державну незалежність. Посольства обох країн припинили свою діяльність із незалежних від них обставин (болгарське існувало понад 7 місяців, українське – майже 3 роки), однак заклали підвалини українсько-болгарських міждержавних відносин, основною характеристикою яких стали взаємовизнання та взаємоповага.

¹⁰⁵ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.308. – Арк.54 зв. – 55 зв.

¹⁰⁶ Див.: *Власенко В.* До діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії (1919–1923 рр.) // *Україна дипломатична.* – Вип.8. – К., 2007. – С.191 (публікація листа К.Мацієвича міністрові закордонних справ А.Ніковському).

REFERENCES

1. Viedenieiev, D. (2004). Nashchadok slavnoho rodu: dyploamat Mykola Galagan. *Ukraina dyploamatychna: Naukovyi shchorichnyk*, (4), 674 [in Ukrainian].
2. Vlasenko, V. (2007). Do diial'nosti Nadzvychnoi dyploamatychnoi misii UNR u Rumunii (1919–1923 rr.). *Ukraina dyploamatychna: Naukovyi shchorichnyk*. (8), 191 [in Ukrainian].
3. Vlasenko, V. (2013). Persha khvyliia mizhvoiennoi ukrains'koi politychnoi emihratsii do Bolharii. *Bolhars'ka ukrainistyka*. (3), 181 [in Ukrainian].
4. Vlasenko, V.M. (2015). Vizyt Kostia Matsiievycha do Bolharii navesni 1921 r. *Zb. mater. III Vseukr. nauk.-prakt. konf.: Suspil'no-politychni protsesy na ukrains'kykh zemliakh: istoriia, problemy, perspektyvy*. (3–7 pp.). (1). Sumy [in Ukrainian].
5. Manasiieva, I. (2011). Bolharii ta Ukrains'ka Narodna Respublika na Brest-Lytovs'kii myrnii konferentsii: vidstoiuvannia natsional'nykh interesiv. *Drynovs'kyi zbirnyk*, (4), 230–238 [in Ukrainian].
6. Matiash, I. (2005). «Osnovnoi oriiientatsiieiu ... musyt' buty oriientaciia ukrains'ka». *Ukraina dyploamatychna*. (6), 102–144 [in Ukrainian].
7. Pavlenko, V. (1992). Dyploamatychna misiia Ukrains'koi Narodnoi Respubliky (1918–1920 rr.). *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 12, 18–31 [in Ukrainian].
8. Pavlenko, V. (1995). *Ukrains'ko-bolhars'ki vzaiemyny 1918–1939 rr.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
9. Pavlenko, V. (2010). Ivan Shyshmanov – povnovazhnyi posol Bolharii v Ukraini. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy*. (19), 59–70 [in Ukrainian].
10. Papakin, A. (2015). Ukrains'ki arkhivni dokumenty z istorii ukrains'ko-bolhars'kykh dyploamatychnykh stosunkiv 1918–1920 rr. *Zbirka statei za materialamy Pershykh Mizhnarodnykh naukovykh Sokhanivs'kykh chytan': Slavistychna zbirka* (31–38 pp.). Kyiv [in Ukrainian].
11. Petrenko, I.Ye. (2013). Dyploamatychna i viis'kovo-politychna diial'nist' uriadiv Ukrains'koi Derzhavy v chornomors'komu rehioni. *Natsional'na ta istorychna pamiat'*. (7), 232–240 [in Ukrainian].
12. Popenko, O.Ya. (2014). Vstanovlennia ukrains'ko-bolhars'kykh mizhderzhavnykh vidnosyn za doby het'manatu P.Skoropads'koho (kviten' – hruden' 1918 r.). *Hurzhiivs'ki istorychni chytannia*, (7), 288–290 [in Ukrainian].
13. Skal's'kyi, V. Vypusknii odnoklasnykiv heroiv Krut: sviato z prysmakom trahedii. Retrieved from: <http://incognita.day.kiev.ua/vipusknik-odnoklasnikiv-geroyiv-krut-svyato-z-prismakom-tragediyi.html> [in Ukrainian].
14. Starovoienko, I. (2012). Lysty Fedora Shul'hy do Yevhena Chykalenka. *Pamiatky*. (13), 141 [in Ukrainian].
15. Ulianos'kyi, V. (2010). V.Zen'kovs'kyi. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* (10: Z–Zor), 555 [in Ukrainian].

IRYNA MATIASH

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), matio@ukr.net

THE ROLE OF DIPLOMATIC INSTITUTIONS IN INITIATING UKRAINIAN-BULGARIAN INTERSTATE RELATIONS (1918–1921)

The article describes the main approaches of activity of the Bulgarian diplomatic representation in the Ukrainian State and the Embassy of the Ukrainian State/ Ukrainian People's Republic in the Bulgarian Kingdom. The aim of the research was to

reconstruct the events associated with the establishment and development of Ukrainian-Bulgarian diplomatic relations in 1918–1921, clarifying the role of the first Bulgarian representatives in Ukraine and Ukraine in Bulgaria (I.Shishmanov and O.Shul'hyn) in the implementation of the intergovernmental the agreements set forth in the Brest Peace Treaty, the defense of state interests and the protection of the rights of citizens of their countries. The track records of the Ukrainian and Foreign historiography were taken into consideration in the article are taken into account. The source database includes archival information, periodicals, memoirs of the direct participants of the events. Ukrainian-Bulgarian relations between the winter of 1918 and the summer of 1921 are considered as a successful attempt to establish interstate relations in accordance with the norms of international law. The diplomatic representatives of both countries received their credentials under the Brest Peace Treaty. It is indicated that the election of such a type of diplomatic representation as the embassy also testified to the mutual respect of the states. The tasks of the diplomatic missions were also close, with obviously more marked economic interest from the Bulgarian side and political – from the Ukrainian one. The Ukrainian delegation made every effort to truly inform the Bulgarian society about the Ukrainian national idea and Ukraine's struggle for state independence. The embassies of both countries have ceased their activities due to circumstances independent thereon (the Bulgarian Embassy existed for over seven months, while the Ukrainian Embassy existed for nearly three years), but facilitated the basis for interstate relationship between Ukraine and Bulgaria, featured by mutual recognition and mutual respect.

Keywords: *Ukrainian State, Bulgarian kingdom, Shul'hyn, Shishmanov, Ukrainian-Bulgarian diplomatic relations.*

БОРОТЬБА КРИМСЬКИХ ТАТАР ЗА ПОВЕРНЕННЯ НА БАТЬКІВЩИНУ (1956–1989 рр.)

Аналізуються основні етапи й закономірності боротьби депортованого народу за повернення на історичну Батьківщину. Вона стала можливою після опублікування указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, гемишлів та членів їхніх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни». Однак указ позбавляв кримських татар права на компенсацію втраченого при виселенні майна й закривав шлях до повернення на історичну Батьківщину. Тільки в листопаді 1989 р. Верховна Рада СРСР ухвалила декларацію про цілковиту політичну реабілітацію народів, підданих насильницькому переселенню, яка дозволила кримським татарам повертатися у Крим. 33-річна боротьба за повернення на Батьківщину надала корінному народу Криму монолітної єдності й набула широкого розголосу як у СРСР, так і за його межами, у країнах Європи, Північної Америки. По суті, депортований народ перетворився в різних місцях свого поселення на згуртований народ-дисидент, який зробив вагомий внесок у розпад російсько-радянської імперії.

Ключові слова: депортація кримських татар, петиційні кампанії, ініціативні групи, дисидентський рух, паспортизація населення Криму з пропискою паспортів, Організація кримськотатарського національного руху.

Намір звільнити благодатні субтропіки Кримського півострова від корінного населення виказували всі правителі імперіалістичної Росії – від Катерини II до Й.Сталіна. Сталінське розв'язання поставленої проблеми виявилось найбільш радикальним: усіх без винятку кримських татар було депортовано в місця, малоприсадибні для звичного життя. Лібералізація компартійно-радянського суспільно-політичного устрою після ХХ з'їзду КПРС зробила можливою боротьбу кримських татар за повернення на історичну Батьківщину.

Кримським татарам довелося боротися з режимом, який чинив їм зятий опір у часи М.Хрущова, Л.Брежнєва й М.Горбачова. Успішне завершення боротьби в листопаді 1989 р. не випадково збіглося з різницею в кілька днів із падінням Берлінського муру. Здійснювана командою М.Горбачова «революція згори» вже переростала в революцію розпаду радянської імперії. Створювалися умови, за яких ставала можливою ліквідація довготривалих наслідків сталінських злочинів.

Обставини боротьби кримських татар за повернення на історичну Батьківщину детально висвітлено в ряді фундаментальних збірників

документів і матеріалів¹. Маємо також два дослідження, безпосередньо присвячені цій темі². Спираючись на опубліковані документальні свідчення, ця стаття виявляє основні закономірності й етапи боротьби, яка тривала третину століття.

Після XX з'їзду КПРС становище кримських татар у місцях заслання почало поліпшуватися. 28 квітня 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР опублікувала указ «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, гемшилів та членів їхніх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни». Представники депортованих народів виводилися з-під адміністративного нагляду. Однак указ позбавляв їх права на компенсацію втраченого при виселенні майна та закривав шлях на історичну Батьківщину³.

Генерал П.Григоренко у спогадах розповів, як цей народ сприйняв урядову заборону повернутися на землю предків. Він підкреслив ту однострійність, з якою кримські татари боролися за свої права: «Жорстоке, безглузде виселення, внаслідок якого загинуло 46,2% усіх кримських татар, згуртувало весь цей народ, змусило подумати кожного про свою відповідальність за долю всього народу. Серед цих людей не було нікого, хто ухилився б від боротьби чи відповідальності за неї. Боротьба та вилилася у форму петиційної кампанії»⁴.

Потік листів від представників репресованих народів у ЦК КПРС і Президію Верховної Ради СРСР із проханням повернути їх на попередні місця проживання вимагав належного реагування. Перша реакція у травні 1956 р. у довідці апарату ЦК була такою: «Розглянути питання про створення для громадян німецької, калмицької, чеченської, інгушської, карачаївської й балкарської національностей і кримських татар автономії у вигляді національних районів та округів у місцях їх нового поселення»⁵. Через місяць в апараті ЦК КПРС було підготовлено «Довідку по суті листів чеченців, карачаївців, балкарців, калмиків та німців про створення для них автономій». Тут уже пропонувалося дозволити калмикам, карачаївцям і балкарцям повернутися на попередні місця проживання. Аргументація була такою: чисельність цих національностей невелика, а залишені ними території не досить заселені. Стосовно чеченців та інгушів висловлювалися певні сумніви, а щодо німців і кримських татар в апараті були категоричними: відмовити.

¹ Крымскотатарское национальное движение: Документы. Материалы. Хроника. – Т.П. – Москва, 1992; Кримські татари 1944–1994: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К., 1995; Кримські татари: шлях до повернення: Збірник документів та матеріалів. – Ч.1–2. – К., 2004; Національна безпека України: кримський вектор: Збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.) у п'яти томах. – Івано-Франківськ; Л., 2015; Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів і матеріалів. – К., 2016.

² Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг. XX в.) // Отечественная история. – 1994. – №1; Бекірова Г. Пів століття опору: Кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки): Нарис політичної історії. – К., 2017.

³ Бажан О.Г. Кримскотатарський національний рух за повернення на історичну батьківщину // Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). – С.764.

⁴ Генерал Петро Григоренко. Спогади, статті, матеріали. – К., 2008. – С.578–579.

⁵ Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС... – С.157.

Висновок по кримських татарах звучав так: «Ураховуючи, що Кримська область заселена в порядку планового переселення, на нашу думку, найбільш доцільним буде створення для кримських татар обласної автономії на території Узбецької РСР, де проживає близько 140 тис. осіб кримських татар, а природні, кліматичні й економічні умови республіки є найбільш близькими до умов їх попереднього місця проживання»⁶.

24 листопада 1956 р. президія ЦК КПРС відновила національні автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгушського народів, але пунктом 6 постанови було записано:

«Визнати недоцільним надання національної автономії татарам, які раніше проживали у Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари становили менше 1/5 частини всього населення, і що у складі РРФСР існує татарське національне автономне об'єднання – Татарська АРСР, а також те, що в даний час територія Криму є областю Української РСР і заселена. Разом із тим, ураховуючи прагнення частини татар, які раніше мешкали у Криму, до національного об'єднання, роз'яснити, що всі охочі мають право оселитися на території Татарської АРСР»⁷.

Важко сказати, що переважало в аргументації, яку обрав найвищий орган влади – войовнича неосвіченість чи бажання зберегти наслідки сталінської політики геноциду. У цій постанові ігнорувалася ідентичність багатостраждальної нації, яка не мала нічого спільного з поволзькими татарами. Постійно уникаючи вживання назви нації, що народилася у Криму, унаслідок чого її належність до цього регіону було зафіксовано сусідами в назві «кримські татари» (самоназва народу – кримли, тобто кримці, слово «татари» в ній відсутнє), постанова президії ЦК КПРС наполягала на назві «татари, які раніше проживали у Криму». Визнаючи за кримськими татарами право на існування як нації, цекісти одночасно пропонували їм розчинитися у середовищі іншого народу. За всім цим приховувалося агресивне бажання зберегти субтропіки півострова для радянської номенклатури. Наслідки політики витіснення кримських татар із Криму, яка послідовно здійснювалася від часів Катерини II й завершилася цілковитим вигнанням у сталінський період, використовувалися для обґрунтування неправомочності національно-територіальної автономії. Фальш кремлівської аргументації відчувалася навіть у тезі про заселеність півострова. На момент виходу постанови президії ЦК КПРС кримська земля була заселена меншою мірою, ніж до війни.

Кричущу нездатність зрозуміти суть кримськотатарських проблем демонструють спогади однієї з ключових фігур радянського керівництва – А. Мікояна:

«Головна причина, чому не було відновлено Кримсько-Татарську автономну республіку, полягала ось у чому: територію її було

⁶ Там же. – С.158.

⁷ Бекірова Г. Пів століття опору... – С.144.

заселено іншими народами, і при поверненні татар довелося б дуже багато людей знову переселяти. Крім того, кримські татари були близькими до казахських татар (саме так: казахських, а не казанських – *С.К.*) та й до узбеків. Вони добре облаштувалися в нових районах, і Хрущов не бачив сенсу їх знову переселяти»⁸.

Майже відразу після XX з'їзду КПРС кримські татари почали апелювати до керівництва країни з проханням дозволити їм переселитися на свою Батьківщину. Першими на початку квітня 1956 р. до президії ЦК КПРС звернулася група з п'яти в минулому високопоставлених комуністів. На цей лист реакції не було, тож вони звернулися повторно – 7 вересня особисто до М.Суслова. У листі йшлося:

«Після опублікування історичних документів XX з'їзду КПРС, заповітів В.І.Леніна з національного питання та постанови ЦК КПРС “Про ліквідацію наслідків культу особи” нам годі зрозуміти причини існування досі на практиці таких відмінностей, коли окремим громадянам СРСР лише за ознакою національної належності не дозволено мешкати на території Криму, де адміністративні органи вимагають від прибулих туди кримських татар полишити межі Криму впродовж 24 годин. Нам також годі зрозуміти заходи, які нині проводять органи МВС, коли від кожного громадянина – кримського татарина вимагають підписку про невийїзд до Криму та про відмову від належного йому рухомого та нерухомого майна з попередженням про те, що без згаданої вище підписки не буде видано й паспорта»⁹.

Цього разу М.Суслов дав хід зверненню кримських татар, але не такий, якого вони очікували. Відділ партійних органів ЦК КПРС доручив ЦК КП Узбекистану «провести додаткову роботу серед кримських татар, що зняття з них режиму спецпоселень не дає права на повернення до районів колишнього місця мешкання та конфіскованого в них майна». Узбецькому філіалу партії доручалося «дати необхідні роз'яснення колишнім керівним працівникам Криму»¹⁰.

ЦК КП Узбекистану виконав доручення. Його працівники двічі зустрічалися з кримськими татарами, котрі проживали на території республіки, у тому числі з авторами листа до ЦК КПРС. У звіті про ці зустрічі за підписом секретаря ЦК КП Узбекистану Р.Мельникова, що його наводить у своїй книзі Г.Бекірова, показано, як реагували автори листа на суловські ініціативи. Не наважуючись щось сказати від себе, Р.Мельников навів їхню пряму мову, а тому його інформація набуває особливої цінності. Так, ветеран Другої світової війни І.Хайруллаєв сказав:

⁸ *Микоян А.* Так было: Размышления о минувшем. – Москва, 1999. – С.515.

⁹ *Бекірова Г.* Пів століття опору... – С.148–149.

¹⁰ Там само. – С.150.

«Чому кримським татарам не можна поїхати в голий степ, виростити там сади та виноградники? Я комуніст, мені 50 років, 24 роки мого життя пов'язані з партійним і комсомольським життям, я син робітника, майор Радянської армії, працював на Україні, у Криму, у Великій Вітчизняній війні був комісаром полку. Я прошу дозволити мені поїхати до Криму, я покажу, як треба працювати. 1946 року до міста Янгі-Юль привезли групу військовополонених. Ці люди перебували за дротяною загорожею. Цих людей було амністовано, їм дано право повернутися на Батьківщину, а мене, майора Радянської армії, людину, яка воювала – залишили без прав».

Інший кримський татарин – Ш.Алядинов, як видно зі звіту Р.Мельникова, заявив:

«Наші кладовища розорені, надгробки покладені у фундаменти будівель. У Норвегії був випадок, коли знищили одне кладовище, то цей випадок породив міжнародне обговорення. То навіщо з нас знущатися? Я не думаю, що в Криму чи Москві про це не знали. Там знали, що за ці дії когось варто покарати. На жаль, доводиться відзначити, що питання про відновлення автономії відпадає. Нам дуже шкода, що все так сталося. Але ми говоримо щиро, що ми там народилися, зростали, виховувалися, і ми хочемо туди повернутися. І ця думка нас переслідує, вона не дає нам спокою, і ми не раз будемо повертатися до цього питання».

Серед великої групи кримських татар-комуністів, з якими зустрівся перший секретар ЦК КП Узбекистану Н.Мухітдинов, був Валієв. Його виступ у переказі Р.Мельникова:

«В Указі Президії Верховної Ради РРФСР від 1946 року сказано, що кримські татари показали небажане ставлення до Радянської влади, поводитись неправильно. Цей документ було скрізь опубліковано, а спростування не з'явилося. У Криму стояло три партизанські з'єднання. З трьох у двох за командирів були кримські татари Мустафаєв і Валієв. Багато хто тепер Герої Радянського Союзу, вони гідно поводитись щодо Радянської Батьківщини. Якщо взяти статистику нагородження до війни, то на першому місці – росіяни, на другому – українці, на третьому – татари, серед них більшість – кримські татари! Думка про повернення на Батьківщину житиме в нас доти, доки ми туди не повернемося»¹¹.

Колосальний потік листів кримських татар адресувався насамперед першому секретареві ЦК КПРС М.Хрущову. На його доручення апаратні працівники ЦК у лютому 1957 р. прийняли групу кримських татар-комуністів, які просили переглянути постанову президії ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р. про недоцільність відновлення кримськотатарської автономії й повернення кримських татар на півострів. Представники кримськотатарської

¹¹ Там само. – С.151–152.

громади підкреслювали, що переселення в Татарську АРСР неприйнятне, оскільки існують корінні відмінності в мові, етнографії, культурі кримських і казанських татар. Вони звертали увагу апаратників на відсутність умов для розвитку національної культури в місцях їх поселення, на те, що розосередження народу в різних регіонах підштовхує асиміляцію у чужорідному середовищі. Кримські татари протестували проти наявності у художній літературі (особливо підкреслювався роман А.Первенцева «Честь змолоду», удостоєний Сталінської премії) фальсифікаторських інсинуацій про участь співвітчизників у партизанському русі й підпільній роботі під час окупації Криму нацистами. Зустріч закінчилася безрезультатно. Апаратники порекомендували, щоправда, відділові науки, вищих навчальних закладів і шкіл ЦК КПРС вивчити фактичний матеріал про поведінку кримських татар у роки Великої Вітчизняної війни, а відділові культури – розібратися, наскільки об'єктивно ця проблема висвітлювалася у художній літературі. ЦК КП Узбекистану рекомендувалося посилити політичну роботу серед кримських татар і здійснити заходи з розвитку їхньої мови, літератури, мистецтва¹².

У березні 1958 р. група кримських татар у складі п'яти осіб зустрілася в Москві з членом президії ЦК КПРС і заступником голови Ради Міністрів СРСР А.Мікояном. Жодних даних про результати зустрічі не збереглося, але судячи з листа, надісланого цією групою після зустрічі А.Мікояну, той поставився співчутливо до всіх клопотань. Однак реальним результатом зустрічі стала поїздка в Ташкент інспектора ЦК КПРС І.Алаторцева у травні 1958 р. з дорученням «роз'яснити» авторам листа А.Аширову, А.Камілеву та ін., що «кримськотатарське питання вирішено постановою ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р.»¹³.

Від початку 1960-х рр. у рамках петиційної кампанії почало формуватися дисидентське крило національного руху кримських татар. Воно скористалося вже випробуваною формулою, що народилася під час тривалого петиційного періоду – організацією нібито цілком самостійних ініціативних груп. Кожен населений пункт у місцях розселення депортованого народу обирав свого представника, якому виписувалося офіційне доручення на право виступати від імені тих, хто його обрав. Представники селищ об'єднувалися у групи за ознакою адміністративно-територіального поділу й по чергово брали участь у наперед запланованих заходах у Москві. Фінансові витрати на їх перебування у столиці та здійснювані акції забезпечувалися тією громадою, яка обирала свого представника в ініціативну групу. Кожна група не мала свого керівництва, усі заходи здійснювалися її членами по черзі. Сукупність ініціативних груп не була організаційно оформлена, а єдність дій досягалася не наявністю структури з ієрархічним поділом функцій, а завдяки ментальній згуртованості розпорошених по різних регіонах кримських татар.

Зрозуміло, що на чолі ініціативних груп стояли досвідчені активісти. За далеко не повними даними, зібраними пізніше дослідниками національного

¹² Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС... – С.160.

¹³ Там же. – С.156–157.

руху з середовища самих кримських татар, у різних ланках ініціативних груп працювали близько 5 тис. активістів¹⁴. Але їх присутність не відчувалася, оскільки конкретні функції й певні дії поперемінно брали на себе члени груп. Радянське суспільство було пронизане професійними та непрофесійними інформаторами (так званими «сексотами» – «секретними співробітниками» органів державної безпеки), але в усій товщі депортованого народу практично не знаходилося зрадників, здатних засвідчити особу активіста у складі ініціативної групи. Аналізуючи добре організовані й узгоджені навіть у деталях протестні акції ініціативних груп, «органи» не могли знайти людей, котрі виконували функції організаторів і керівників із тієї простої причини, що останні не володіли таким статусом. Слідчим КДБ доводилося писати, звертаючись зі звинуваченнями до судових інстанцій: «Ім'ярек, відправлений до Москви як так званий народний уповноважений, підписав документ антирадянського спрямування». Однак відповідальність за документ, як було чітко прописано, брала на себе громада, котра делегувала звинуваченого.

У квітні 1966 р. відбулася найбільш масова акція депортованого народу, приурочена до XXII з'їзду КПРС. Ініціативні групи, які утворили в Москві постійний, але організаційно не оформлений інститут представництва інтересів кримськотатарського народу, зібрали й передали оргкомітету зі скликання партійного з'їзду в апараті ЦК КПРС 24 томи петицій зі 100 тис. підписів. Одночасно на адресу форуму надійшло звернення кримськотатарського народу зі 120 тис. підписів. Під цим документом підписалося практично все доросле населення депортованого народу. У ньому обґрунтовувалися основні вимоги кримськотатарського національного руху: організоване повернення на Батьківщину, відновлення національної та політичної рівноправності¹⁵.

Національний рух кримських татар викликав серйозну стурбованість органів влади. Тим більше, що протестувальники регулярно апелювали до міжнародних правозахисних організацій. Ці звернення передавалися радіостанціями Заходу, які працювали на СРСР, і ставали відомими всередині країни. Отже організована владою інформаційна блокада кримськотатарського національного руху не спрацювала.

Освічена кримськотатарська молодь бажала дізнатися про минуле свого народу. В її середовищі виникла ідея організації, яка вивчала б історію й культуру корінного народу Криму. Осередки її було створено на деяких підприємствах та у вишах Ташкентської області, але Союзу кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину судилося недовге життя. У квітні 1962 р. КДБ затримав його активістів. Сеїт-Амзі Умерова засудили до 3 років позбавлення волі в таборах суворого режиму, Марата Омерова – до 4 років. Голову історичного відділу організації 18-річного М.Джемілева звільнили з роботи на оборонному підприємстві¹⁶.

¹⁴ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: Новейший период. – Вильнюс; Москва, 1992. – С.95.

¹⁵ Национальный вопрос в СССР: Сб. док. – Мюнхен, 1978. – С.325.

¹⁶ Бажан О.Г. Кримськотатарський національний рух за повернення на історичну батьківщину. – С.766–767.

Від середини 1960-х рр. у національному русі кримських татар дедалі частіше почали використовуватися прилюдні форми активності – маївки, мітинги, демонстрації. Приводом до них були події, пов'язані з історією кримськотатарського народу. Зокрема обігрувалися дні народження В.Леніна, який у 1921 р. підписав декрет про створення Кримської АСРР. Демонструючи бажання повернутися на свою історичну Батьківщину, кримські татари використовували чергові річниці сталінської депортації для організації багатолюдних мітингів.

Позицію керівництва радянської України у кримськотатарському питанні було сформульовано у записці першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, адресованій ЦК КПРС у червні 1966 р. Він писав, що «повернення татар до попереднього місця проживання і пов'язана з цим необхідність переселення з Криму великої кількості його населення спричинили б величезну шкоду державним інтересам і були б колосальною несправедливістю щодо сотень тисяч громадян теперішнього Криму»¹⁷. Щоб оголосити тезу про «колосальну несправедливість» для російськомовного населення Криму, очільникові компартійної організації УРСР довелося пов'язати повернення корінного народу на півострів з необхідністю депортації його теперішнього населення. Взаємопов'язаність цих двох процесів іноді зустрічалася на побутовому рівні. Такі судження висловлювали малоосвічені й агресивно налаштовані до людей іншого віровизнання росіяни та українці здебільшого поважного віку. Узяття П.Шелестом на озброєння такого аргументу стало визнанням того, що жодних інших аргументів він не міг навести. Тому П.Шелест використав ще один, уже заявлений від сталінських часів, аргумент: «Значна частина татарського населення Криму в період Великої Вітчизняної війни зрадила Батьківщину, активно співробітничала з німецько-фашистськими окупантами, багато горя завдала іншому населенню і викликала у нього ненависть, рівну ненависті до фашистських загарбників»¹⁸.

Майже одночасно із запискою П.Шелеста на проблему повернення кримських татар у Крим відгукнувся український письменник Б.Антоненко-Давидович. Із матеріалів КДБ УРСР можна дізнатися, що він одержав лист із Ташкента від Мансура Османова, в якому той писав:

«Як і всі кримські татари, я з нетерпінням чекаю вирішення нашим урядом нашого національного питання. Ось уже два роки наші представники безперервно перебувають в Москві й добиваються справедливого розв'язання нашого національного питання – повернення в рідний Крим. Уже побувало близько тисячі осіб, але будь-якої позитивної відповіді або навіть прийому на вищому рівні немає...».

На цей лист ташкентського водія письменник відповів так:

«Мені самому незрозуміло, чому досі не відновлена, хоч і з запізненням, справедливість. З вами вчинили не тільки несправедливо, але й жорстоко в часи культу особи Сталіна. Будь-який народ не може бути відповідальний за дії тих або інших його представників, і будь-який народ не можна карати

¹⁷ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). – С.796.

¹⁸ Там само.

позбавленням Батьківщини. Я також не розумію, чому ви досі не повернені в Крим, як повернені калмики, інгуші і чеченці. Я можу порадити тільки – посилайте й надалі своїх представників в Москву. Просить в ЦК КПРС і Верховній Раді справедливого розв'язання вашого національного питання»¹⁹.

КДБ повідомляв ЦК Компартії України, що лист Б.Антоненка-Давидовича було розтиражовано, він поширювався серед кримськотатарського населення Узбекистану.

Радянське керівництво всілякими способами намагалося стримати протестні акції кримських татар, які здебільшого влаштовувалися в офіційні знаменні дати. У такі дні вони вшановували пам'ять померлих, збираючись на кладовищах із жалобними пов'язками, вивішували державні прапори з чорними стрічками. Восени 1966 р. до карних кодексів союзних республік було внесено статті, які передбачали відповідальність «за наклеп на радянський лад», «за образу герба й прапора», «за масове безладдя». Нові доповнення зачитувалися кримським татарам за місцем їх роботи або у відділеннях міліції»²⁰.

Петиційна кампанія у середині 1960-х рр. набула величезного розмаху. За даними приймальні Президії Верховної Ради, від 1965 до січня 1967 рр. до ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії ВР СРСР надійшло 53 тис. листів і телеграм від кримських татар. Під багатьма із них стояли десятки, сотні й навіть тисячі підписів²¹.

У часи Л.Брежнєва СРСР починав дедалі більше залежати від країн Заходу, хоч «холодна війна» тривала й далі. Тому радянське керівництво турбувалося про те, щоб мати на світовій арені цивілізований вигляд. 5 вересня 1967 р. було опубліковано указ Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали у Криму». Назва документа не віщувала нічого доброго. Як і раніше, голові Президії Верховної Ради СРСР М.Підгорному здавалося, що він має справу з татарами, «які проживали у Криму», а не з кримськими татарами – кримли. Проте два пункти указу виказували певну зміну у ставленні влади до них:

«1. Скасувати відповідні рішення державних органів у частині, що містили огульні обвинувачення відносно громадян татарської національності, які проживали у Криму.

2. Відзначити, що татари, які раніше проживали у Криму, укоренилися на території Узбекицької та інших союзних республік, вони користуються всіма правами радянських громадян, беруть участь у громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховних Рад і місцевих Рад депутатів трудящих, працюють на відповідальних посадах у радянських, господарських і партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи»²².

¹⁹ Кримські татари: шлях до повернення: Зб. док. та мат. – Ч.1. – К., 2004. – С.114–115.

²⁰ *Алексеева Л.* Крымскотатарское движение за возвращение на родину // Кримські студії (Сімферополь). – 2000. – №5/6. – С.6–7.

²¹ *Бекірова Г.* Пів століття опору... – С.195.

²² Ведомости Верховного Совета СССР. – 1967. – №36. – Ст.493.

Указ мав і пункт 3, сформульований окремо від перших двох, з іншим статусом (не указ, а постанова), і з іншим заголовком: «Про порядок застосування статті 2 указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 року». Президія Верховної Ради постановляла: «Роз'яснити, що громадяни татарської національності, які раніше проживали у Криму, і члени їхніх сімей користуються правами, як і всі громадяни СРСР, проживати на всій території Радянського Союзу відповідно до чинного законодавства про працевлаштування й паспортний режим»²³.

Уже вкотре в указі від 5 вересня 1967 р. повторювалося, що кримські татари, іменовані «громадянами татарської національності, які проживали у Криму», «укоренилися» на території Узбекистану та інших регіонів СРСР, куди їх свого часу депортували. Проте вперше декларувалася їх рівноправність з іншими громадянами, у тому числі право жити в будь-якому куточку країни. Та чи мали всі радянські громадяни право жити там, де вони бажали? Не випадково Й.Сталін при запровадженні 1932 р. внутрішніх паспортів передбачив інститут прописки. Це означало, по суті, заперечення права жити там, де бажав власник паспорта, якщо цього не бажала держава в особі її очільників і чиновників. Проживання без прописки розглядалося як порушення паспортного режиму, що за радянськими законами передбачало не лише адміністративну, а і кримінальну відповідальність.

Ситуацію, пов'язану із запланованим ухваленням указу Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р., детально описав генерал П.Григоренко. Ішлося про прийом 21 липня того року делегації кримських татар у ЦК КПРС:

«Масовість і організованість руху змусили уряд відступити, маневрувати, брехати, робити удавані поступки. Тричі комісія політбюро ЦК КПРС приймала делегації кримських татар, вислуховувала їх і... залишала все без змін. Востаннє делегацію кримських татар приймали у зв'язку з указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. Це був найбрехливіший, найлицемірніший указ з усіх указів, виданих з приводу кримських татар... У другій частині указу сказано, що громадянам татарської національності, які раніше проживали в Криму, дозволяється проживати на всій території Радянського Союзу з урахуванням паспортних правил. А в паспортних правилах, як пізніше з'ясувалося, записано, що кримським татарам не можна селитися в Криму. Кримські татари відчували підступ відразу, щойно прочитали указ. Насторожували і згадка про паспортний режим, і те, що зрадниками їх визнали перед усім Радянським Союзом, а знімають обвинувачення, публікуючи указ у місцевій пресі. Зважаючи на це, кримські татари зажадали нової зустрічі з представниками політбюро. І зустріч відбулася. Політбюро на зустріч послало трійку на чолі з Андроповим, у складі генерального прокурора Руденка та міністра внутрішніх справ Щолокова. Виходило таке: комісія складалася лише із керівників органів примусу.

²³ Там же.

Четвертий член комісії – секретар Президії Верховної Ради Георгадзе – нічого змінити не зміг. Тому сталося таке: щойно всі посідали і Андропов хотів почати розмову, підвівся один із кримських татар і запитав:

– Товаришу Андропов, ви тут присутні як кандидат в члени Політбюро чи як голова КДБ?

– А хіба не все одне? – усміхнувся Андропов.

– Ні, не все одне, – сказав кримський татарин. – Якщо ви тут як голова КДБ, ми розмовляти з вами не будемо, встанемо й підемо геть.

– Ну, само собою зрозуміло, я тут з доручення Політбюро і від його імені.

Кримські татари лишилися. Розмова була лицемірна. Андропов і Щолоков твердили, що згадка про паспортні правила не має жодного практичного значення. На звичайне запитання, чому ж для росіян і українців немає такого закону, нічого не відповіли ясно. Під кінець розмови кримські татари запитали, чи можуть вони зібрати людей у певних районах, щоб розповісти про ці переговори.

– Так, безумовно, – сказав Андропов. – Я дам указівки на місця, щоб відвели вам потрібні приміщення і не чинили перешкод проводити збори.

Це теж була неправда. Місцева влада отримала вказівки: в жодному разі не дозволяти кримським татарам збиратися. Тому у відповідь на прохання кримських татар – із посиланням на Андропова – влада або ухилялася від відповіді, або зволікала з нею – нічого певного не відповідала²⁴.

І все ж указ від 5 вересня 1967 р. став певним кроком у правильному напрямі, як можна судити з інструктивної доповіді першого секретаря Кримського обкому КПУ М.Кириченка на скликаній обкомом 13 вересня нараді відповідальних партійно-радянських працівників. Мета заходу була прагматичною: «роз'яснити трудящим області рішення партії та уряду з тим, щоб не допускати яких-небудь кривотлумачень, нездорових настроїв і можливих ексцесів». Оскільки кримських татар на півострові не було, партійне керівництво побоювалося реакції місцевого населення. М.Кириченко повідомляв, що краєзнавчим музеям та екскурсиводським організаціям подано вказівки привести у відповідність з ухваленими рішеннями експозиції та екскурсійні розповіді, «не відступаючи від історичної істини». Ця вказівка переконливо засвідчувала облудність попередніх пропагандистських вивертів про кримських татар у роки війни, які посилено насаджувалися серед населення у сталінські й післясталінські часи²⁵.

Практично одночасно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. і з метою нейтралізувати його облудний дозвіл кримським татарам селитися у Криму, було ухвалено ще два законодавчих акта:

²⁴ Генерал Петро Григоренко. Спогади, статті, матеріали. – С.605–606.

²⁵ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). – С.804–805.

постанова Ради Міністрів СРСР від 24 серпня «Про впорядкування паспортного режиму у Кримській області» та постанова Ради Міністрів УРСР від 7 вересня, яка деталізувала цю постанову союзного уряду. Обидва документа передбачали негайну паспортизацію всього наявного населення області. Щоб усвідомити собі, що саме змінювали ці акти, треба пам'ятати, що у країні зберігало чинність положення про паспортний режим, затверджене урядом 21 жовтня 1953 р. Суть його, як і всіх попередніх положень, починаючи з постанови ЦВК і РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи й обов'язкову прописку паспортів» від 27 грудня 1932 р., полягала в тому, що паспорти видавалися винятково мешканцям міст, робітничих селищ, радгоспів і новобудов. Сільські мешканці не мали їх аж до 1974 р. й не могли залишати місце свого проживання більше, ніж на 30 діб. Іншими словами, після запровадження у СРСР внутрішніх паспортів селяни опинялися у становищі другосортних громадян, прикріплених до місця проживання. Самочинний виїзд на більший термін карався великим штрафом, а повторне порушення встановленого паспортного режиму тягло за собою кримінальну відповідальність із позбавленням волі на строк до 3 років. Отже видача паспортів з обов'язковою пропискою місцевим мешканцям сільських районів Криму означала, що приїжджі не могли поселитися в них без державної реєстрації місця перебування у вигляді прописки. А місцева влада прописувала приїжджих, керуючись указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р.

У постанові Ради Міністрів УРСР від 7 вересня 1967 р. передбачалася ще одна норма, котра без будь-якої вказівки на національність радянських громадян, що виявили бажання поселитися у Криму, безпомилково націлювалася на кримських татар: «Прописка осіб, які прибувають на постійне мешкання не лише до міста, а й у сільську місцевість, здійснюється відповідно до норм житлової площі, встановлених законодавством»²⁶. Бажаючі поселитися повинні були мати житлову площу, яка відповідає встановленій цією постановою санітарній нормі. Найбільш виразно прокоментував цю норму П.Григоренко, котрий улітку 1968 р. перебував на півострові:

«Радянське лицемірство зробило перепоною для поселення у Криму навіть такий гуманістичний захід, як запровадження санітарних норм житлової площі. Для Москви ця норма (мінімум) 9 квадратних метрів на людину, в інших місцях е до 11 квадратних метрів. Для кримських татар запровадили 13,25. А кримськотатарські родини багатодітні. Не рідкість 5–7 дітей. Та ще батьки, а часто і дідусь із бабусею. Ось тобі і 9–11 осіб. А це означає площу 120–146 квадратних метрів. Де ти такий дім знайдеш?... І ось гасають бідолашні люди Кримом у пошуках неможливого»²⁷.

Через два тижні після публікації указу Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. КДБ УРСР доповів ЦК КПУ про реакцію кримських

²⁶ Бекірова Г. Пів століття опору... – С.207.

²⁷ Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс... – Москва, 1997. – С.482.

татар. Як повідомлялося, їхня позиція була такою: політична реабілітація – це часткове розв'язання кримського питання, потрібно продовжувати зусилля, добиваючись переселення татар у Крим і надання їм автономії. У повідомленні наводилася підслухана інформаторами пряма мова представників кримськотатарського народу, коли вони реагували на указ вищого законодавчого органу країни. Так, позаштатний кореспондент кримськотатарської газети у Самарканді Бекір Умеров говорив: «Кримських татар знову обдурили, хоча ЦК прийняв делегатів від татарського народу на вищому рівні. Зневажливе ставлення до вимог татарського народу з боку урядових інстанцій озлобило татар і перетворило їх на внутрішніх ворогів». Реакція сина репресованого голови Раднаркому Кримської АРСР Велі Ібраїмова – Тимура, який працював у Воронежському облдержархіві, подавалася в переказі. Він, хоча й виріс у Російській Федерації та навіть не знає своєї рідної мови, що вважає для себе ганьбою, теж переїде у Крим, тому що це – його Батьківщина, тут жили його предки і для нього кримська земля священна.

Голова КДБ УРСР В.Нікітченко повідомляв також, що кримські татари розробили план переїзду у Крим, розрахований на 3–5 років. Спочатку мали прибути ті, у кого були кошти на купівлю або можливість обміну житлоплощі на півострові. Для розв'язання житлової проблеми всіх інших планувалося створити будівельні бригади, котрі будуватимуть житло в різних районах Криму на власні кошти й на позичку, яку розраховували одержати від держави. Після переселення основної частини народу боротьба за національну автономію мала тривати²⁸.

На цей план органи державної безпеки відреагували миттєво. В.Нікітченко повідомляв ЦК КПУ 27 жовтня, що Л.Зетуллаєв у приватній бесіді у Сімферополі говорив:

«Я був у голови радгоспу, був у міськвиконкомі й у начальника міліції м. Бахчисарай, і всі вони дудять в одну дуду, всіляко прагнуть відтягнути прописку кримських татар. Якщо знайдимо будинок для купівлі, вони в прописці не відмовляють, але після твого відходу викликають господаря і дають йому прочухана, після чого той говорить, що він роздумав і будинок не продає»²⁹.

Прагнення кримських татар повернутися на історичну Батьківщину не знало меж, про що засвідчує випадок з Абдураїмом Решидовим. У вересні 1967 р. він запитував у керівників Сімферопольського міськвиконкому, чи не може здати квартиру в Нальчику й одержати у Криму. Йому, Героєві Радянського Союзу, не наважилися відмовити, але обіцяли вирішити це питання навесні наступного року. Проте А.Решидов на початку жовтня прибув разом із дружиною й дочкою у Сімферополь, поселився в готелі та почав кожного дня ходити в міськком партії, вимагаючи надати житло своїй сім'ї. 4 листопада він телеграфував головному маршалові авіації К.Вершиніну:

²⁸ Кримські татари: шлях до повернення... – Ч.1. – С.124–129.

²⁹ Там само. – С.149–150.

«За бездушне ставлення до моєї долі як колишнього офіцера-літуна партійних і радянських органів, властей міста Сімферополя, першого секретаря міськкому КП України тов. Ревкіна М.В. і голови міськвиконкому тов. Лозового, на честь 50-річчя Великого Жовтня, на знак відмови мені у задоволенні житлоплощі, 6–7 листопада 1967 р. кінчаю життя самоспаленням. Герой Радянського Союзу Решидов, колишній командир авіаполку».

Людина обрізала своє цілком благополучне життя в Нальчику й невідомо скільки могла протриматися у сімферопольському готелі. Поставлений перед доконаним фактом, маршал звернувся до керівників УРСР О.Ляшка та Н.Кальченка, а ті повідомили П.Шелеста. Місцева влада, як писав В.Нікітченко, ужила запобіжних заходів проти «можливих дій або провокацій із боку Решидова». Мабуть, «чекісти» чекали від нього саме «провокацій», оскільки В.Нікітченко пропонував таке розв'язання проблеми: після відзначення 50-річчя «Великої Жовтневої соціалістичної революції» розглянути питання «про партійність» А.Решидова, а також опублікувати статтю з «визнанням його провокаційних дій»³⁰. П.Шелестові доповіли цю думку очільника республіканського КДБ. Невідомо, як він зреагував, але в його «відвертих» і розлогих спогадах про цей кричущий випадок не згадувалося³¹.

Прізвище А.Решидова знову промайнуло у повідомленнях республіканського КДБ у травні 1975 р. Тоді його очільник В.Федорчук повідомив В.Щербицького, що відомство зірвало наміри активістів кримськотатарського руху використати 60-річний ювілей жителя Сімферополя А.Решидова (таки добився житла!) «для підігрівання ворожих настроїв серед кримських татар». Як доповідав В.Федорчук, «чекісти» провели з Героєм Радянського Союзу профілактичну бесіду³².

Інцидент із А.Решидовим мав нібито побутовий характер, але містив у собі вагомий політичний підтекст. Мустафа Джемілев так відповів журналістці Л.Щекун з «Урядового кур'єра», коли вона в 2014 р. попросила назвати тих, хто стояв біля витоків національного руху за повернення на Батьківщину: «Можна сказати, що першими ластівками стали Герої Радянського Союзу або колишні партійні працівники, які зберегли національну свідомість. Саме їх і висували, бо визнаних людей не відразу заарештовували»³³.

Самого М.Джемілева за участь у «національних зборищах» відрахували з інституту й ув'язнили на три роки. У 1967 р., коли строк ув'язнення закінчився, він став постійним представником кримських татар у Москві для вирішення справи про повернення його народу на Батьківщину. Наступного року його видворили зі столиці разом із земляками, які намагалися організувати демонстрацію перед будівлею ЦК КПРС із нагоди 25-річчя сталінської депортації. Саме тоді він познайомився з дисидентами П.Григоренком,

³⁰ Там само. – С.151–152.

³¹ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». – К., 2011. – 1120 с.

³² Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). – С.854.

³³ Джемілев М. «Окупанти з нами “домовляються” залякуваннями та обшуками» // Урядовий кур'єр (Київ). – 2014. – 17 травня.

Л.Плющем та Г.Алтуняном і ввійшов до числа 15 засновників ініціативної групи захисту прав людини у СРСР.

21 квітня 1968 р. кримські татари організували у Чирчику Ташкентської області народне гуляння нібито з нагоди народження В.Леніна. Гасла на цьому заході були традиційними: повернення на Батьківщину, відновлення кримської автономії. Міліція заарештувала близько трьох сотень учасників маніфестації й за допомогою пожежних команд розігнала її. Наступного дня інформація про ці події надійшла в Москву, і П.Григоренко негайно ознайомив із нею іноземних журналістів. Пізніше він зазначав, що саме з чирчикських подій кримськотатарський національний рух став відомим усьому світу³⁴.

«Правоохоронні» органи передали у суд, який мав відбутися у квітні 1969 р. в Ташкенті, обвинувальний висновок проти десяти кримськотатарських активістів з обсягом слідчої справи 20 томів і залученням 108 свідків. П.Григоренко, який ознайомився зі слідчою справою, мав виступити у суді з промовою, яка вщент руйнувала звинувачення прокуратури Узбецької РСР. І.Язиджієву, наприклад, ставилося у провину сказане про Президію Верховної Ради СРСР: вона, мовляв, уважає кримських татар саджанцями, якщо стверджує, що цей народ «укоренився» на території середньоазійських республік. Люди питали один одного: «Навіщо треба було це писати? Ми що – саджанці?». І П.Григоренко запитував: для чого це написано в указі? Пояснити неграмотністю укладачів було б дуже просто й навряд чи правильно. І передові люди кримськотатарського народу дійшли висновку, що це завуальоване, у формі інакомовлення висловлене розпорядження – не випускати кримських татар із місць їхнього поселення та продовжувати насильницьку асиміляцію. На завершення підготовленого до виступу на суді тексту П.Григоренко знову торкнувся сюжету зі звинуваченням І.Язиджієва у критиці указу Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. та зробив такий висновок:

«В указі кримських татар позбавлено одвічної назви. Указ говорить не про “кримських татар”, а про “татар, що раніше проживали у Криму”. Цим начебто малопомітним прийомом вилучили з ужитку найменування певної нації зі своєю територією, мовою, багатовіковою культурою. Немає тепер такої нації. Є просто татари. Правда, колись вони проживали у Криму. Але тепер укоренилися у Середній Азії. Таким чином, і ця назва є своєрідним заходом геноцидного характеру»³⁵.

Чи могли радянські органи допустити, щоб генерал Петро Григоренко виступив на суді з такою промовою на захист кримських татар? Його заарештували в Ташкенті і звинуватили у «вигадках, котрі плямують радянський державний лад». Відповідати на запитання слідчих він відмовився.

³⁴ Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс. – С.471–472.

³⁵ Генерал Петро Григоренко. Спогади, статті, матеріали. – С.237–238.

Тоді було створено медичну комісію, яка зробила спробу визнати П.Григоренка неосудним. Спроба ця не вдалася, і генерала повезли в Москву, в інститут Сербського. Там поставили діагноз: шизофренія з важкими наслідками – манією величчя. Зі «психушки» його звільнили тільки в 1974 р., напередодні візиту президента США Р.Ніксона в Москву.

Проти М.Джемілева було влаштовано п'ять судових процесів. У червні 1974 р. його заарештували, оскільки він мав намір поїхати в Москву, щоб вручити петицію щодо проблем свого народу президентові США Р.Ніксону. Суд у Гулістані засудив його до 1 року позбавлення волі з утриманням у виправно-трудоцій колонії суворого режиму. За кілька днів до закінчення терміну ув'язнення проти нього було порушено нову кримінальну справу. На знак протесту М.Джемілев оголосив голодування. Голодування з примусовою годівлею через зонд тривало 303 дні, і за цей час його ім'я стало відомим в усьому світі. У США, Туреччині, Італії, Франції та Швеції виникли комітети за звільнення М.Джемілева, до складу яких входили знані громадські діячі, науковці, письменники, журналісти³⁶.

Нічим не мотивовані заборонні заходи влади обурювали кримських татар. Адже інші депортовані народи повернулися в місця свого попереднього проживання, ніхто їх не переконував, що вони «вкоренилися» в місцях вислання. У Москві почали розуміти, що потрібні які-небудь аргументи відносно того, що влада не суперечить бажанню радянських громадян певної національності жити там, де їм зручно. Так виникла ідея використати відомий із 1930-х рр. організований набір робочої сили для пропуску у Крим обмеженого й добре перевіреного на лояльність контингенту громадян кримськотатарської національності.

Організація кримських татар із метою їх розселення на півострові розпочався навесні 1968 р. Він відбувався під безпосереднім контролем ЦК та міськкомів Компартії Узбекистану «на виході» й Державного комітету з використання трудових ресурсів Ради Міністрів УРСР та Кримського облвиконкому – «на вході». У доповідній записці голови названого держкомітету О.Денисенка секретареві ЦК КПУ О.Ляшку від 19 червня 1968 р. спеціально підкреслювалося:

«З метою уникнути можливих необґрунтованих претензії окремих сімей переселенців з приводу місця проживання, характеру роботи і навчання дітей на анкеті-заявці кожному главі сім'ї під розписку зроблено письмове роз'яснення, що житло і робота надаються на одному з відділень (колгоспу або радгоспу) залежно від виробничої необхідності. Пільги по переселенню надаються тільки в тому господарстві, куди проведено переселення (вказано у переселенському білеті), навчання в школах провадиться тільки російською мовою, з викладанням української мови як предмета»³⁷.

³⁶ Бекірова Г. Пів століття опору... – С.268–269.

³⁷ Кримські татари: 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К., 1995. – С.149–150.

Загалом до Криму та в інші південні області УРСР за 1968–1972 рр. прибули не більше 7 тис. депортованих осіб та їхніх нащадків³⁸. Серед трьох виселених народів, яким заборонялося повертатися на попередні місця проживання, наростало глибоке невдоволення. Це стурбувало голову КДБ СРСР. У записці, адресованій 13 липня 1973 р. політбюро ЦК КПРС, Ю.Андропов рекомендував доручити відділам ЦК із залученням місцевих партійних і радянських органів вивчити весь комплекс питань, пов'язаних зі становищем кримських татар, німців і турок-месхетинців. Незабаром у ЦК КПРС надійшла записка секретаря ЦК КП Узбекистану Ш.Рашидова, в якій зверталася увага на діяльність кримськотатарських і месхетинських активістів. Ш.Рашидов висловлював занепокоєння тим, що «згортання оргнабору, який проводився у відповідності з рішенням інстанцій, дає можливість автономістам зміцнювати свої позиції й утруднює роботу партійно-радянських органів з виховання громадян цих народностей». Із метою «оздоровлення ситуації» він пропонував розглянути питання про відновлення оргнабору серед турок і татар, дозволивши окремим їх представникам жити у Криму та Грузії, особливо учасникам «Великої Вітчизняної війни»³⁹.

Однак республіканські й обласні органи влади УРСР не збиралися робити в паспортному режимі жодних послаблень. Стримуючи не санкціонований владою потік депортованих громадян на свою Батьківщину, у Києві й Сімферополі вдавалися до різноманітних форм «розв'язання» проблеми – від визнання недійсними угод на придбання будинків і вивезення за межі Кримської області сімей кримських татар до кримінального переслідування порушників паспортного режиму. За 1971–1976 рр. у Кримській області було ухвалено 364 судових рішення про визнання недійсними приватних угод купівлі-продажу будинків кримським татарам. У 1976–1977 рр. в області притягнуто до адміністративної відповідальності 2437 громадян кримськотатарської національності, а до кримінальної – 98⁴⁰.

Центральна влада іноді стримувала ці свавільні дії, оскільки кожен обурливий випадок знаходив відгук в усіх регіонах країни, де мешкали кримські татари, ставав відомим за кордоном. Міністр внутрішніх справ М.Щолоков 7 грудня 1976 р. радив В.Щербицькому встановити єдиний порядок прописки кримських татар та нарікав, що з Криму до його міністерства постійно надходять листи, у тому числі колективні, зі скаргами на працівників радянських та адміністративних органів, які не дають можливості прописатися на підшукану житлоплощу, перешкоджають оформленню договорів купівлі-продажу житлових будинків, відмовляються розглядати заяви на прописку, а іноді насильно вивозять за межі області, виселяють кримських татар із куплених ними будинків.

М.Щолоков повідомив, що на півострові живуть без прописки 334 сім'ї «громадян татарської національності», у складі яких налічується

³⁸ *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: Політологічний концепт. – К., 2004. – С.188.

³⁹ *Волобуев О.В.* Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС... – С.167.

⁴⁰ Кримські татари: 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – С.50–51.

більше 1,5 тис. осіб. Серед них є малолітні діти, люди літнього віку, учасники «Великої Вітчизняної війни», а також батьки, діти яких перебувають на службі у збройних силах СРСР. Насамкінець міністр просив розібратися у ситуації, що склалася, і підкреслив, що немало кримських татар (він називав їх «громадянами татарської національності») приїжджають у Москву та йдуть до приймалень ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, в інші державні установи, передають колективні звернення з вимогами дозволити їм прописку в населених пунктах Кримської області⁴¹.

Проте ситуація на півострові не зазнала зрушень, унаслідок чого стався жахливий інцидент, який набув усесвітнього розголосу – самоспалення уродженця Балаклавського району 47-річного слюсаря-тракториста Муси Мамута у селищі Донське Сімферопольського району. Сім'я Муси приїхала у Крим з Янгіюля Ташкентської області у квітні 1975 р. і придбала у селищі Донське житловий будинок площею 30 кв. м, але не змогла ані оформити акт купівлі, ані отримати прописку. У травні 1976 р. М.Мамута засудили «за порушення паспортного режиму» до 2 років позбавлення волі. Його дружина, медсестра Зекіє Абдуллаєва, теж була засуджена на 2 роки, але умовно, тому що мала на руках дітей 1959, 1961 і 1967 років народження. Після відбуття покарання М.Мамут повернувся у селище, але 20 червня 1978 р. проти нього і його дружини знову порушили кримінальну справу. 23 червня дільничний інспектор районного відділу внутрішніх справ разом із двома «громадськими працівниками» прийшов на подвір'я до М.Мамута, щоб офіційно повідомити про порушену проти нього і його дружини нову кримінальну справу. Під час розмови Муса на хвилину зайшов у будинок, звідки повернувся в мокрому одязі. Як виявилось, він облився бензином, після чого підпалив себе на очах в інспектора і «громадських працівників». Останні вогонь загасили та доставили М.Мамута в міську лікарню, де він, перебуваючи у важкому стані, помер.

Похорон Муси Мамута, в якому взяли участь 450 кримських татар, перетворився на політичну демонстрацію. На мітингу було виголошено клятву: «Муса загинув за справедливую справу. Ми клянемося продовжити його справу і доб'ємося, щоб Крим, наша Батьківщина, став нашим»⁴². Самоспалення М.Мамута схвилювало світову громадськість і привернуло увагу світу до подій на півострові. 4 липня 1978 р. А.Сахаров звернувся до Л.Брежнєва із закликом втрутитися у ситуацію:

«Самоспалення Муси Мамута має своєю істинною причиною національну трагедію народу кримських татар, який став у 1944 році жертвою страхітливого злочину Сталіна та його підручних, а після реабілітації кримських татар указом Президії Верховної Ради СРСР їх знову перетворили на жертву тривалої дискримінації і несправедливості. Ця дискримінація виявляється в систематичних відмовах кримським татарам в прописці на їх історичній Батьківщині, у відмовах оформлення

⁴¹ Там само. – С.221–222.

⁴² Кримські татари: шлях до повернення... – Ч.2. – С.73–74.

придбаних будинків, в беззаконних висланнях, нападах, за-судженнях, руйнуванні будинків, коли люди похилого віку і діти залишаються під відкритим небом, в незліченних знущаннях властей»⁴³.

18 травня 1978 р. В.Щербицький повідомляв ЦК КПРС, що приплив у Кримську область «громадян татарської національності» на постійне проживання істотно збільшився. Якщо в 1973 р. прибули 32 особи, то в 1977 р. – 2975. Унаслідок цього чисельність небажаних мешканців досягла 10 тис., і близько третини з них проживали без прописки.

Заїзд татарського населення, що дедалі зростає, В.Щербицький уважав наслідком «підтримуваної з-за кордону підбурюючої діяльності так званих татарських автономістів, спрямованої на інспірування масового переїзду кримських татар з тим, щоб надалі висунути вимоги про надання їм автономії»⁴⁴. Він визнавав, що заходи партійних, радянських, адміністративних органів республіки та місцевої влади щодо стримування масового переїзду татар у Крим на основі чинного законодавства малоефективні й не дають позитивних результатів. Далі В.Щербицький просив «як виняток» ухвалити постанову Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи щодо зміцнення паспортного режиму у Кримській області», що передбачала б такі обставини: по-перше, Кримська область мала статус прикордонної; по-друге, вона була місцем проведення важливих міжнародних політичних заходів з участю керівників партії та уряду; по-третє, на її території розміщувалися особливорежимні та військові об'єкти; по-четверте, область була «всесоюзною оздоровницею» з постійно зростаючим припливом на відпочинок іноземців⁴⁵.

Стосовно військових об'єктів – усе зрозуміло, Севастополь являв собою закрите місто, до якого не так просто було потрапити звичайним радянським громадянам. Що саме являли собою «особливорежимні об'єкти», було зрозуміло без слів як В.Щербицькому, так і тим його колегам, котрі одержували цей документ. Щоб це зрозуміли всі інші, треба процитувати останній абзац підписаної 5 липня 1978 р. секретарем Кримського обкому КПУ В.Макаренком інформації про стан кримськотатарського національного руху:

«Особливі умови Кримської області, її становище як всесоюзної оздоровниці і прикордонної зони, яка відвідується великою кількістю іноземців, а також те, що Крим став місцем великих міжнародних зустрічей і відпочинку керівників партії та уряду, вимагає найшвидшого врегулювання і розв'язання питань, пов'язаних з проживанням тут осіб татарської національності»⁴⁶.

В.Макаренко «розшифрував» «особливорежимні об'єкти»: керівники партії та уряду не бажали мати своїми сусідами кримських татар на півострові, який зробили місцем свого відпочинку.

⁴³ Кримські татари: 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – С.246.

⁴⁴ Там само. – С.240–241.

⁴⁵ Там само. – С.241.

⁴⁶ Там само. – С.250.

У листі до ЦК КПРС від 18 травня 1978 р. В.Щербицький пропонував цілком конкретні «додаткові заходи»: визначити порядок адміністративного видалення органами внутрішніх справ осіб, які прибули у Крим у неорганізованому порядку на постійне мешкання без прописки, передбачаючи суворі заходи впливу на домовласників і квартиродавачів, які допускали проживання на своїй житлоплощі осіб без прописки й паспортів⁴⁷. 15 серпня Рада Міністрів ухвалила таку постанову навіть із заголовком, що пропонував перший секретар ЦК КПУ. У документі зазначалося:

«Особи, які прибули у Крим неорганізованим шляхом і мешкають без паспорта, за недійсними паспортами, без прописки або реєстрації, незважаючи на накладене на них адміністративне стягнення за порушення паспортних правил, за рішенням виконавчих комітетів міських, районних, районних у містах рад народних депутатів випроводжуються з області органами внутрішніх справ».

Постанова також передбачала стягнення для тих, хто давав притулок кримським татарам, котрі не мали прописки. Окрема вказівка МВС Узбекистану забороняла виписувати кримських татар із республіки⁴⁸.

Упродовж року після прийняття цього документа з Криму було депортовано близько 30 сімей. За перше півріччя 1979 р. до адміністративної відповідальності притягли власників будинків, які утримували без прописки кримських татар або ж продавали їм житло. На них було складено 185 адміністративних протоколів⁴⁹.

Норми урядової постанови від 15 серпня 1978 р. «Про додаткові заходи щодо зміцнення паспортного режиму у Кримській області» перебували у цілковитій суперечності з правом, але це не турбувало радянських очільників. Їх радувало те, що вдалося стримати потік кримських татар на Батьківщину. Голова КДБ УРСР С.Муха 10 вересня 1984 р. доповідав В.Щербицькому про результати цього стримування. На початок 1984 р. в УРСР проживали 18 466 кримських татар, у тому числі у Кримській області – 9238, із них 22 непрописаних. Після запровадження постанови від 15 серпня було прописано 2237 осіб із числа учасників війни, нагороджених орденами й медалями, членів КПРС та інших лояльних щодо влади кримських татар. За цей же час із півострова виселили 597 кримських татар і членів їхніх сімей, котрі не мали прописки⁵⁰.

У березні 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС став М.Горбачов. Його попередники на цій найвищій у політичній структурі СРСР посаді вдавали, що у країні немає нерозв'язаних проблем. Останній генсек мав мужність визнати необхідність реформ і зробив спробу переконати у цьому

⁴⁷ Там само. – С.251.

⁴⁸ Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии. – Москва, 2002. – С.196.

⁴⁹ Кримські татари: 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – С.54.

⁵⁰ Кримські татари: шлях до повернення... – Ч.2. – С.101–102.

партійно-радянський апарат та суспільство. На початку «перебудовної» політики національні проблеми розглядалися у Кремлі як другорядні порівняно з соціальними й економічними. Винятком, однак, було кримськотатарське питання, котре довгі роки намагалися загнати у глухий кут.

Радянські дисиденти (О.Галич, П.Григоренко, Л.Копелев, О.Некрич, А.Сахаров, Л.Чуковська) разом із відомими політичними й культурними діячами західного світу (К.Амері, Г.Белль, І.Пелікан) наполегливо домагалися звільнення з тюрем і таборів лідерів кримськотатарського руху. Міжнародна організація прав людини в Парижі, Міжнародна ліга прав людини в Нью-Йорку, «Міжнародна амністія» та інші знані у світі організації постійно вимагали від керівництва СРСР розв'язати головну проблему кримських татар: повернути їм Батьківщину. Національний центр кримських татар у США створив фонд «Кирим», котрий ставив за мету «контролювати інформацію про становище кримських татар та інших релігійно-етнічних груп населення Криму, оприлюднювати факти політичних, адміністративних репресій проти учасників кримськотатарського національного руху, сприяти збереженню та розвитку матеріальної й духовної культури Криму»⁵¹. Солідні внески до фонду здійснювали люди доброї волі з багатьох країн. Активістка кримськотатарського руху Айше Сеїтмуратова після відбуття визначеного судом покарання виїхала в 1978 р. за кордон і розгорнула плідну просвітницьку роботу в ісламському світі, домагаючись консолідації зусиль багатьох країн щодо тиску на радянський уряд⁵².

У квітні 1987 р. відбулася Всесоюзна нарада представників ініціативних груп кримськотатарського руху. У Ташкенті зібралися 105 делегатів з Узбекистану, Таджикистану, Казахстану, Краснодарського краю, України й Москви. На нараді узгодили тактику боротьби за повернення кримських татар на Батьківщину, сформували делегацію, яка повинна була домагатися зустрічі з М.Горбачовим. У місцях проживання кримських татар розпочався збір підписів під текстом звернення до нього (до липня 1987 р. їх уже було понад 30 тис.)⁵³.

Повторно представники ініціативних груп зібралися в Ташкенті у середині червня 1987 р. На цій нараді утворили Центральну ініціативну групу, яка стала основним координатором кримськотатарського національного руху. Учасники наради звернулися до інженера Бекіра Умерова, котрий працював у станиці Кримській Краснодарського краю, із проханням припинити голодування, оголошене ним 18 травня з метою підтримати вимогу прийняття М.Горбачовим делегації кримських татар. Було прийнято рішення перейти до масових акцій непокори у випадку ігнорування владою цієї вимоги.

Представники від ініціативних груп у кількості до 1,5 тис. осіб з'їхалися в Москву зі своїми мандатами. Деяких з них 26 червня 1987 р. прийняли перший заступник голови Президії Верховної Ради СРСР П.Демічев і секретар

⁵¹ Крымскотатарское национальное движение... – Т. II. – С. 297–298.

⁵² Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: Новейший период. – С. 109.

⁵³ Бажан О. Г. Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х – початок 90-х років) // Кримські татари: 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – С. 60–61.

ЦК КПРС І.Разумовський. Зустріч не задовольнила кримських татар: представники влади лише пообіцяли передати М.Горбачову їхні вимоги. 6 липня вони організували демонстрацію на Красній площі під транспарантами «Поверніть наш народ на Батьківщину!». Працівники КДБ і міліція відібрали транспаранти та розігнали демонстрацію. Тоді її учасники перемістилися на Стару площу під будівлю ЦК КПРС, де влаштували мітинг. П.Демічев погодився зустрітися з групою мітингарів, яку очолював Ф.Аблямітов, і пообіцяв упродовж місяця дати відповідь на вимоги кримських татар⁵⁴.

Якраз 6 липня 1987 р. було створено комісію для розгляду питань, порушених кримськими татарами, на чолі з головою Президії Верховної Ради СРСР А.Громиком. До її складу ввійшли перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький, перший секретар ЦК Компартії Узбекистану І.Усманходжаєв, голова Ради Міністрів РРФСР В.Воротников, перший заступник голови Президії Верховної Ради СРСР П.Демічев, очільник КДБ СРСР В.Чебриков, а також А.Лук'янов, Г.Разумовський та О.Яковлев⁵⁵.

Боротьбу кримських татар за повернення на Батьківщину з розумінням сприймали представники радянської інтелігенції, які стали обличчям горбачовської «перебудови», забезпечуючи цій політиці міжнародне визнання. Є.Євтушенко писав у своїй заяві до Президії Верховної Ради СРСР: «Необхідно раз і назавжди припинити це антигуманне ставлення до повноправних членів нашого суспільства і дати їм жити і працювати там, де підказує серце та пам'ять серця». Б.Окуджава звертався до А.Громика з такими словами: «Неможливо далі відкладати вирішення долі кримських татар. Злочин минулих років проти долі кримських татар повинен бути названий, кваліфікований і припинений». Письменник А.Приставкін підтримав своїх колеґ у найбільш радикальний спосіб: «Повернення кримських татар у Крим та отримання власної автономії матимуть величезне значення для оздоровлення громадянської, політичної атмосфери в усій країні». Літератор, від 1965 р. головний редактор журналу «Дружба народів» С.Баруздин адресував на ім'я А.Громика добірку читацьких листів із приводу становища кримських татар, які підтверджували необхідність негайного розв'язання назрілої проблеми⁵⁶.

У відповідь ЦК КПРС підготував і 25 липня 1987 р. опублікував у центральних газетах «Известия» та «Правда» повідомлення ТАРС. Воно починалося з констатації фактів, які були у всіх на слуху – звернень кримських татар у партійні й радянські органи з проханням переглянути законодавчі акти, що відносилися до ліквідації Кримської АРСР і депортації кримських татар з їхньої Батьківщини, а також з адресованих Президії Верховної Ради СРСР звернень діячів радянської культури з проханням відновити права кримських татар. Згадувалися, зокрема, прізвища С.Баруздіна, Є.Євтушенка, Б.Окуджави, А.Приставкіна.

⁵⁴ Вести из СССР: Права человека. – Т.4. – Мюнхен; Брюссель, 1987. – С.79.

⁵⁵ Там же. – С.86.

⁵⁶ Крымскотатарское национальное движение: Документы. Материалы. Хроника. – Т.II. – С.216–219.

У наступних кількох абзацах ішлося про організований гітлерівцями після окупації Криму мусульманський з'їзд у Сімферополі, на якому було сформовано кримськотатарський уряд, про створені цим урядом загони самооборони, про розгром партизанських баз, спалення селищ поблизу лісових масивів і знищення їхнього населення, що здійснювалося «за активної участі цих загонів». Наводилися результати каральних операцій, здійснювані знову-таки «за активної участі цих формувань»: винищення 86 тис. мирних жителів Криму і 47 тис. військовополонених, депортація в Німеччину на примусові роботи 85 тис. громадян. Підкреслювалося, що знищувалися в основному росіяни, українці, євреї, греки й цигани. Наводився нібито конкретний факт: у радгоспі «Червоний» «злочинці з двох кримськотатарських батальйонів спорудили печі, в яких цілодобово спалювалися живі люди». Відтак «акули пера» з відділів ЦК КПРС робили висновок про те, що «від цих фактів важко відійти» й переходили до оцінки «рішення Державного комітету оборони про виселення татарського населення з Криму, котре, на жаль, торкнулося не тільки зрадників, а й було поширене на все кримськотатарське населення». Вибиваючи аргументи, якими володіли кримські татари, цекісти стверджували, що «в будь-якому випадку акт поголовного виселення кримськотатарського населення не є справедливим, тим більше, що тисячі кримських татар брали активну участь у бойових діях проти фашистських загарбників, були відзначені високими державними нагородами Радянського Союзу».

Радянська пропаганда завжди використовувала реальні факти й наближені до реальності експертні оцінки, які були цілком відсторонені у просторі та часі від пропагованої теми. Наведені в повідомленні ТАРС цифри розстріляних мирних жителів і військовополонених відповідали дійсності, наскільки це можна було встановити на підставі доступних джерел. Але якою мірою до цього були причетні кримські татари? Тут доказова база обмежувалася постійним повторенням безпідставного твердження про те, що до злочинів гітлерівців причетний кримськотатарський уряд і «створені ним військові формування».

Натомість на теренах Східної Європи нацисти не створювали національні держави з військовими формуваннями. Коли бандерівська ОУН зробила спробу поставити Берлін перед dokonаним фактом декларуванням відновлення української державності, вона негайно перетворилася з корисного для держави ворога Й.Сталіна на ворога А.Гітлера. Починаючи з вересня 1941 р. бандерівців розстрілювали там, де знаходили.

Окрема розмова – про Крим. Під час Першої світової війни про загарбання кримських субтропіків марив Е.Людендорф, а під час Другої А.Гітлер прагнув приєднати півострів до Великої Німеччини від Балтики до Чорного моря, і у зв'язку з цим – усі території між Кримом і Німеччиною. Про який «кримськотатарський уряд» в окупованому нацистами Криму могло йтися?! А щодо національної належності «зрадників» і звинувачення у зв'язку з цим усього народу, до якого вони належали, то з набагато більшими підставами можна було б обвинуватити росіян, а не кримських татар, адже чим були кілька батальйонів із кримськотатарським складом військовослужбовців порівняно з армією генерала А.Власова?!

У повідомленні ТАРС зазначалося, що 5 вересня 1967 р. Президія Верховної Ради СРСР скасувала рішення державних органів відносно звинувачення всіх «громадян татарської національності», котрі проживали у Криму. Це відповідало істині. Проте тут же, через кому, проголошувалася цинічна брехня – нібито цим указом було повністю відновлено їхні конституційні права.

Реакцію кримських татар на повідомлення ТАРС відбивало «Орієнтування щодо кримськотатарського питання», розіслане партійним комітетам після засідання секретаріату ЦК КПРС 31 липня 1987 р. Як пояснювали його автори, появу цього документа викликала необхідність «більш детально», ніж це робилося у пресі, проінформувати про події в Москві, «викликані діями так званих представників кримських татар». Повідомлялося, що у зв'язку зі зверненнями кримських татар у партійні й радянські органи з приводу їх повернення у Крим і відновлення автономії ЦК КПРС та уряд утворили авторитетну комісію на чолі з головою Президії Верховної Ради СРСР А.Громиком, котрий 27 липня

«прийняв групу представників кримських татар і побіцяв, що комісія вивчить їхні побажання та підготує відповідні пропозиції. Однак, як було підкреслено на цій зустрічі, якщо до представників кримських татар і кримськотатарського народу було виявлено максимум такту, поваги й турботи, то такої відповідальності бракувало деяким представникам, котрі обрали шлях нагнітання пристрастей і тиску на центральні органи з метою негайного задоволення прохань, а на практиці – ультимативних вимог, підкріплених різними задириливими акціями, не сумісними з гідністю радянських людей, громадянськими обов'язками»⁵⁷.

Риторика цієї заяви, в якій відчувалася вправна рука найбільш консервативної постаті в оточенні М.Горбачова – А.Громика, не вселяла надії на те, що Державна комісія з проблем кримськотатарського народу принесе позитивний результат. Справді, в опублікованому у центральних газетах 9 червня 1988 р. звіті за перший рік її діяльності повідомлялося, що для утворення кримської автономії немає підстав. Комісія схвалила визначений Радою Міністрів СРСР «порядок проживання і прописки громадян, незалежно від їх національної належності, у Кримській області та інших курортних районах країни». Цей порядок дозволив, як повідомлялося у звіті, прописати і працевлаштувати на півострові за рік близько 2,5 тис. кримських татар. Водночас він надійно заблокував повернення кримськотатарського народу на свою Батьківщину.

Результати боротьби консерваторів і новаторів в оточенні М.Горбачова важко було передбачити. Тим часом кримські татари стежили за нею з особливою увагою, тому що життєва для них проблема повернення на Батьківщину прямо і безпосередньо залежала від лібералізації політичного режиму. Зібравшись на чергову зустріч 8 листопада 1988 р., представники

⁵⁷ *Волобуев О.В.* Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС... – С.168.

ініціативних груп обговорили створений спільними зусиллями статут Організації кримськотатарського національного руху, який характеризував поточний момент у таких фразах:

«Ситуація, яка склалася з розв'язанням кримськотатарського питання в цілому, де вирішується питання про те, чи буде СРСР демократичною і правовою державою, що поважає політичні та громадянські права людей, національний суверенітет народів, їхню культуру, самобутність та вільний розвиток на їх національній території, чи знову повернеться до тоталітарної та терористичної системи правління, висуває перед активістами кримськотатарського національного руху необхідність переходу до більш організованих форм політичної боротьби за свої національні права і демократію»⁵⁸.

Здійснена М.Горбачовим із подачі О.Яковлева конституційна реформа 1988 р. була останнім елементом «революції згори», що перетворювала радянський політичний режим із диктаторського на демократичний. Одночасно вона стала необхідною передумовою для розгортання «революції знизу», у ході котрої становище кримськотатарського народу радикально змінювалося.

1988-й рік відзначився зростаючими масштабами боротьби депортованого народу саме у Криму. Місцева влада вже не наважувалася забороняти маніфестації кримських татар, як це робила раніше.

23–24 квітня в Узбекистані відбулася IV Всесоюзна нарада представників ініціативних груп кримськотатарського руху, в якій узяли участь 112 делегатів із республік Середньої Азії, Краснодарського краю, Херсонської області, Москви та Криму. У доповіді «Національний рух кримських татар сьогодні» М.Джемілев узагальнив досвід боротьби в перші роки «перебудови» і зробив висновок, що після московських акцій червня – серпня 1987 р. тактика цієї боротьби змінилася:

«Якщо раніше на першому плані була петиційна робота, тобто складання різних звітів і петицій, збір підписів і поїздки делегацій до Москви по відповідь, то тепер, поряд із петиційною роботою, великою мірою наші співвітчизники почали вдаватися до публічних мітингів і демонстрацій, які стали можливими в умовах оголошеного курсу на демократизацію та гласність»⁵⁹.

На V Всесоюзній нараді представників ініціативних груп, яка відбулася у квітні – травні 1989 р. в Янгіюлі, було ухвалено створити громадсько-політичну Організацію кримськотатарського національного руху (ОКНР). Її головою став М.Джемілев.

⁵⁸ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000. – С.351.

⁵⁹ Вестник національного движения крымских татар (Симферополь). – 1988. – №1/2. – Ч.7. – С.1–2. Цит. за: Бекірова Г. Пів століття опору... – С.347.

12 липня 1989 р. було утворено нову комісію з проблем кримськотатарського народу під головуванням секретаря ВЦРПС І. Янаєва. Судячи з усього, вона створювалася за випробуваною радянською традицією – щоб уповільнити розгляд проблеми по суті тими органами влади, які мали повноваження розв'язувати її.

Улітку 1989 р. у перенаселеній Ферганській долині сталися заворушення на ґрунті використання землі та зрошувальних систем, які набули характеру міжнаціонального конфлікту. Будинки багатьох кримських татар було спалено, їхнє майно – розграбовано. Це прискорило прибуття біженців у Крим – без дозволу властей і без сподівання на допомогу з боку держави.

Як підкреслювалося у заяві кримськотатарських активістів, обласне й районне начальство Криму зустрічало прибульців із відвертою неприязню та ворожістю. Органи влади використовували негласну антиконституційну постанову Ради Міністрів СРСР від 24 грудня 1987 р., в якій говорилося: «В інтересах громадського порядку і здоров'я населення встановити як тимчасовий захід, що в населених пунктах Кримської області та Краснодарського краю, перерахованих у переліку, що додається, не підлягають прописці громадяни, які прибули на постійне проживання». Заборона прописки нібито поширювалася на всіх «радянських громадян», оскільки їх національність у цьому нормативному акті не позначалася. Однак громадяни російської або української національності не зустрічали будь-яких утруднень із державною фіксацією нового місця проживання. У переліку значилися міста Алушта, Євпаторія, Керч, Севастополь, Сімферополь, Феодосія та Ялта, а також населені пункти районів: Бахчисарайського, Ленінського, Роздольненського, Сімферопольського, Судацького, Чорноморського⁶⁰.

В умовах, що склалися, багато сімей кримських татар були змушені самовільно зайняти землі, що пустували, і почати будівництво житла. Проте лише в Бахчисарайському районі виявили розуміння ситуації й рішенням голови райвиконкому О.Таряника кримським татарам виділили під індивідуальну забудову близько 300 земельних ділянок у розмірах до 0,06 га на сім'ю. У решті районів місцева влада продемонструвала іншу поведінку. Учасники обласної наради активістів ОКНР попередили: «Практика показує, що стриманість і довготерпіння кримських татар лише заохочує владу на нові безчинства. Уся повнота моральної і правової відповідальності за можливі наслідки у випадку повторення нападів карателів на мирних громадян цілком покладається на вище партійне й радянське керівництво Криму, Києва та Кремля»⁶¹.

Солідарність із кримськими татарами продемонстрували активісти національно-демократичних рухів, які тоді почали набирати силу. Так, 8–10 вересня 1989 р. в Києві пройшов установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. В останній день його роботи було схвалено заяву «На підтримку прагнень кримськотатарського народу», в якій підкреслювалося: «Найсвідоміші сини і доньки України зазнавали всіляких утисків та

⁶⁰ Крымскотатарское национальное движение... – Т. II. – С. 53.

⁶¹ Там же. – С. 271.

нагінок за підтримку законних прагнень кримськотатарського народу повернутися на свою Батьківщину й відновити свої національно-культурні та територіальні права». До всіх громадян України Народний рух звернувся із закликом допомогти кримським татарам відродити свою автономію, культуру, освітню мережу, державність⁶².

Розгляд давно назрілого питання про депортовані народи відбувся на другій сесії Верховної Ради СРСР у листопаді 1989 р. Парламент ухвалив «Декларацію про цілковиту політичну реабілітацію народів, підданих насильницькому переселенню». Текст її складався з шести абзаців. Процитуємо чотири останніх:

«Варварськими акціями сталінського режиму було виселення в роки Другої світової війни з рідних місць балкарців, інгушів, калмиків, карачаївців, кримських татар, німців, турків-месхетинців, чеченців. Політика насильницького переселення відбилась на долі корейців, греків, курдів та інших народів.

Верховна Рада СРСР беззастережно засуджує практику насильницького переселення цілих народів як найтяжчий злочин, що суперечить основам міжнародного права, гуманістичній природі соціалістичного ладу.

Верховна Рада СРСР гарантує, що зневажання прав людини і норм гуманності на державному рівні більше ніколи не повториться в нашій країні.

Верховна Рада СРСР вважає за потрібне вжити необхідних законодавчих заходів для безумовного поновлення прав усіх радянських народів, яких було піддано репресіям»⁶³.

Декларація була не більше, ніж проголошенням намірів. Але саме вона стала рубіконом у тривалій боротьбі кримськотатарського народу за повернення на історичну Батьківщину. У ситуації «революції знизу», що розгорталася, керівництво СРСР не могло більше опиратися волі депортованого корінного народу Криму. Перспектива повернення його додому стала цілком реальною. Але саме тоді розпочався період глибокої економічної й політичної кризи, у ході якої радянська імперія розпалася. Тому суто практично це повернення виявилось для кримських татар надзвичайно складним завданням.

У листопаді 1989 р. Рада Міністрів УРСР доручила Кримському облвиконкому приступити до реалізації його рекомендацій щодо кримськотатарського народу. 23 листопада облвиконком схвалив рішення «Про розселення громадян кримськотатарської національності, що прибувають у Крим на постійне проживання в 1989–1990 рр.», в якому зобов'язався представити на розгляд основні положення комплексної державної програми переселення кримських татар. Було вирішено надавати пріоритет саме комплексному розселенню, із будівництвом у перспективі шкіл, дошкільних установ, клубів, бібліотек тощо. Рекомендувалося при розв'язанні питання про місце

⁶² Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. – К., 2000. – С.404.

⁶³ Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. – 1989. – №23. – Ст.449.

проживання брати до уваги проживання до виселення в 1944 р. Міським і районним виконкомам рад доручалося здійснити інвентаризацію вільних від забудови територій у населених пунктах для розміщення житла й необхідних об'єктів соціально-культурного побуту. Із метою збереження резервної території всесоюзних оздоровниць не допускалося розселення та зведення індивідуальних будинків у трикілометровій зоні узбережжя Чорного й Азовського морів⁶⁴.

Через два тижні після оприлюднення декларації Верховної Ради СРСР озвалася й комісія з проблем кримськотатарського народу І. Янаєва, яку впродовж попередніх чотирьох місяців критикували за бездіяльність. Насправді вона проводила підготовчу роботу, обумовлену, мабуть, тим, що в її складі перебували громадські діячі, у тому числі кримськотатарського походження, котрі були життєво зацікавленими в позитивному результаті своєї праці. Члени комісії виїжджали в місця розселення кримськотатарського народу – Кримську область, Краснодарський край, Узбекистан, Таджикистан, зустрічалися з місцевим партійно-радянським керівництвом, проводили збори з представниками кримськотатарського народу та населенням.

Висновки і пропозиції комісії впливали не стільки з результатів власної роботи, скільки визначалися позицією керівних кіл країни після появи декларації про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав. Саме через це комісія І. Янаєва не погодилася з основним висновком попередньої комісії А. Громика, яка не знаходила підстав для відновлення Кримської АРСР і повернення народу на історичну Батьківщину у зв'язку з тим, що за повоєнний період на півострові відбулися істотні демографічні зміни. Визнаючи напружену ситуацію із забезпеченням житлом (на черзі – 150 тис. осіб), іншими об'єктами соціально-культурного призначення, обмеженими можливостями водо- й енергопостачання, наявністю проблем зі працевлаштуванням населення, яке прибувало, екологічні питання, комісія, проте, зробила інший висновок: ці причини не можуть розглядатися як підстава для відмови у відновленні справедливості щодо кримськотатарського народу.

Комісія констатувала, що ті кримські татари, які вже повернулися (понад 50 тис.), переселялися частково за оргнабором, але в основному – шляхом купівлі будинків у місцевих жителів. В умовах падіння цін на житло у Середній Азії та їх різкого зростання у Криму можливості для придбання житла мав порівняно вузький прошарок народу. Робітники, службовці, основна частина інтелігенції, як підкреслювалося у висновках комісії, не володіли достатніми сумами та не могли одержати житло у Криму за обміном квартирами. Комісія рекомендувала розв'язувати проблему організованого повернення кримських татар у рамках централізованої державної програми у трьох взаємодоповнюючих формах:

– державне повернення за розробленим графіком зі врахуванням індивідуальних особливостей та з одночасним розв'язанням питань розвитку виробничої сфери, житла, соціально-культурного побуту, інфраструктури;

⁶⁴ Бугай Н.Ф. Депортація народів Крима: Документи, факти, коментарії. – С.198–199.

– індивідуальне повернення, коли держава звільняється від необхідності надавати житлову площу, яку переселенці набувають за власний рахунок або шляхом будівництва особистого чи кооперативного житла, або ж через обмін;

– групове повернення, засноване на таких формах господарських відносин, як оренда, сімейний підряд, кооперативи тощо; головним завданням буде будівництво або реконструкція селищ силами тих, хто повертається, включаючи елементи соцкультпобуту (дитячі садочки, клуби, заклади торгівлі), підсобні господарства або продиктовані потребами місцевості промисли й виробництва.

Комісія керувалася у своїх планах і пропозиціях тим, що у ході зустрічей у Краснодарському краї, Узбекистані, Таджикистані, Кримській області представники партійно-радянських органів висловлювали розуміння суті справи й необхідність її розв'язання, а також готовність надати фінансове, матеріально-технічне та політичне сприяння. У Середньоазіатському регіоні, як підкреслювалося, розв'язання кримськотатарської проблеми істотно зменшувало навантаження у соціальній сфері, звільняло робочі місця для незайнятого корінного населення.

Комісія пропонувала Раді Міністрів СРСР переглянути постанову від 24 грудня 1987 р. «Про обмеження прописки громадян у деяких населених пунктах Кримської області і Краснодарського краю», маючи на увазі зняття обмежень для кримських татар. Передбачалося розробити програми, спрямовані на відновлення кримськотатарської школи й навчальних закладів із навчанням рідною мовою, збирання, реставрацію, охорону і пропаганду музейних, архівних фондів, пам'яток мови, історії, археології, культури.

Окремим пунктом комісія формулювала вимогу відновлення автономії у Криму шляхом утворення Кримської АРСР у складі УРСР.

Виходячи з необхідності створення здорового морально-психологічного клімату, який сприяв би успішній реалізації державної програми, комісія вважала за потрібне здійснити вирішальний поворот «пропагандистської й політико-виховної роботи» в напрямі «об'єктивного висвітлення історії», у тому числі воєнного періоду.

Нарешті, комісія пропонувала центральним і місцевим засобам масової інформації передбачити систематичне об'єктивне висвітлення проблем кримськотатарського населення, публікації провідних учених країни, інтерв'ю за участю радянських працівників, юристів, представників кримських татар⁶⁵.

Матеріали комісій по радянським німцям і кримським татарам Верховна Рада СРСР розглянула 28 листопада 1989 р. на закритому засіданні, після чого ухвалила постанову «Про висновки і пропозиції з проблем радянських німців та кримськотатарського народу». Документ за підписом М.Горбачова був коротким і рішучим: погодитися з висновками та пропозиціями комісій; доручити уряду створити державні комісії для розв'язання практичних питань, пов'язаних із відновленням прав обох народів; доручити Комісії Ради

⁶⁵ Крымскотатарское национальное движение... – Т. II. – С. 79–83.

Національностей із національної політики й міжнаціональних відносин тримати цю роботу під постійним контролем⁶⁶.

Упродовж другої половини листопада та у грудні 1989 р. в УРСР працювала створена постановою республіканського уряду робоча група з проблем повернення та облаштування кримських татар у складі відповідальних осіб із багатьох міністерств і відомств. В основу розрахунків було покладено дані про 330 тис. депортованих, яких вимагалось поселити у Криму. Розрахунки показували, що для такої кількості депортованих знадобиться 6 млн кв. м житла, потрібно буде створити 100 тис. робочих місць, увести в експлуатацію 75 шкіл, спорудити лікарні на 3700 ліжок. У плані заходів передбачалося також створення матеріальної бази комунального і шляхового господарства, електропостачання, транспорту, зв'язку. Загальні витрати мали скласти 4,5 млрд руб. за цінами 1984 р., тобто таку саму суму в доларовому еквіваленті⁶⁷.

Ці розрахунки Рада Міністрів УРСР передала в Москву. Розбиратися з ними повинна була третя державна комісія з проблем кримськотатарського народу, створена постановою Ради Міністрів СРСР 29 січня 1990 р. Очолив її заступник голови союзного уряду В.Догужієв, заступником став перший заступник голови Ради Міністрів УРСР А.Статінов. У складі комісії налічувалося 7 представників УРСР і 5 кримських татар (Рефат Алпазов, Риза Асанов, Ферид Зіядинов, Ахтем Типпа, Рефат Чубаров).

Перше засідання комісії відбулося 6 березня 1990 р. На ньому розглядався проект положення про державну комісію та встановлювався перелік її першочергових завдань. Кримськотатарські члени комісії повідомили, що не можуть погодитися з деякими формулюваннями проекту положення й поставили вимогу замінити термін «переселення» терміном «повернення», а замість слів «місця традиційного проживання» використати вираз «місця історичного проживання».

Комісія В.Догужієва представила рекомендації своєї робочої групи Раді Міністрів СРСР. Вони послужили підставою для прийняття 11 липня 1990 р. урядової постанови «Про першочергові заходи з вирішення питань, пов'язаних із поверненням кримських татар у Кримську область». Раді Міністрів УРСР і Кримській обласній раді народних депутатів пропонувалося розглянути питання про резервування земель у місцях розселення кримських татар, які поверталися на Батьківщину. Виконкоми місцевих рад Кримської області зобов'язували вжити додаткових заходів щодо своєчасного надання переселенцям в установленому порядку земельних ділянок. Рішення місцевих рад про відведення землі під житлове будівництво мали бути підставою для прописки. Міністерство торгівлі СРСР повинне було виділити Раді Міністрів УРСР для Криму додаткові ліміти на лісо- та будматеріали для спорудження житла кримським татарам. Формуючи план поставок дефіцитної продовольчої продукції Україною у централізований фонд на

⁶⁶ Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1989. – №25. – Ст.495.

⁶⁷ Соціально-економічні аспекти інтеграції кримських татар. – К., 1999. – С.5–6.

1991 р., Держплан СРСР мав ураховувати збільшення механічного приросту населення у Кримській області. Для здійснення передбачених постановою заходів Рада Міністрів СРСР виділила на 1990–1991 рр. капітальні вкладення в обсязі 255 млн руб., у тому числі за рахунок коштів УРСР – 24 млн, РРФСР – 10 млн, Таджикицької РСР – 5 млн руб.⁶⁸

За даними Кримського облвиконкому, на 1 травня 1990 р. на півострові мешкали 83 116 кримських татар, зокрема 82 283 – прописаних⁶⁹. Повернення депортованого народу на історичну Батьківщину наражалось на різноманітні та винахідливі перешкоди з боку центральних і місцевих властей, але досягнутий результат виявився вагомим.

Виконуючи директиви центру, Кримська обласна рада народних депутатів ухвалила 11 вересня 1990 р. постанову «Про основні принципи розселення кримських татар на території області». У документі вказувалося, що при розселенні понад 300-тисячної кількості кримських татар можна взяти до уваги попереднє проживання за наявності відповідних доказів – документів або свідчень, які підтверджують депортацію конкретних осіб або їхніх родичів першої лінії. Після такого переконливого визнання історичних прав кримськотатарського народу на повернення постанова робила істотний виняток для Південного берега Криму (від Алушти до Судака), Севастополя, Бахчисарайського й Сімферопольського районів, «де склалися така щільність населення, соціальна інфраструктура, екологічна ситуація, які не дозволяють прийняти велику кількість населення». Тут обласна рада робила поступку тільки для «учасників Великої Вітчизняної війни, партизанського руху, деякої кількості фахівців, потрібних для обслуговування курорту, із числа кримських татар, які раніше проживали у цих регіонах»⁷⁰. Можливо, автори постанови навіть не здогадувалися, наскільки цинічно виглядає ця норма, але кримські татари одразу відчули щось принизливе для себе в такій постановці питання: принцип один, він справедливий і логічний, але на певній території з найбільш сприятливими природними умовами, звідки їхніх співвітчизників усіх до одного вигнали під час сталінської депортації, тепер дозволялося залишитися тільки окремим «фахівцям» із метою «обслуговування» населення, котре з'явилося на їхній території проживання.

Тим часом позачергова сесія Кримської обласної ради 12 листопада 1990 р. прийняла декларацію про державний і правовий статус Криму, в якій призначила на 20 січня 1991 р. референдум серед кримчан щодо відновлення Кримської АРСР. Напередодні сесії, 8 листопада, керівництво Організації кримськотатарського національного руху на чолі зі М.Джемілевим заявило, що референдум російськомовного населення, переселеного на півострів після депортації кримських татар, буде грубим зневаженням прав кримськотатарського народу й не матиме юридичної сили⁷¹. Проте він відбувся у

⁶⁸ Кримські татари: 1944–1994 рр. ... – С.282–295.

⁶⁹ Бекірова Г. Пів століття опору... – С.369.

⁷⁰ Бузай Н.Ф. Депортація народів Крима: Документи, факти, коментарії. – С.199–200.

⁷¹ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: Політологічний концепт. – С.305.

встановлені строки. Обласна рада сформулювала внесені на референдум запитання в такій формі: «Ви за відтворення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу РСР і учасника союзного договору?». Отже йшлося не про відновлення ліквідованої 1945 р. автономії, а про бажання облради бачити Крим суб'єктом СРСР та навіть учасником союзного договору, що автоматично заперечувало належність області Україні. Не йшлося про передачу півострова Росії, хоча такі пропозиції активно пропагувалися. Кримські депутати бажали отримати в рамках Радянського Союзу статус, рівноправний Україні й Росії.

Позитивно на винесені запитання відповіли 1343,9 тис. кримчан, які взяли участь у референдумі. Проти висловилися 81,3 тис. (5,64% від кількості тих, хто проголосував)⁷². Не очікуючи офіційної реакції вищих органів влади СРСР (хоч можна не сумніватися, що така реакція була неофіційно доведена до Києва) та не заслухавши делегацію центральної ради Організації кримськотатарського національного руху, яка терміново прибула у столицю УРСР, Верховна Рада на чолі з Л.Кравчуком 12 лютого 1991 р. ухвалила закон, яким у межах території Кримської області відновлювалася Кримська АРСР у складі УРСР. Б.Парахонський слушно вказав, що перетворення Криму з області на російськомовне напівдержавне утворення було наслідком компромісу інтересів політичних еліт Москви та Києва, однаково зацікавлених у протидії міграційному руху кримських татар. На додаток, утворення Кримської АРСР упереджувало ситуацію, коли після повернення кримські татари висунули б вимогу створення національно-територіальної автономії. Тобто автономію для російськомовного населення можна було розглядати як засіб зміцнення місцевої влади у запобіганні можливим «небажаним» для Москви та Києва наслідкам переселення кримських татар⁷³.

Тим часом кримські татари не сиділи, склавши руки. Вони давно переконалися, що, домагаючись повернення на Батьківщину, повинні розраховувати на власні сили. Центральна рада ОКНР у березні 1990 р. висунула ідею скликання першого після 1917 р. загальнонаціонального Курултая та створила оргкомітет, який зайнявся його підготовкою. Курултай відкрився у Сімферополі 26 червня 1991 р. У його роботі взяли участь близько 300 делегатів із Криму та республік Середньої Азії, а як гості – представники кримськотатарських організацій Туреччини, активісти Народного руху України й Української республіканської партії, деякі народні депутати СРСР та УРСР. З основною доповіддю на з'їзді виступив лідер Організації кримськотатарського національного руху М.Джемілев.

28 червня 1991 р. Курултай опублікував Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу, ідентичну документам, оприлюдненим союзними й автономними республіками СРСР минулого року. У ній вказувалося, що реальний стан кримськотатарського народу підійшов до

⁷² Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г., Кислий А.Е., Малыгин А.В., Никифоров А.Р., Павлов В.М., Петров В.П. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь, 1998. – С.122.

⁷³ Див.: Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Новітній український державотворчий процес. – К., 2004. – С.196–197.

критичної межі, незважаючи на прийняту Верховною Радою СРСР 14 листопада 1989 р. декларацію про визнання «незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню», і забезпечення їхніх прав. У ситуації, що склалася, Курултай представників кримськотатарського народу, будучи обраним демократичним шляхом на всій території СРСР, і виступаючи від імені всього кримськотатарського народу, проголосив утворення Меджлісу – як вищого повноважного представницького органу. Меджліс мав діяти згідно з волею народу, висловленою Курултаєм. У своїй декларації Курултай проголошував п'ять принципів:

– Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він володіє правом на самовизначення. Політичне, економічне, духовне й культурне відродження кримськотатарського народу можливе тільки в його суверенній національній державі.

– Відносини між кримськими татарами та національними й етнічними групами, що проживають у Криму, повинні будуватися на засадах взаємної поваги, визнання людських і громадянських прав та інтересів; має забезпечуватися суворе додержання політичних, економічних, культурних, релігійних та інших законних прав усіх людей, незалежно від етнічної належності.

– Кримська АРСР, відновлювана не як національно-територіальне утворення, розглядається як спроба юридичного закріплення результатів депортації кримських татар у 1944 р. і не визнається Курултаєм у такому вигляді.

– Земля та природні ресурси Криму, включаючи оздоровчо-рекреаційний потенціал, є основою національного багатства кримськотатарського народу і джерелом добробуту всіх жителів Криму. Вони не можуть використовуватися поза волею і згодою кримськотатарського народу.

– У випадку протидії державних органів або яких-небудь інших сторін досягненню цілей, проголошуваних Курултаєм і цією декларацією, Курултай доручає Меджлісу добиватися визнання за кримськими татарами статусу народу, який веде боротьбу за своє національне звільнення, і діяти згідно з цим статусом⁷⁴.

Російськомовне населення півострова зустріло «в багнети» декларацію II Курултая. Не знайшла вона підтримки ані в Києві, ані в Москві. Завідуючий ідеологічним відділом ЦК КПУ І.Мусієнко 2 липня 1991 р. звернувся до керівництва партії з пропозицією «засудити лінію ОКНР на національне протистояння, розгорнути пропагандистську роботу в місцях компактного проживання татар, роз'яснювати соціально-історичну та юридичну неспроможність вимог про створення в регіоні національної автономії кримських татар»⁷⁵.

29 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила постанову «Про з'їзд (Курултай) представників кримських татар». Відзначивши, що на півострові вже проживають 135 тис. кримських татар, причому за останні півтора роки прибули понад 55 тис., вона стверджувала, що існують усі умови для

⁷⁴ Крымскотатарское национальное движение... – Т. II. – С. 109–111.

⁷⁵ Національна безпека України: кримський вектор... – Т. I. – С. 754.

відродження й розвитку їхньої національної культури, створено національний музично-драматичний театр і бібліотеку, функціонує тижневий додаток до газети «Крымская правда». Передусім обґрунтовувалася теза про відродження й розвиток національної культури. Але тут-таки наводився промовистий факт: «близько 15 тис. учнів вивчають рідну мову». І це – на громаду чисельністю у 135 тис. осіб! Верховна Рада заперечила спробу створення паралельної структури влади та управління з боку Курултаю й поставила вимогу, щоб Рада Міністрів Кримської АРСР «ужила практичних заходів для вдосконалення процесу повернення кримських татар»⁷⁶. Можна тільки здогадуватися, що саме приховувалося за цими словами.

Через кілька днів після появи цієї постанови почалися дії – відбувся напад на табір кримських татар у селищі Молодіжному Сімферопольського району. Місцеві партійні й адміністративні органи доставили російських робітників і колгоспників із двох десятків розташованих поблизу сіл, котрі вщент зруйнували близько 200 будованих жител. Міліція оточила місце погрому й не давала татарам можливості опиратися⁷⁷.

На Декларацію Курултаю прореагував і союзний уряд. 24 липня 1991 р. прем'єр-міністр СРСР В.Павлов підписав постанову Ради Міністрів СРСР «Про організоване повернення кримських татар у Кримську АРСР та гарантії щодо їх улаштування». Меджліс 10 серпня відповів таким чином: основна мета цієї постанови полягає в гальмуванні процесу повернення кримських татар на свою Батьківщину⁷⁸.

Після проголошення незалежності керівництво України фактично не втручалось в боротьбу за владу між місцевою номенклатурою на чолі з головою Верховної Ради Криму М.Багровим і російськими націоналістами у середовищі місцевої інтелігенції, військових пенсіонерів, пов'язаних із Росією бізнесменів, які зорганізувалися в Республіканську партію Криму. Втручання відбулося тільки 1994 р., коли ця партія виграла вибори до Верховної Ради Автономної Республіки Крим і вирішила «возз'єднатися» з Росією. Утім Росія не була готова прийняти Крим разом з усіма, пов'язаними з цим, проблемами. Б.Єльцину вистачало Чечні. Надалі київські політики бажали зберегти на півострові статус-кво і не переймалися питаннями, які постійно виникали між кримськими татарами й місцевими елітами, орієнтованими на Російську Федерацію.

REFERENCES

1. Alekseeva, L. (1992). *Istoriya inakomyслиja v SSSR. Novejšij period*. Vil'njus; Moskva [in Russian].
2. Alekseeva, L. (2000). *Krymskotatarskoe dvizhenie za vozvrashhenie na rodinu. Krymski studii* (Simferopol'). (5/6) [in Russian].
3. Bazhan, O.H. (2016). *Kryms'kotatars'kyi natsional'nyi rukh za povnennia na istorychnu bat'kivshchynu. Krym v umovakh suspil'no-politychnykh transformatsii (1940–2015). Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. 761–911 [in Ukrainian].

⁷⁶ Крымскотатарское национальное движение... – Т.П. – С.122–123.

⁷⁷ Авдет (Симферополь). – 1991. – 22 августа; Національна безпека України: кримський вектор. – Т.І. – С.772.

⁷⁸ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)... – С.896–898.

4. Bekirova, H. (2017). Piv stolittia oporu. Kryms'ki tatory vid vyhnannia do povnennia (1941–1991 roky). Narys politychnoi istorii. 488 [in Ukrainian].
5. Bugaj, N.F. (2002). Deportacija narodov Kryma. Dokumenty, fakty, komentarii. 240 [in Russian].
6. Danyliuk, Yu., Bazhan, O. (2000). Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.). Kyiv [in Ukrainian].
7. Dzhemiliev, M. (2014). «Okupanty z namy 'domovliaiut'sia' zaliakuvanniamy ta obshukamy». *Uriadovy kurier*. 17 travnia [in Ukrainian].
8. Gabrieljan, O.A., Efimov, S.A., Zarubin, V.G. i dr. (1998). Krymskie repatrianty: deportacija, vozvrashchenie i obustrojstvo. Simferopol' [in Russian].
9. Kotyhorenko, V. (2004). Etnichni protyrichchia i konflikty v suchasni Ukraini. Politolohichni kontsept. Kyiv. 724 [in Ukrainian].
10. Kulchytskyi, S.V., Parakhonskyi, B.O. (2004). Novitnii ukrains'kyi derzhavotvorchyi protses. Kyiv. 328 [in Ukrainian].
11. Volobuev, O.V. (1994). Krymskotatarskij vopros po dokumentam TsK KPSS (vtoraja polovina 50-kh – seredina 80-kh gg. XX st. *Otechestvennaja istorija*. (1) [in Russian].

STANISLAV KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor, Senior Scientist,
Department of History of Ukraine of the 20–30's of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), s_kul@ukr.net

THE STRUGGLE OF THE CRIMEAN TATARS FOR RETURNING TO THEIR HOMELAND (1956–1989)

The article analyzes the main stages and legitimacies of the struggle of the deported people for return to their historical homeland. This struggle became possible after the publication of the decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR “On Removing Restrictions on Special Settlements of the Crimean Tatars, Balkars, Turks – the Citizens of the USSR, Kurds, Hemshinli, and Members of their Families Evicted during the Great Patriotic War” of April 28, 1956. However the decree deprived the Crimean Tatars of the right to compensation for lost property upon eviction and closed the path to return to their historic homeland. Only in November 1989 the Supreme Soviet of the USSR adopted a Declaration on the complete political rehabilitation of the people who were subjected to forced migration, which allowed the Crimean Tatars to return to Crimea. The 33-year struggle for returning to homeland gave the indigenous people of Crimea a monolithic unity and gained wide publicity both in the Soviet Union and abroad, in many countries of Europe and North America. In fact, the deported people in different places of their settlement turned into a united dissident nation, which contributed significantly to the collapse of the Russian-Soviet Empire.

Keywords: *deportation of the Crimean Tatars, petition campaigns, initiative groups, dissident movement, passport system for the population of Crimea with a passport registration, organization of the Crimean Tatar National Movement.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 911.3:930

ІВАН САВЧУК

кандидат географічних наук, старший науковий співробітник,
сектор територіальної організації суспільства,
Інститут географії НАН України
(Київ, Україна), ivansavchuk@yahoo.com

ОСНОВНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОСТОРОВО-ГАЛУЗЕВОГО РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Виділяються основні наукові підходи до вивчення просторово-галузевого розвитку господарської діяльності та розкриваються особливості вивчення господарської діяльності на території сучасної України з позицій відповідних наукових шкіл. Показано послідовність виникнення різних наукових підходів та їх гносеологічну відмінність. При цьому було застосовано низхідний напрям представлення відповідних шкіл із метою розуміння тісних зв'язків між ними. Теоретико-методологічні підходи наукових шкіл глобальної історії; геоісторичної, світ-системної, постколоніальної, позитивістської традиціоналістичної, описової є доволі відмінними, що зумовлено різними головними засадами у вивченні господарської діяльності. При цьому у сучасній історичній науці України дослідження з питань економічної історії поодинокі. Переважно вони написані з традиційних позицій. При цьому має місце різна методологія вивчення господарського розвитку в минулому з огляду на належність відповідного вченого до певної наукової школи. Специфікою наявних в українській історіографії наукових шкіл щодо вивчення господарської діяльності на території сучасної України є їх умовний поділ на дві головні групи – радянського марксизму й української політичної еміграції. Кожна з них має власні виразно відмінні теоретико-методологічні установки та напрями дослідження. При цьому обидві ці наукових групи продовжують свої дослідження в рамках традиційного позитивістського підходу. Таким чином виникає потреба у залученні сучасних іноземних наукових підходів до розуміння господарських процесів та явищ у минулому на території сучасної України. Це дозволить розробити нову історичну часову періодизацію для потреб вітчизняної економічної історії.

Ключові слова: наукова школа, господарська діяльність, Україна.

Велика роль у сучасних дослідженнях минулого належить міждисциплінарним підходам, в яких поєднуються в єдине ціле методологія й методика різних наук. Так досягається комплексність у розумінні процесів. Таким чином сформувалися різні наукові школи.

Аналіз численних публікацій дозволяє виділити такі основні наукові підходи до вивчення просторово-галузевого розвитку господарської діяльності: глобальної історії, геоісторичний, світ-системний, постколоніальний,

позитивістський традиціоналістичний, описовий. Наведений поділ дещо умовний, особливо щодо сучасних дослідників. Вони зазвичай не висловлюються чітко про свою належність до певного наукового підходу. Для них характерне уникання загальних теоретико-методологічних розробок.

У вітчизняній історичній, географічній та економічній науці відсутні узагальнюючі великі праці з вивчення сучасних наукових шкіл і напрямів. У поодиноких публікаціях лише розкриваються особливості підходів окремих відомих учених та сформованих ними наукових шкіл.

Мета цієї статті полягає у стислому розгляді основних теоретичних і методологічних засад вивчення господарської діяльності в рамках указаних вище наукових шкіл¹. Для цього було поставлено такі завдання: 1) виділення за часовою періодизацією відповідних наукових підходів до вивчення господарської діяльності від найсучасніших до найперших; 2) стислий їх аналіз.

Глобальної історії підхід як окремих теоретико-методологічний напрям сформувався в 1990-х рр. Його представники акцентують увагу на взаємозалежності процесів економічного розвитку у всьому світі, що часто не мають причинно-наслідкової форми прямої послідовності, а по-різному впливають на життя й господарювання людей у різних суспільствах². Це спричинено появою певного важливого соціально-культурного феномену або розвитком відповідного процесу технологічних змін. У рамках цього наукового підходу набули широкого використання методи квантитативної історії, побудови/реконструкції довгих рядів розвитку певного явища, виявлення непрямих та опосередкованих механізмів впливу змін у суспільстві на його розвиток. Велике значення надається вивченню процесів мондіалізації і глобалізації.

Важливою методологічною особливістю цього підходу стало акцентування уваги на рівному значенні та важливості в розвитку суспільства економічних процесів, що мали місце в різних частинах світу. Особливу увагу представники цієї школи привертають до вивчення різноманітного впливу змін у природному середовищі як панпланетарного явища на господарський розвиток і політичні трансформації в усьому світі. При цьому акцентується увага на неоднаковій силі прояву та напряду дії відповідних природних змін на економічні й соціально-політичні процеси і тенденції в розвитку різних цивілізацій.

Основна увага звертається на вивчення довготривалих усталених зв'язків між різними народами, поширення між ними технологічних і суспільних (у широкому значенні цього терміна) інновацій у контексті вікових ритмів функціонування природного середовища. При цьому намагаються встановити певні глобальні тенденції та отримати нові теоретико-методологічні

¹ З огляду на можливість ознайомлення українського читача з теоретико-методологічними напрацюваннями іноземних колеґ переважно наводяться відповідні публікації українською й російською мовами. Публікації іншими мовами подано за умови відсутності їх перекладу.

² *Кінг Ч.* Історія Чорного моря. – К., 2011. – 272 с.; *Мак-Нил У.* В погоні за мощью: Технологія, вооруженная сила и общество в XI–XX вв. – Москва, 2008. – 456 с.; *Радимен В.* Пług, мор і нафта: Як людство здобуло контроль над кліматом. – К., 2013. – 272 с.; *Синцеров Л.М.* Революція на транспорті, в средствах связи и образование мирового хозяйства на рубеже XIX и XX вв. // География мирового развития: Сб. науч. тр. – Вып.2. – Москва, 2010. – С.126–142.

узагальнення універсального типу, що дозволяють створювати квантитативні моделі історичного розвитку та імітаційні моделі, які розкривають вплив цих змін на економічний розвиток держави чи світу³.

Основним методологічним питанням при цьому є дослідження становлення глобалізованої економіки як єдиного цілісного утворення на основі концепції «економіки-світу»⁴, з урахуванням циклічності розвитку більшості господарських, суспільних і природних процесів, що, накладаючись один на один, створюють єдиний тренд розвитку людства⁵. В основі цієї наукової школи лежать теоретико-методологічні напрацювання представників геоісторичного підходу, що доповнюються широким застосуванням математико-статистичних методів (кліодинаміка) для реконструкції макроекономічних процесів у минулому та розроблення універсального підходу до усвідомлення ролі технологічних інновацій у зміні буття всього людства.

Геоісторичний підхід сформувався в рамках школи «Анналів» у другій половині ХХ ст.⁶ В його основі лежить усвідомлення наявності двох типів часу – довго- й короткотривалого. До першого відносяться ті види людської діяльності, що дуже повільно змінюються (наприклад, сільське господарство), але які визначають господарський профіль певної території. До другого, навпаки, відносять те, що змінюється швидко (приміром, політичне життя)⁷. Важливе значення при цьому набуває окреслення меж і виділення структур природо-історико-господарських регіонів, що формують певні самодостатні системи буття людських спільнот. Ф.Бродель (фундатор цього міждисциплінарного напрямку) вже в 1947 р. порушив питання про необхідність покінчити з розумінням історії суто як переліком подій, на перше місце висунувши географію, перед власне економікою, а політика з'являється наприкінці. При цьому розуміння географії як «довгого часу суспільств» дозволило йому окреслити структуралістський підхід⁸.

Із часом, через вплив обміну місцевої продукції на рідкісну, завезену ззовні, відбувається посилення спеціалізації господарства та його інтеграція до більших за охопленням території господарських структур – цивілізацій і світу-системи. У складі останнього визначальне значення мають провідні міста, в яких виникають головні інновації та де зосереджено обмін найважливішими благами й накопичено найбільші фінансові ресурси.

³ Серед останніх праць у цьому напрямі слід відзначити: *История и математика: Макроисторическая динамика общества и государства* / Отв. ред. С.Ю.Малков, Л.Е.Гринин, А.В.Коротаев). – Москва, 2007. – 184 с.

⁴ Докл. див.: *Бродель Ф.* Динамика капитализма. – Смоленск, 1993. – 128 с.; *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. – К., 1995–1998; *Économie-monde // Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés.* – Paris, 2003. – P.292–293.

⁵ Див.: *Bairoch P.* Victoires et déboires: histoire économique et sociale du monde du XVIe siècle a nos jours: En 3 vol. – Vol.2. – Paris, 1997. – P.386–432.

⁶ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. – К., 1995–1998; *Dollfus O.* La mondialisation. – Paris, 2007. – 180 p.

⁷ *Браун Е.* Школа Анналов – «Новая историческая наука» // *Анналы экономической и социальной истории.* – Москва, 2007. – С.18–19.

⁸ *Braudel Fernand (1902–1985) // Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés / Sous la dir. de J.Lévy, M.Lussault.* – Paris, 2003. – P.118–119.

На думку представників цього напрямку, найважливішим етапом у становленні сучасного світу було «довге середньовіччя», що охоплювало період не лише від становлення християнського Заходу до відкриття Америки, а мало значно триваліше існування – до першої промислової революції.

Розкриття переважно механізмів впливу обміну на малозмінні у часі та просторі структури повсякденного життя й господарювання за «довгого середньовіччя» в певних виразно окреслених регіонах є методологічною особливістю представників цього напрямку в історії.

Світ-системний підхід сформувався як продовження розвитку теоретико-методологічних напрацювань школи «Анналів» у 1970-х рр. та неомарксизму⁹. У його основу покладено розуміння торгівлі як найважливішої форми обміну та виразника господарського значення певної території. Виділяють такі етапи у формуванні сучасного світу-системи:

– міні-системи – замкнені розрізнені системи людських спільнот часів стародавнього додержавного суспільства та світи-міста, що сформувалися на початковій стадії розвитку людського суспільства у зоні впливу певного міста;

– імперії-світи – перші аграрні держави з виразною жорсткою ієрархією суспільства, чітким поділом праці в його рамках, наявністю позаекономічних механізмів перерозподілу благ у межах суспільства з розвинутою внутрішньою системою обміну ними;

– економіки-світи – поєднання неоднорідних за рівнем господарського розвитку країн за допомогою механізмів зовнішньоекономічних зв'язків та обміну знань, умінь, навичок, що обумовлюють певну універсальну стандартизацію способу життя панівних верств суспільства й виникнення процесів саморегулювання господарських обмінів в його межах.

Із позицій географії й економіки «економіка-світ» – це територіально економічно-автономний простір, стабільний тривалий час, у центрі якого завжди домінуюче місто (інколи два, але при цьому система не дерегулюється), що поділяється на послідовні зони за градієнтом (ядро, напівпериферія, периферія, найвіддаленіша частина) за функцією походження та ступеня просторової взаємодії¹⁰. Відповідні складові можна виділити й у межах певної країни чи регіону світу¹¹.

Основними напрямками вивчення розвитку господарської діяльності в історичному минулому представниками цієї наукової школи є виявлення причин колоніальної залежності, індустріальної революції, зв'язків типу

⁹ *Арригі Дж.* Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. – Москва, 2006. – 472 с.; *Валлерстайн И.* Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – Санкт-Петербург, 2001. – 416 с.; *Дольфус О.* Система Мир // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – №6. – С.77–86; *Иноземцев В.Л.* Расколота цивилизация: Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. – Москва, 1999. – 703 с.; *Géographie universelle: En 10 vol., 12 livres / Sous la dir. de R.Brunet.* – Vol.1. – Livre 2: Mondes nouveaux. Le système Monde / Cl.Bataillon, J.-P.Deler, H.Théry. – Paris, 1991. – 552 p.

¹⁰ *Économie-monde // Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés.* – P.292.

¹¹ *Трейвиш А.И.* Город, район, страна и мир: Развитие России глазами страноведа. – Москва, 2009. – С.58–62.

«метрополія – колонія» та «метрополія – центр світу», економічно зумовлених суспільних змін і розвитку політичної діяльності в рамках великих геополітичних систем¹².

Постколоніальний підхід сформувався наприкінці 1970-х рр. як відповідь на світ-системний підхід із позицій класичного марксизму¹³. У його основі лежить твердження про нерівномірний і неправомірний розподіл благ у світі-економіці, зумовлений тривалим привласненням країнами-метрополіями багатств народів «третього світу». Представники цього підходу акцентують увагу на складному й не завжди очевидному механізмі перерозподілу багатств у рамках постколоніальних суспільств, наявності виразної технологічної залежності їх від розвинутих країн (периферійний капіталізм)¹⁴. Тому імпульсом у розвитку країн «третього світу» має бути їх самодостатність та опертя на власні сили, шляхом розвитку взаємного обміну між ними, мінімізації зовнішніх запозичень, зменшення присутності глобальних і транснаціональних компаній у рамках політики індустріалізації імпортозамінних виробництв.

У дослідженні економіки постколоніальних країн періоду до появи колонізаторів звертається увага на наявність більш урівноваженої мережі торговельних зв'язків регіонального плану та на негати́вний вплив політики колоніальної влади, спрямований на порушення економічної рівноваги через запровадження митних перепон та пряму товарну інтервенцію на ринки колоній, їх ізоляцію від економічних зв'язків з іншими країнами світу. Велике значення представники цієї наукової школи надають прояву мондіалізму та глобалізації, що зумовили як ліквідацію колоніальної системи, так і посилення глибини економічного відставання країн, котрі розвиваються.

Постулюється, що світовий ринок виник насамперед на основі нерівномірного перерозподілу товарів, вироблених в Азії, Африці й Південній Америці на користь окремих країн-метрополій Європи, що створили першу світову «трикутникову» систему обміну благ¹⁵. На її основі було сформоване економічне підґрунтя індустріалізації у Західній Європі, а це визначило її першість у господарському й політичному розвитку всього світу. Саме для забезпечення потреб нового капіталістичного суспільства було змінено докорінним чином господарську структуру залежних і колоніальних країн, що унеможливило їх випереджальний розвиток після здобуття незалежності.

Позитивістський традиціоналістичний підхід є продовженням класичних напрацювань в історії, економіці, географії від початку їхнього становлення як окремих наук (у сучасному розумінні) з чітким теоретичним і

¹² Géographie universelle: En 10 vol., 12 livres / Sous la dir. de R. Brunet. – Vol.1. – Livre 2: Mondes nouveaux. Le système Monde / Cl. Bataillon, J.-P. Deler, H. Théry. – Paris, 1991. – 552 p.

¹³ Амин С. Вирус либерализма: перманентная война и американизация мира. – Москва, 2007. – 262 с.; Дус Сантус Т. Структура зависимости // Скепсис. – 2008. – №5 [Електронний ресурс]: http://scepsis.net/library/id_2297.html; Пребиш Р. Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? – Москва, 1992. – 337 с.

¹⁴ Докл. див.: Бобровников А.В. Макроциклы в экономике стран Латинской Америки. – Москва, 2004. – С.70–101.

¹⁵ Bairoch P. Victoires et déboires... – Vol.2. – P.773–775.

методологічним інструментарієм на базі описового підходу¹⁶. У класичних працях із питань історії господарства, написаних із позицій позитивізму, кожне окреме суспільство чи територія (держава) переважно вивчались ізольовано як річ-у-собі. Мало уваги було звернуто на наявність непрямих зв'язків між рівнем розвитку суспільства й технології та, як наслідок, його господарської діяльності.

На початку ХХ ст. було цілісно оформлено методологічні засади позитивістського підходу в історії, економіці, географії¹⁷. Проявлялися перші спроби теоретичного осмислення особливостей розвитку господарської діяльності людини як окремого феномену буття. Особливе значення набувало вивчення давніх цивілізацій шляхом застосування методів антропології й етнографії до дослідження господарської діяльності народів, які перебували на різних стадіях технологічного розвитку. Для цього застосовували методи аналогії й порівняння відомих за археологічними розкопками артефактів із предметами праці та життя племен Азії, Африки, Південної Америки, які жили в умовах кам'яного чи мідно-кам'яного віку. На основі цих напрацювань було вироблено основні засади сучасної історичної реконструкції господарської діяльності в давнину.

Окреме місце у цьому напрямі належить школі «Анналів». Її методологічною особливістю була концепція «тотальної історії»¹⁸, яку переважно використовували для вивчення середньовіччя Європи, що розумілося у значно більшій часовій протяжності. При цьому акцентувалася увага на необхідності вивчення господарської діяльності в минулому як частини соціального простору, що існує у відповідному географічному середовищі¹⁹.

У рамках позитивізму у ХХ ст. розвинувся радянський марксизм. У його основі лежало вчення про наявність універсальних суспільних формацій, які поступально змінюють одна одну, розвиваючись на певних панівних видах господарської діяльності²⁰. Було постульовано примат виробництва над

¹⁶ Див.: Всемирная история: В 6 т. – Т.4: Мир в XVIII веке. – Москва, 2013. – 787 с.; Энциклопедия истории Украины: У 10 т. / Гол. ред. В.Смолий. – К., 2003–2013; История человечества: В 8 т. / Под ред. А.Х.Дани, Ж.М.Моэна. – Т.2: III тысячелетие до н.э. – VII век до н.э. – Москва, 2003. – 623 с.; *Культчицький С.* Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3 кн. – К., 2013; *Мионов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – Санкт-Петербург, 2012.

¹⁷ *Геттнер А.* География: её история, сущность и методы. – Ленинград; Москва, 1930. – 416 с.; *Лёв А.* Географическое размещение хозяйства. – Москва, 1959. – 455 с.; *Улин Б.* Межрегиональная и международная торговля. – Москва, 2004. – 416 с.; *Vairoch P.* Victoires et déboires... – Vol.2.

¹⁸ За словами Ж. Ле Гоффа, «концепція тотальної історії включає у себе не лише те, що інші традиції думки називають культурою чи цивілізацією, – вона має на увазі також і матеріальну культуру – техніку, економіку, повсякденне життя [...], так само й інтелектуальну та художню культуру, не встановлюючи між ними ані відносин детермінізму, ані навіть ієрархії. Зокрема вона уникає понять “базис” і “надбудова”, котрі ігнорують усвідомлення історичних структур та їх взаємодію» (див.: *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовікового Запада. – Москва, 1992. – С.6).

¹⁹ *Гуревич А.Я.* Исторический синтез и школа «Анналов». – Москва, 1993. – 328 с.; *Ле Руа Ладюри Э.* Застывшая история // Thesis. – 1993. – №2. – С.153–173; *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовікового Запада. – Москва, 1992; *Шоноу П.* Цивілізація Просвещения. – Екатеринбург; Москва, 2008. – 688 с.

²⁰ *Анучин В.А.* Географический фактор в развитии общества. – Москва, 1982. – 336 с.; *Баранский Н.Н.* Избранные труды. Научные принципы географии. – Москва, 1980. – 239 с.;

суспільними процесами. Останні трактувалися як надбудова та нормальне оформлення господарських зв'язків. Докладніше питання епістемології цього напрямку в контексті вивчення історії господарської діяльності на території сучасної України висвітлено нижче.

На протигагу формаційному підходу в 1930-х рр. у рамках позитивізму сформувалася цивілізаційна школа²¹. Її представники вважають, що кожна окрема цивілізація має власну систему цінностей, яка визначає рівень її господарського розвитку, інтенсивність і прояв політичного (в тому числі міжнародного) життя та напрями взаємодії з іншими цивілізаціями. При цьому для кожної з них характерний універсальний лінійний розвиток від зародження через розквіт до занепаду/стагнації. Окремі сучасні цивілізації сформувалися на основі давніх попередників, що через різні обставини припинили своє існування.

У рамках цієї наукової школи господарська діяльність розглядається як один із головних індикаторів віднесення цивілізації до певної універсальної стадії її розвитку. В основі економічного й суспільного розвитку лежить відповідний виклик – сувора природа, постійний тиск або підступний напад сусідів, освоєння нових земель чи ж втрата принципово важливої складової самоідентифікації. Усі вони зумовлюють для еліти кожної цивілізації необхідність вибору щодо напрямку подальшого розвитку, або ведуть до втрати контролю над суспільством, яке, у цьому випадку, швидко деградує та щезає. При цьому мало розглядаються процеси взаємодії між різними цивілізаціями у стабільний період їх розвитку та не розкрито механізм, як саме однакові чинники зумовлювали в один історичний період швидкі зміни, а в інший – навпаки, відсутність бажання до змін у представників певної цивілізації.

На початку ХХ ст. в історії економіки й економічній географії набув своєї довершеної форми описовий напрям²². Накопичення архівних відомостей, особливо щодо часів пізнього середньовіччя, дозволяло робити розгорнуті докладні описи змін у господарській діяльності для певних невеликих за охопленням територій. Із часом це призвело до появи узагальнюючих праць з історії господарювання в рамках створення загальної концепції минулого певного народу чи держави в Європі. Кожен із цих об'єктів історичної науки розглядався переважно за усталеною універсальною схемою, в якій мало уваги приділялося зв'язкам між різними складовими як певного суспільства, так і між окремими народами чи державами. Їх поява вважалася закономірним наслідком розвитку відповідного суспільства.

Витвер И.А. Историко-географическое введение в экономическую географию зарубежного мира. – Москва, 1963. – 367 с.; *Максаковский В.П.* Историческая география мира. – Москва, 1997. – 584 с.

²¹ *Гумилёв Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. – Ленинград, 1990. – 527 с.; *Пуляркин В.А.* Локальные цивилизации во времени и пространстве (взгляд географа). – Москва, 2005. – 536 с.; *Тойнбі А.* Дослідження історії: У 2 т. – К., 1995; *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. – Москва, 2003. – 603 с.

²² *Гельфферих К.* Развитие народного хозяйства Германии. 1888–1913 г. – Москва, 1920. – 114 с.; *Зангер К.* Всеобщая экономическая география. – Москва, 1926. – 328 с.; *Реклю Э.* Земля и люди. Всеобщая география: В 19 т. – Санкт-Петербург, 1873–1893; *Vidal de La Blache P.* Tableau de la géographie de la France. – Paris, 1903. – 395 p.

Наукове вивчення господарської діяльності на території сучасної України зародилося водночас із формуванням перших шкіл у географічній, економічній, історичній науках наприкінці XIX – на початку XX ст. При цьому в українському контексті до Другої світової війни не було узагальнюючих ґрунтовних праць з історії економіки та економічної географії щодо всієї території сучасної України²³. Досліджували переважно питання розвитку окремих природно-господарських регіонів як самодостатніх економічних одиниць, або певних галузей господарства як складових економічних комплексів держав, що володіли тією чи іншою частиною української території у відповідну історичну епоху²⁴. У XX ст. сформувалися дві головних наукових школи української історіографії – радянського марксизму та політичної еміграції.

Найбільше напрацювань із питань розвитку господарства, окремих галузей як на території всієї України, так і в її регіонах було зроблено на засадах радянського марксизму²⁵. Його головні епістемологічні особливості:

– акцентування уваги переважно на вивченні поступального та безкризового розвитку економіки України за радянської влади;

– домінування в дослідженнях господарських процесів та явищ лише тих, що мали місце на частині території сучасної України, яка перебувала у складі Російської імперії;

– висвітлення тільки позитивних аспектів розвитку економіки різних частин території сучасної України після їх включення в різний історичний час до складу держав із центром у Москві/Санкт-Петербурзі;

– виразна окремішність у вивченні економічних аспектів розвитку Буковини, Волині, Галичини, Закарпаття за одночасної гіперболізації позитивного значення господарських та інших видів зв'язків цих регіонів України з Московським царством/Російською імперією;

– мінімальне вивчення впливу і взаємодії внутрішньоукраїнських та міжнародних економічних, політичних процесів на розвиток господарської діяльності на території сучасної України.

У своїх дослідженнях представники цієї наукової школи спиралися на теоретико-методологічні напрацювання провідних фахівців у відповідних напрямках географічної, економічної, історичної науки з Москви, Ленінграда. Головні результати було узагальнено в колективних монографіях²⁶.

²³ Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т.1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – Х., 1928. – С.18–19.

²⁴ Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т.1; Воблий К. Экономическая география Украины. – К., 1919. – 173 с.; Слабченко М.С. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Ч.1: Господарство Гетьманщини XVII–XVIII ст. – Т.1: Землеволодіння та форми сільського господарства. – Одеса, 1923. – 203 с.

²⁵ Першим ґрунтовним дослідником історіографії вивченості господарської діяльності на території сучасної України з позицій радянського марксизму був Д.І.Багалій (див.: Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т.1. – С.18–124).

²⁶ Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – К., 1983–1985; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977–1979.

Представники української політичної еміграції у своїх студіях з історії господарської діяльності акцентували увагу переважно на вивченні колоніальної політики Росії та Польщі щодо України²⁷. Докладно розглядали особливості господарювання у західних регіонах та розкривали визначальне значення українських земель у розвитку господарства Російської імперії/СРСР, указували на цілковиту залежність економіки радянської України від політики центру. Окремі представники цього напрямку виступали із запереченням економічної сутності колоніального становища України в Російській імперії та наголошували на великому значенні в розвитку господарства міжнародних економічних зв'язків і геополітичних процесів. Найповніше погляди представників цього напрямку представлено в багатотомній «Енциклопедії українознавства» (1949–1989 рр.).

Проведений аналіз свідчить, що в українській історичній науці за роки незалежності значна увага питанням господарської діяльності не приділялася. Маємо лише колективну монографію, підготовлену на традиційних для вітчизняних істориків наукових позиціях²⁸, тематичні статті в «Енциклопедії історії України» (2003–2013 рр.). Тому активізація відповідних напрацювань із позицій сучасних світових наукових шкіл дозволить вирішити важливе завдання – обґрунтувати нову часову періодизацію історії господарської діяльності на території сучасної України.

REFERENCES

1. Amin, S. (2007). *Virus liberalizma: permanentnaya voyna i amerikanizatsiya mira*. Moskva [in Russian].
2. Anuchin, V.A. (1982). *Geograficheskiy faktor v razvitiy obshchestva*. Moskva [in Russian].
3. Arrighi, G. (2006). *Dolgiy dvadtsatyy vek: Den'gi, vlast' i istoki nashogo vremeni*. Moskva [in Russian].
4. Bahalii, D.I. (1928). *Narys istorii Ukrainy na sotsial'no-ekonomichnomu grunti*. Vol.1. *Istoriografichniy vstup i doba natural'noho hospodarstva*. Kharkiv [in Ukrainian].
5. Bairoch, P. (1997). *Victoires et déboires : histoire économique et sociale du monde du XVIe siècle a nos jours : en 3 vol*. Paris [in French].
6. Baranskiy, N.N. (1980). *Izbrannyye trudy*. *Nauchnyye printsipy geografii*. Moskva [in Russian].
7. Bobrovnikov, A.V. (2004). *Makrotsikly v ekonomike stran Latinskoy Ameriki*. Moskva [in Russian].
8. Braun, E. (2007). Shkola Annalov – «Novaya istoricheskaya nauka». *Annaly ekonomicheskoy i sotsial'noy istorii*. (pp.18–19). Moskva [in Russian].

²⁷ Енциклопедія українознавства: Загальна частина: У 3 т. – Т.3. – К., 1995. – С.1036–1037, 1040.

²⁸ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: У 2 т. – К., 2011.

9. Brunet, R. (ed.). *Géographie universelle* (1991) (en 10 vol., 12 livres). (vol.1, livre 2. Mondes nouveaux. Le système Monde). Paris [in French].
10. Chaunu, P. (2008). *Tsivilizatsiya Prosveshcheniya*. Yekaterinburg; Moskva [in Russian].
11. Dan A.X. & Moen J.M. (2003). *Istoriya chelovechestva* (8 vol.). Vol.2. III tysyacheletiyе do n.e. – VII vek do n.e. Moskva [in Russian].
12. Dollfus, O. (1995). *Sistema Mir. Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya*, 6, 77–86 [in Russian].
13. Dollfus, O. (2007). *La mondialisation*. Paris [in French].
14. Dos Santos, T. (2008). *Struktura zavisimosti. Skepsis*, 5. http://sceptis.net/library/id_2297.html [in Russian].
15. *Économie-monde* (2003) in *Dictonnaire de la géographie et de l'espace des sociétés* (pp.292–293). Ed. by J.Lévy & M.Lussault. Paris: Belin [in French].
16. Gurevich, A.Ya. (1993). *Istoricheskiy sintez i Shkola „Annalov”*. Moskva [in Russian].
17. Hantigton, S. (2003). *Stolknoveniye tsivilizatsiy*. Moskva [in Russian].
18. Inozemtsev, V.L. (1999). *Raskolotaya tsivilizatsiya: Nalichestvuyushchiye predposylki i vozmozhnyye posledstviya postekonomicheskoy revolyutsii*. Moskva [in Russian].
19. King, Ch. (2011). *Istoriya Chornoho morya*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Le Goff, J. (1992). *Tsivilizatsiya srednevekovogo Zapada*. Moskva [in Russian].
22. Le Roy Ladurie, E. (1993). *Zastyvshaya istoriya. Thesis*, 2, 153–173 [in Russian].
23. Lévy, J. & Lussault, M. (Ed.). Braudel, Fernand (1902–1985) (2003) in *Dictonnaire de la géographie et de l'espace des sociétés* (pp.118–119). Paris [in French].
24. Mak-Nill, U. (2008). *V pogone za moshch'yu. Tekhnologiya, vooruzhennaya sila i obshchestvo v 11–20 vekakh*. Moskva [in Russian].
25. Maksakovskiy, V.P. (1997). *Istoricheskaya geografiya mira*. Moskva [in Russian].
26. Malkov, S.Yu., Grinin, L.Ye., Korotayev, A.V. (Eds.). (2007). *Istoriya i matematika. Makroistoricheskaya dinamika obshchestva i gosudarstva*. Moskva [in Russian].
27. Mironov, B.N. (2012). *Sotsial'naya istoriya Rossii perioda imperii (18 – nachalo 20 v.). Genezis lichnosti, demokraticheskoy sem'i, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva* (2 vol.). Sankt-Peterburg [in Russian].
28. Prebish, R. (1992). *Periferiynny kapitalizm: yest' li yemu al'ternativa?* Moskva [in Russian].
29. Pulyarkin, V.A. (2005). *Lokal'nyye tsivilizatsii vo vremeni i prostranstve (vzglyad geografa)*. Moskva [in Russian].
30. Radimen, W. (2013). *Pluh, mor i nafta: Yak liudstvo zdobulo kontrol' nad klimatom*. Kyiv [in Ukrainian].
31. Sintserov, L.M. (2010). *Revolyutsiya na transporte, v sredstvakh svyazi i obrazovaniye mirovogo khozyaystva na rubezhe 19 i 20 vekov. Geografiya mirovogo razvitiya*, 2. Moskva, 126–142 [in Russian].
32. Smolii, V.A. (Ed.). (2003–2013). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (10 vol.). Kyiv [in Ukrainian].
33. Smolii, V.A. (Ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* (2 vols.). Kyiv [in Ukrainian].
34. Treivish, A.I. (2009). *Gorod, rayon, strana i mir. Razvitiye Rossii glazami stranoveda*. Moskva [in Russian].
35. Ulin, B. (2004). *Mezhregional'naya i mezhdunarodnaya trgovlya*. Moskva [in Russian].
36. Vitver, I.A. (1963). *Istoriko-geograficheskoye vvedeniye v ekonomicheskuyu geografiyu zarubezhnogo mira*. Moskva [in Russian].
37. Wallerstein, I. (2001). *Analiz mirovykh sistem i situatsiya v sovremennom mire*. Sankt-Peterburg [in Russian].

IVAN SAVCHUK

Candidate of Geography Sciences (Ph.D. in Geography), Senior Research Fellow,
Department of the Space Organization of Society,
Institute of Geography NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ivansavchuk@yahoo.com

MAIN SCIENTIFIC APPROACHES TO STUDY SPACE-DEVELOPMENT OF ECONOMIC ACTIVITY

The article highlights the main scientific approaches to the study of spatial and temporality development of economic activity, and features of the study of economic activity in the territory of modern Ukraine from the positions of the corresponding scientific schools are revealed. The sequence of occurrence of different scientific approaches and their epistemological difference is shown. In this case, the descending direction of representation of the respective schools was applied in order to understand the close ties between them. Theoretical and methodological approaches of scientific schools of global history; geo-historical, world-systemic, post-colonial, positivist, traditionalist, and descriptive are quite different, which is determined by various basic scientific principles in the studied economic activity. At the same time, in the modern historical science of Ukraine, studies on economic history are singular. Mostly they are written from traditional positions. At the same time there is a different methodology of studying economic development in the past due to the affiliation of the relevant scientist to a certain scientific school. The specificity of existing scholarly schools in Ukrainian historiography regarding the study of economic activity in the territory of modern Ukraine is their conditional division into two main groups – Soviet Marxism and Ukrainian political emigration. Each of them has its own distinct theoretical and methodological settings and research directions. At the same time, both these research groups continue their research in the framework of the traditional positivist approach. Thus, there is a need for the use of modern foreign scientific approaches to the understanding of economic processes and phenomena in the past in the territory of modern Ukraine. This will allow the development of a new historical time periodization for the needs of the national economic history.

Keywords: *scientific school, economic activity, Ukraine.*

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра правознавства, історії й гуманітарних дисциплін,
Жезказганський університет ім. О.Байконурова
(Жезказган, Республіка Казахстан), klio56@mail.ru

УКРАЇНЦІ В ОСОБЛИВИХ ТАБОРАХ ҐУЛАҐ*

Розглядаються основні статистичні дані про кількість українців в особливих таборах упродовж 1950–1954 рр., які свідчать про те, що в'язні української національності становили майже половину табірнього контингенту. Вони відрізнялися від інших ув'язнених своєю згуртованістю, безкомпромісною антирадянською позицією, наявністю безпосереднього досвіду участі в бойових діях. Саме це зумовлювало численні акції непокорі, що відбувалися в особливих таборах ҐУЛАҐ МВС СРСР: волінки, страйки, утечі, організація фізичного й морального терору стосовно окремих категорій в'язнів, голодування, збройні виступи проти табірної адміністрації. Серед організаторів цих акцій часто були колишні члени ОУН, учасники антирадянського повстанського руху у Західній Україні. Безпосереднім наслідком таких подій стала серія повстань в особливих таборах у 1953–1954 рр. і крах системи ҐУЛАҐ.

Ключові слова: особливі табори, ҐУЛАҐ, ОУН, страйк, Кенгірське повстання, Україна, Казахстан, Росія.

На пострадянському просторі процес дослідження історії особливих таборів¹ ҐУЛАҐ МВС СРСР має свої якісні та кількісні характеристики, що охоплюють прізвища дослідників, назви статей і книжок, проблематика яких концентрується довкола історії окремих таборів або загалом за територіально-географічним принципом². У рамках цієї проблематики досліджуються

* Переклад із російської мови й додрукова підготовка – Тетяна Пастушенко (Київ).

¹ Особливі табори створено на виконання постанови Ради Міністрів СРСР №416-159цт від 21 лютого 1948 р. (розформовані влітку 1954 р.). Документ зобов'язував МВС СРСР у восьмимісячний термін організувати спеціальні місця позбавлення волі – 11 особливих таборів і 3 особливих тюрми, де режим відрізнявся особливою суворістю, надважкою експлуатацією в'язнів, тривалішим робочим днем, відсутністю будь-яких пільг, а також більш суворою відповідальністю за порушення режиму. Тут передбачалося утримувати «агентів іноземних розвідок, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів та інших учасників антирадянських організацій і груп, а також осіб, які становлять небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками й ворожою діяльністю». 28 лютого 1948 р. міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов підписав наказ «Про організацію таборів МВС із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців», а 16 березня з'явився спільний наказ МВС, МДБ і Генеральної прокуратури СРСР «Про організацію особливих таборів і тюрем МВС із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців і про направлення останніх після відбуття покарання у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР під нагляд органів МДБ» (див.: Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.9479. – Оп.1. – Д.45. – Л.80 об. – 82) (прим. перекл.).

² Морозов Н.А. Особые лагеря МВД СССР в Коми АССР (1948–1954). – Сыктывкар, 1998; Алланиязов Т., Наймушина О. «...Неповиновение надо пресечь»: К истории восстания заключённых в 3-м отделении Степного лагеря МВД СССР (16 мая – 26 июня 1954 года): Документы. Факты. Суждения. – Алматы, 2004; Широков А.И. Берлаг:

різноманітні аспекти: організація, структура, дислокація таборів і табірних відділень, чисельність, склад, рух ув'язнених, працевикористання, охорона й режим утримання, житлово-побутові умови, харчування, медико-санітарне обслуговування, смертність серед в'язнів, а також особовий склад управління та охорони табору.

Проте дослідження, в яких розглядалися б питання українців-в'язнів особливих таборів, досі в історіографії не спостерігаються³. З урахуванням цього факту, а також виходячи зі значущості теми, розробка котрої має розширити наукові уявлення про місце й роль ув'язнених українців в історії особливих таборів, де за час їх існування відбувалися різноманітні події, спрямовані проти режиму утримання, набуває актуальності дослідження питання, виснесеного у заголовок цієї статті.

Національний склад ув'язнених дає можливість побачити процентне співвідношення представників тих чи інших етносів у табірному контингенті. Вивчення цього питання свідчить, що із загальної кількості національностей колишнього СРСР та окупованих ним територій, в особливих таборах переважали саме українці. Опосередковане відображення це питання отримало у працях дослідників з вишів Караганди та Жезказгана (Казахстан), де в розгорнутій формі було представлено статистичні дані з загального переліку тем. Спираючись на ці студії виникає можливість простежити статистику змін чисельності українців серед національного складу ув'язнених особливих таборів ГУЛАГ МВС СРСР за період із 1950 по 1954 рр.

Автор не претендує на поглиблене й широке охоплення теми, оскільки більшу частину документів і матеріалів, зокрема про табори, які свого часу дислокувалися на території Казахстану, до цього часу засекречено. У цій статті на основі документів і матеріалів, які утворилися внаслідок діяльності Головного управління таборів (ГУЛАГ) МВС СРСР і зберігаються в Державному архіві Російської Федерації, представлено основні

Формирование и деятельность особого лагеря МВД на Кольме [Електронний ресурс]: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/326/image/326-091.pdf>; Алланіязов Т.К. Карлаг: Кенгірское восстание. – Караганда, 2010; Грибанова И.В. Труд в особых лагерях ГУЛАГа: Берлаг, 1948–1954 гг. // Экономическая история: Ежегодник: 2010 / Отв. ред. Л.И.Бородкин, Ю.А.Петров. – Москва, 2010; Алланіязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М. Очерки истории Степного лагеря МВД СССР (1948–1956 гг.). – Караганда, 2011; Дулатбеков Н.О., Алланіязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Жунусова Б.А., Фалежинская И.Ю. Особлаги в Казахстане: Степной. Песчаный. Луговой. Дальний. – Алматы, 2014; Дулатбеков Н.О., Алланіязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Жунусова Б.А. Особлаги: Минеральный. Горный. Дубравный. Береговой. – Алматы, 2015.

³ Українська історіографія представлена спогадами колишніх в'язнів особливих таборів, а також дослідженнями: Кульчик Й. Чайки Кенгіра. – Л., 2000; Ференчук Ю.Д. Кров Кенгіра. – Чернівці, 2004; Бондарук Л. Михайло Сорока: до 90-річчя від дня народження і 30-ліття від дня смерті (27.03.1911 – 16.06.1971). – Дрогобич, 2001; Її ж. До 60-ліття Кенгірського повстання: Кенгірське повстання як вияв кризи системи ГУЛАГ [Електронний ресурс]: <http://www.memory.gov.ua/news/do-60-ti-littya-kengirskogo-povstannya-kengirskoe-povstannya-uk-aviyav-krizi-sistemi-gulag>; Її ж. Український рух опору в радянських концтаборах у 40-х – першій половині 50-х років XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2011; Пилявець Ю.Г., Пилявець Р.І. Каторга у СРСР (1943–1954 рр.): табори, контингент, умови утримання та праці в'язнів // Український історичний журнал. – 2011. – №2. – С.91–105 (прим. перекл.).

статистичні дані про кількість українців, ув'язнених в особливих таборах. Незважаючи на те, що ці цифри по роках і місяцях неповні, їх сукупність достатньо репрезентативна. Це дає можливість на основі аналізу сформулювати низку суджень і спостережень про тенденції змін чисельного складу українців як в окремих таборах, так і загалом за весь період їх існування. У статті також викладено факти протидії ув'язнених табірній адміністрації.

У 1948–1956 рр. на території СРСР (Казахська РСР, Російська РФСР) дислокувалися такі особливі табори: Мінеральний №1 (28 лютого 1948 – 6 березня 1957 рр.), Гірський №2 (28 лютого 1948 – 25 червня 1954 рр.), Дібровний №3 (28 лютого 1948 – 1954 рр., реорганізований у виправно-трудоий табір, ВТТ), Степовий №4 (28 лютого 1948 – 24 квітня 1956 рр.), Береговий №5 (28 лютого 1948 – 26 травня 1954 рр.), Річковий №6 (27 серпня 1948 – 26 травня 1954 рр.), Озерний №7 (7 грудня 1948 – 1954 рр., реорганізований у ВТТ), Піщаний №8 (5 вересня 1949 – 24 серпня 1955 рр.), Луговий №9 (10 жовтня 1949 – 1 вересня 1951 рр.), Комишевий №10 (30 квітня 1951 – 4 жовтня 1954 рр.), Далекий №11 (24 квітня 1952 – 8 квітня 1954 рр.), Водороздільний №12 (25 жовтня 1952 – 29 квітня 1953 рр.). Частина особливих таборів (чотири останніх) проіснували порівняно з іншими недовго – від одного року до трьох. Період функціонування решти становив від шести до восьми років. Згодом особливі табори або закрили, або реорганізували у виправно-трудоий. Із 12 особливих таборів 4 дислокувалися в Казахській РСР, а саме Піщаний, Степовий, Луговий – у Карагандинській області, Далекий (до 1952 р. був відділенням Піщаного) – у межах Екібастуза Павлодарської області. Решта 8 таборів функціонували у РРФСР (Мордовія, Кемерово, Інта, Комі, Тайшет, Норильськ, Воркута, Магадан)⁴.

Контингент цих таборів за своїм національним складом був надзвичайно розмаїтим. При цьому переважали росіяни та українці. Більшу частину останніх становили репресовані учасники антирадянського повстанського руху, який розпочався в Україні в роки Другої світової війни і тривав у повоєнний період, а також «пособники» повстанців, ті, хто їм співчував та ін. Політичне керівництво цим рухом здійснювала Організація українських націоналістів (ОУН), очолювана С.Бандерою. Бойові дії вели структури Української повстанської армії (УПА) на чолі з Р.Шухевичем⁵.

Матеріали Державного архіву Російської Федерації, що є в нашому розпорядженні, дають можливість у найбільш загальних рисах розкрити кількісний та якісний склад української «діаспори» в особливих таборах ГУЛАГ МВС СРСР.

⁴ Дулатбеков Н.О., Алланиязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Жунусова Б.А., Фалежинская И.Ю. Особлаги в Казахстане: Степной. Песчаный. Луговой. Дальний. – С.14–22.

⁵ Гогун А. Между Гитлером и Сталиным: Украинские повстанцы. – Санкт-Петербург, 2004. – С.33, 177.

Табл.1

Кількісна динаміка по роках і таборах⁶

	На 01.01.1949	На 27.03.1950	На 01.01.1951	На 01.01.1952	На 01.12.1952	На 01.01.1953	На 01.06.1954
Степовий	–	15 427 / 56,38	7845 / 45,93	10 089 / 47,39	10 000	9580 / 48,95	9596 / 49,02
Піщаний	–	–	9734 / 48,61	17 844 / 49,49	13 000	12 710 / 46,07	–
Луговий	–	–	3410 / 37,39	–	4000	4000	–
Далекий	–	–	–	–	3500	3410 / 40,91	–
Мінеральний	3987 / 39,35	–	11 622 / 37,62	–	10 060 / 38,56	10 000	–
Гірський	2497 / 46,22	–	6740 / 49,00	–	10 803 / 55,84	10 500	–
Дібровний	9122 / 42,61	–	9429 / 44,70	–	8889 / 47,27	8500	–
Береговий	4772 / 45,69	–	11 617 / 50,13	–	12 712 / 55,97	12 500	–
Річковий	–	–	5744 / 41,57	–	14 336 / 45,65	1400	–
Озерний	–	–	–	–	9887 / 39,51	9500	–
Комишевий	–	–	–	–	3757 / 47,25	3500	–
Усього	20 378	15 427	66 141	27 933	70 444	25 700	9596

У рядку «Усього» повні дані є лише за січень 1951 р., за інші дати відомості неповні, їх не вдалося знайти стосовно інших таборів. З урахуванням динаміки зростання кількості ув'язнених за період із 1949 по 1954 рр. загальна чисельність українців в усіх графах, за винятком січня 1951 р., безумовно, мала бути більшою як мінімум у 2,5–3 рази.

Із відомостей, наведених у таблиці, видно, що найбільша кількість українців, які перебували в ув'язненні в особливих таборах, припадає на грудень 1952 р. – 70 444 особи. При цьому вирізняються Піщаний і Степовий табори – 17 844 і 15427 відповідно, за ними йдуть Річковий, Береговий і Мінеральний – 14 336, 12 712, 11 622. Кількість ув'язнених українців загалом по таборах коливалася від 37,39% (Луговий у січні 1951 р.) до 56,38% (Степовий у березні 1950 р.) загальної цифри контингенту. Найбільшою стабільністю процентного співвідношення українців серед загальної чисельності ув'язнених вирізнявся табір Береговий. Стабільне зростання чисельності

⁶ Складено за: ГАРФ. – Ф.9414. – Оп.1. – Д.1356. – Л.11, 25, 32, 39, 63, 68, 91, 96, 123, 128, 155, 160; Д.1385. – Л.1–2, 4–5, 8–9, 11, 57, 61, 63, 93, 97, 99, 132, 136, 139, 165, 169, 171, 185, 189, 193, 218, 223, 226, 251, 256; Д.1845. – Л.21–210б.; Д.812. – Л.28–29.

українців спостерігалось в Гірському. Процентне співвідношення на користь українців серед загальної кількості в'язнів демонстрували Гірський, Дібровний, Береговий табори.

Якщо припустити, що чисельність українців у Степовому, Піщаному й Дальньому таборах у грудні 1952 р. не особливо відрізнялася від їх чисельності у січні 1953 р., а середня чисельність українців у Луговому в 1951 р. становила 4000 осіб, то у цьому випадку можна зафіксувати кількість українських в'язнів, відповідно, у межах 10 000, 13 000, 3500, 4000 (у табл.1 ці цифри представлено звичайним накресленням шрифту, на відміну від документально підтверджених, які виділено жирним). У цьому випадку загальна чисельність українців в особливих таборах наприкінці 1952 р. повинна становити понад 100 тис. Аналогічний підрахунок можна застосувати й до січня 1953 р. – отримаємо трохи меншу чисельність: 98 200 осіб. За таких обставин найбільш репрезентативним для визначення максимальної кількості українців, яких утримували в особливих таборах, є грудень 1952 р.

Табл.2

**Національний склад ув'язнених
у таборі Піщаний (Караганда), 1951 і 1952 рр.⁷**

	На 01.01.1951		На 01.04.1951		На 01.07.1951		На 01.10.1951		На 01.01.1952	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Росіяни	3991	–	6676	–	6626	–	5974	–	7651	–
Українці	9734	48,61	15105	50,58	15402	51,26	14227	51,90	17844	49,49
Білоруси	959	–	1622	–	1626	–	1463	–	1903	–
Азербайджанці	105	–	119	–	119	–	112	–	155	–
Ґрузини	149	–	180	–	180	–	176	–	236	–
Вірмени	–	–	252	–	249	–	243	–	355	–
Туркмени	25	–	31	–	27	–	29	–	81	–
Узбеки	28	–	139	–	137	–	123	–	194	–
Таджики	29	–	32	–	32	–	27	–	51	–
Казахи	192	–	226	–	224	–	196	–	346	–
Киргизи	–	–	13	–	13	–	1	–	22	–
Фіни й карели	48	–	49	–	48	–	48	–	69	–
Молдавани	115	–	148	–	146	–	124	–	325	–

⁷ Складено за: Там же. – Ф.9414. – Оп.1. – Д.1356. – Л.25, 32, 63, 68, 91, 96, 123, 128, 155, 160.

Литовці	1849	–	2453	–	2451	–	2181	–	2914	–
Латиші	998	–	1332	–	1318	–	1225	–	1739	–
Естонці	669	–	774	–	767	–	762	–	1317	–
Татари	107	–	125	–	123	–	113	–	178	–
Башкири	14	–	16	–	16	–	16	–	20	–
Євреї	168	–	220	–	220	–	221	–	326	–
Інші	843	–	351	–	318	–	149	–	328	–
Усього	20 023	–	29 863	–	30 042	–	27 410	–	36 054	–

У таборі Піщаний кількість українців почала зростати з 9734 осіб у січні до 15 105 у квітні 1951 р. Збільшившись на 5371 особу (або на 55,17%), українці серед ув'язнених, кількість яких за цей час зросла на 9840 осіб, становили 50,58%, тобто подолали 50-відсотковий рубіж. І надалі чисельність українців продовжувала міцно триматися на рівні 50%. Проте в 1952 р., не зважаючи на збільшення чисельності українців у січні до 17 844 осіб, у відсотковому співвідношенні вони становили серед загальної чисельності в'язнів Піщаного 49,49%. Це сталося через різке збільшення контингенту табору, який зріс у порівнянні з жовтнем 1951 р. на 8644 особи, де українців було 3617. Таким чином, попри коливання загальної чисельності, у відсотковому відношенні половину в'язнів Піщаного в 1951 й 1952 рр. становили українці.

У січні 1953 р. спостерігалось значне зниження чисельності українців на 5134 особи. Це зниження відбулося через загальне скорочення контингенту на 8469 в'язнів, більшість з яких перевели в інші табори. У квітні число українських бранців порівняно з січнем збільшилося на 199 осіб, потім у червні пішло зменшення, а згодом – зростання на 60 осіб. Визначити причину зменшення українців у таборі не вдається: чи то було через переведення в інші табори, чи смерть через травми, хвороби, убивства – невідомо. Незважаючи на різкі коливання кількості українських в'язнів, так і загальної чисельності табірної контингенту, у відсотковому співвідношенні українці зберігали чисельність у межах 46%, хоча загальна кількість була найбільшою серед усіх особливих таборів.

Ця обставина мала безпосередній вплив на події, які відбувалися тут. Згідно з офіційними документами, оперативна обстановка в Піщаному в 1951 р. характеризувалась активними «діями оунівців, які через вбивства тероризували ув'язнених», двічі організували групові «волинки» з масовою непокорю табірній адміністрації, здійснювали втечі та інші «порушення табірної режиму». За цей рік було вбито 49 осіб, у тому числі 9 бригадирів, 13 працівників господарської обслуги та 14 осіб агентури МВС–МДБ, здійснено 8 утеч загальною кількістю втікачів 25 осіб⁸.

Особливо відзначалося табірне відділення №3, де було вбито 11 осіб і здійснено 5 спроб вбивства ув'язнених з боку «бандитствующих контрреволюційних бунтівних елементів». Серед убитих і постраждалих в'язнів було

⁸ Там же. – Д.2611. – Л.149–150.

7 сексотів, у тому числі один – відділення МДБ і колишній працівник органів МВС⁹. У липні 1951 р. 450 найбільш активних в'язнів-оунівців етапували з 3-го до 6-го табірної відділення, де їх розподілили по виробничих бригадах. Але й тут вони продовжили діяти, «дезорганізуючи табірне життя»: «переслідували» в'язнів, які «чесно працювали», виявляли осіб, котрі співпрацювали з оперативним складом, «захоплювали» керівні посади табірної обслуги¹⁰. Під час «зміцнення режиму утримання в'язнів» було заарештовано 4 учасників підкопу, декілька вбивць в'язнів і вивезено 250 ув'язнених до Комишевого¹¹.

29 вересня 1951 р. в табірному пункті №1 табірної відділення №3 сталася так звана «волинка». Під час прогулянки ув'язнені, які перебували у штрафному баракі, намагалися передати в карцер продукти харчування, але їх затримав наглядач. Начальник табірної пункту старший лейтенант Торгов наказав начальникові наглядової служби лейтенантові Попкову відправити в'язнів Петрашука, Коружака й Шевчука до карцеру. Під час «вилучення» їх із камери штрафного баракі, останні вчинили спротив та, за сигналом Петрашука, більшість мешканців баракі розібрали нари, виламали двері й з криком: «Ура, бий чекістів!» кинулися на наглядачів. Ті розбіглися. 32 в'язня під керівництвом названих вище українців проникли у житлову зону табору, де «залякуючи розправою», схилили всіх відмовитися від їжі та від виходу на роботу. Адміністрації табору вони пред'явили наступні вимоги: припинити кидати до штрафного баракі в'язнів, які відмовлялися від роботи й порушували табірний режим, збільшити норми харчування, скоротити робочий день до 8 годин, звільнити всіх із карцеру, дозволити листування двічі на місяць, відсторонити від роботи оперуповноваженого молодшого лейтенанта Тарасова.

На неодноразові спроби адміністрації табору, а також прокурора Карлагу Моїсеєнка припинити «волинку», в'язні відтісняли їх поза межі зони, закидали камінням, погрожували ножами. Крім цього, 22 в'язні, озброївшись ломом й ножами, увірвалися до карцеру, звільнили Михайлишина, одночасно намагалися дістатися іншої камери й розправитися з 14 особами, які там перебували і котрих вони підозрювали у співпраці з табірною адміністрацією. Ці дії вдалося припинити, коли молодший лейтенант Тарасов із зовнішнього боку зони відкрив вогонь поверх карцеру. Ця ж група знищила постанови про направлення в'язнів до карцеру, які зберігалися у приміщенні наглядової служби. 30 вересня 1951 р. після розмови з в'язнями прокурора Карлагу Моїсеєнка та адміністрації табору, в'язні прийняли їжу та вийшли на роботу¹².

22 січня 1952 р. сталася «волинка» в Екібастузькому відділенні особливого табору Піщаний, яку припинили 27 січня. Усіх в'язнів вивели на роботу, 33 активних учасників ізолювали в Павлодарській тюрмі, 90 осіб

⁹ Там же. – Д.465. – Л.6.

¹⁰ Там же. – Л.7–8.

¹¹ Там же. – Л.10.

¹² Там же. – Л.21–22.

перекинули в інші підрозділи табору¹³. МВС СРСР дало дозвіл адміністрації вивести з Екібастузького відділення 500 в'язнів, колишніх оунівців, у табір МВС Степовий¹⁴.

Табл.3

**Національний склад ув'язнених
у таборі Степовий (Кенгір), 1950–1952 рр.¹⁵**

	На 27.03.1950		На 01.01.1951		На 01.04.1951		На 01.07.1951		На 01.10.1951		На 01.01.1952	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Росіяни	5406	–	3237	–	3835	–	3746	–	3799	–	3816	–
Українці	15 427	56,38	7845	45,93	9469	46,96	9360	45,64	10 084	47,45	10 089	47,39
Білоруси	1554	–	701	–	988	–	1036	–	1028	–	1024	–
Азербайджанці	140	–	130	–	132	–	132	–	128	–	128	–
Ґрузини	145	–	104	–	116	–	136	–	112	–	110	–
Вірмени	128	–	155	–	168	–	178	–	176	–	176	–
Туркмени	56	–	52	–	59	–	61	–	63	–	63	–
Узбеки	169	–	160	–	166	–	168	–	173	–	174	–
Таджики	89	–	53	–	60	–	60	–	62	–	62	–
Казахи	289	–	300	–	309	–	298	–	305	–	299	–
Киргизи	42	–	32	–	39	–	44	–	44	–	45	–
Фіни й карели	23	–	22	–	23	–	23	–	22	–	22	–
Молдаване	155	–	111	–	130	–	137	–	144	–	149	–
Литовці	1364	–	2078	–	2228	–	2404	–	2444	–	2456	–
Латиші	875	–	825	–	944	–	1064	–	1068	–	1070	–
Естонці	472	–	518	–	681	–	752	–	761	–	763	–
Татари	120	–	127	–	132	–	130	–	130	–	128	–
Башкири	4	–	6	–	8	–	8	–	8	–	8	–
Чуваші	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Удмурти	–	–	11	–	9	–	–	–	10	–	10	–

¹³ Там же. – Л.99.

¹⁴ Там же. – Л.101–102.

¹⁵ Складено за: Там же. – Ф.9414. – Оп.1. – Д.1356. – Л.25, 32, 63, 68, 91, 96, 123, 128, 155, 160; Д.1870. – Л.228.

Євреї	130	–	160	–	172	–	186	–	180	–	180	–
Чеченці	110	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Калмики	22	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Угорці	163	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Інші	464	–	450	–	493	–	582	–	507	–	516	–
Усього	27 357		17077		20 161	100	20 505	100	21 248	100	21 288	100

Отже в березні 1950 р. українців у таборі нараховували 15 427 (вони становили понад 56% від загальної кількості в'язнів – представників різних національностей СРСР). Проте впродовж десяти місяців, із березня 1950 по січень 1951 рр., загальна чисельність українців знизилась на 7582 особи (в 1,9 раза) і становила 7845, тобто 46% від загальної кількості в'язнів. У цей час відбулося зниження загальної кількості ув'язнених майже в 1,6 раза (на 10 280 осіб – з 27 357 до 17 077). Серед тих, хто вибув зі Степового, українці становили 76,31%. Зменшення кількості в'язнів, у тому числі українців, відбулося через невідповідність табору до утримання такої кількості контингенту, людей відправили по інших відділеннях Степлагу та в інші особливі табори.

Потім, майже до січня 1952 р., ішло поступове зростання кількості в'язнів української національності – як в абсолютних показниках, так і у процентному співвідношенні. Ці зміни чисельності українців відбувалися за рахунок прибуття до Степового ув'язнених з інших виправно-трудова таборів ГУЛАГ і тюрем МВС СРСР. Винятком стало незначне зниження загальної кількості українців на 109 осіб у липні порівняно з квітнем. Причиною стало переведення в інші табори або смерть від хвороб, травм, убивств.

За 1952 р., до січня 1953 р. чисельність українців продовжувала знижуватися з 10 089 до 9580 осіб, або на 509 в'язнів (5,04%), хоча частка у загальній кількості зросла на 1,5% – з 47,39% до 48,95%¹⁶. До серпня 1953 р. кількість українців у таборі продовжувала зменшуватися. Динаміка скорочення чисельності за місяцями 1953 р.: лютий – 18, березень – 24 (6), квітень – 49 (25), травень – 118 (69), червень – 135 (75), липень – 210 (49), серпень – 259 осіб. Визначити, скільки за вісім місяців із 259 осіб вибули за нарядами ГУЛАГ або померли через хвороби, травми, насильницькою смертю не видається можливим. Через десять місяців – у червні 1954 р. – чисельність українців зросла до 9596 осіб, перевищуючи рівень січня 1953 р. на 18 в'язнів. При цьому відсоток українців серед ув'язнених інших національностей не набагато перебільшив рівень січня 1953 р., практично залишався незмінним.

Отже з січня 1951 по січень 1952 рр. у Степлагу тривало поступове зростання кількості в'язнів української національності з 7845 до 10 089 осіб. Так само зросла й відсоткова доля українців серед загального числа ув'язнених різних національностей – із 45% до 49%.

¹⁶ Там же. – Д.1385. – Л.5, 57, 93, 132, 165, 189, 218, 251; ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960. – Москва, 2000. – С.628–629.

Переважання серед контингенту Степового колишніх оунівців призвело до подальших актів непокори та спротиву в таборі. В'язні, яких на початку 1952 р. за «підбурювання до бунту» перевели з Екібастузького табірно-го відділення у Степлаг, продовжили активні дії непокори табірній адміністрації у цьому таборі. Про факти «бандпроявів в'язнів з числа оунівців» можна дізнатися з доповідної записки начальника управління Степового табору О.Чечева заступникові начальника ГУЛАГ П.Окуневу, що мала назву «Про роботу з нейтралізації бандитсько-повстанського елемента серед оунівців, які прибули з Екібастузького відділення Піщаного табору в лютому – квітні 1952 р.» (21 квітня 1952 р.):

«В'язнів, які прибули, розмістили у штрафних бараках двох табірних відділень – №1 (селище Рудник) – 328 осіб, і 3-тє табірне відділення (м. Джекказган) – 304 особи. Під час оперативної обробки контингенту, який прибув із Піщаного табору, було встановлено, що бандитствуючий елемент серед авторитетів та українських націоналістів від своїх злочинних намірів не відмовився, а навпаки – намагається активізувати, установити зв'язок з оунівцями й авторитетами бандитського елемента, які утримуються у Степовому таборі, щоб паралізувати дії табірної адміністрації і зруйнувати виконання виробничого плану.

Так, щойно завербований серед прибулих в'язнів агент [...] у своєму донесенні від 20 березня 1952 р. повідомив: «Дорогою з Екібастузького табірної відділення у Степовий табір в'язні в розмовах шкодували, що мало зробили в Екібастузі та сподівались на можливість повторення цього ж у Степовому таборі».

Після прибуття у Степовий джерело помістили в камеру №11, в якій може охарактеризувати наступних в'язнів: натхненником камери є в'язень Кальчинський, у котрого всі розмови насичені репліками «смерть стукачам», «смерть бригадирам» і т. ін., веде розмови про здійснені в Екібастузі вбивства та шкодує, що багатьох не встигли вбити. Висловлює думку, що як тільки вийдемо з камери у зону, то «відведемо душу», «справа піде й ми наведемо порядок наш», тобто бандерівський. 17 березня ц. р. під час видачі їжі ув'язнений Захарченко зажадав від роздавача повніше наливати в миску суп. Роздавач відповів, що можна зважити – він розливає згідно з нормою. На що Захарченко відповів, що зважувати ми не будемо, а будемо вішати таких, як ти, указуючи на роздавача.

Активно поводить ся Крачковський, який після того, як роздали папір для заяв, заборонив кому б то не було писати заяви. І дійсно, усі в'язні камери відмовилися писати заяви. Переслідує тих, хто проситься на роботу, погрожуючи, що таким потім буде непереливки. Ранком 17 березня ц. р. джерело попросив ложку у в'язня Кульчинського для сніданку. На цій ложці рукою Кульчинського зроблено напис «смерть стукачам». Із метою перевірки даних джерела [...] було перевірено весь посуд штрафбараку, де виявили на 11 мисках і 6 ложках написи «смерть стукачам», посуд із використання вилучено. Усіх в'язнів, які активно себе виявляли, перевели від загальної маси в'язнів в окремі камери. [...]

Усіх авторитетів бандитствуючого елементу й українських націоналістів із загальної маси ізольовано в окремі камери, вони перебувають під агентурним наглядом. Одночасно через агентурно-інформаторську мережу встановлюються безпосередні учасники здійснених злочинів у Піщаному таборі. Із тих в'язнів, які надійшли до 3-го табірної відділення – 250 на цей час виводяться на ізольовані від інших в'язнів об'єкти роботи під посиленою охороною й використовуються на будівельних роботах. Для решти контингенту, особливо з активного бандитсько-повстанського елементу, готуються об'єкти з видобутку каміння, на які їх найближчим часом виводитимуть»¹⁷.

Упродовж другого півріччя 1952 р. в табірному відділенні №3 було «вкрито бандитсько-терористичну групу», яка складалася переважно з в'язнів особливого контингенту, засуджених за націоналістичну діяльність. Ця група, як написано в донесенні, ставила головним своїм завданням «систематичне тероризування в'язнів», котрі працювали в господарській обслузі, фізичне знищення тих, кого підозрювали у зв'язках з органами МВС–МДБ. 16 активних учасників притягли до кримінальної відповідальності за ст.59-3 Кримінального кодексу. Крім того, було ізольовано 35 в'язнів, тією чи іншою мірою причетних до цієї групи¹⁸.

На початку лютого 1954 р. на деревообробному заводі вартовий воєнізованої охорони Мелешенко незаконно застосував зброю проти в'язня Сисоева, убивши його у зоні об'єкту¹⁹. Скориставшись цим випадком, частина в'язнів організували масову непокору й упродовж 4–5 лютого відмовилися виходити на роботу. Діями всього наглядацького складу 3-го табірної відділення організаторів непокори ізольовали, а решту вивели на роботу²⁰.

Організаторами «масової волінки» виявилися переважно українці й литовці. Серед них: Лаптев Іван Максимович, особистий номер СІ-466, Урбанас Альфонсас Станіслав – СЗЗ-703, Кулик Макар Іванович – СД-38, Розенберґс Віллі Карлович – СМ-468, Скрипчук Костянтин Максимович – СЗЗ-941, Новак Олексій Петрович – СЗЗ-639, Скірюк Віталій Петрович – СК-363, Ключак Степан Петрович – СЗЗ-957, Савицький Василь Ілліч – СЦ-218, Гриник Михайло Гаврилович – САА-516, Лимарев Василь Гнатович – СЮ-489, Свистун Петро Якович – СЗ-822, Курциновський Фабіан Устинович – СЗЗ-807, Клименко Іван Федорович – СІ-435, Тацуняк Іван Володимирович – СЦ-239, Кульчак Ілля Євдокимович – СЗЗ-448, Солнишкін Георгій Калістратович – СМ-464, Гаврилук Володимир Пилипович – СІ-272, Держак Петро Петрович – СЕЕ-69, Квятковський Володимир – СШ-288, Куликовський Йосип Йосипович – СЦ-25, Парасекс Лев-Леопольд Мартинович – СЖЖ-842. Усіх перелічених організаторів запроторили до штрафного бараку строком на 2 міс. з виведенням на роботу²¹.

¹⁷ История сталинского ГУЛАГа: Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. – Т.6: Восстания, бунты и забастовки заключённых / Отв. ред. и сост. В.А.Козлов; сост. О.В.Лавинская. – Москва, 2004. – С.268–270.

¹⁸ ГАРФ. – Ф.9414. – Оп.1. – Д.2616. – Л.20–23.

¹⁹ Государственный архив города Жезказгана. – Ф.89. – Оп.3. – Д.19. – Л.165.

²⁰ Архив Жезказганского УВД. – Ф.12. – Оп.1. – Д.120. – Л.38–39.

²¹ Там же. – Л.25.

У 1954 р. у таборі МВС Степовий утримувалися представники понад 34 національностей. Заслугує на увагу той факт, що з 20 698 в'язнів 9596 становили українці і 2690 – литовці, значну частину яких засудили за участь в антирадянських повстанських націоналістичних рухах. Понад половина мали терміни від 15 до 25 років. 18 180 осіб було засуджено за «зраду Батьківщині», «шпигунство, тероризм, повстанство й політбандитизм». Ці групи в'язнів становили більшість контингенту табірних відділень Степлагу. А зосереджені в одному місці, вони були такою собі небезпечною сумішшю, що могла вибухнути в будь-яку хвилину та з будь-якого приводу.

Із 16 травня по 25 червня 1954 р. у 3-му відділенні Степлагу тривало Кенгірське повстання, серед керівників якого перебували й українці. У тому числі:

«Супрун Лідія Кіндратівна, 1904 року народження, яка народилася в м. Одеса, проживала у с. Битків Надвірнянського району Станіславської обл., українка, б/п, освіта середня педагогічна, працювала до війни вчителькою. Засуджена в 1945 р. по ст.54-1«а» і 54-11 із застосуванням указу Президії Верховної Ради СРСР від 19.IV.1943 р. до 15 років каторжних робіт. Супрун, коли перебувала на окупованій німцями території, вступила добровільно у члени ОУН, мала псевдо «Орел». За завданням станичного керівника для діючої банди УПА збирала серед населення продукти харчування, підготувала двох жінок у члени ОУН, вивчивши з ними 10 заповідей ОУН. При відступі німецьких військ займалася збиранням відомостей про радянську армію й передавала їх підпільному центру ОУН. Її син, Володимир Супрун, у 1944 р. пішов із німцями у складі дивізії СС.

Михайлевич Ганна Автономівна, 1925 року народження, уродженка с. Славка Дрогобицької обл., освіта 7 класів, українка, б/п. Засуджена в 1945 р. за ст.54-1«а» із застосуванням указу Президії Верховної Ради СРСР від 19.IV.1943 р. до 20 років каторжних робіт. У 1943 р. Михайлевич вступила у члени ОУН. Із 1944 р. за завданням ОУН Михайлевич носила естафети у села. У вересні 1944 р. була призначена районним ОУН старшою сільської мережі 13 населених пунктів (жіноча сотня ОУН).

Е.Суничук, колишній священик і прихований діяч УПА²².

Приводом до повстання став розстріл групи ув'язнених, які організували масову непокору табірній адміністрації у вигляді порушення табірної режиму та спроб проникнення у жіночий табірний пункт. Виступ був зумовлений комплексом причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, генезу яких визначила логіка розвитку табірної системи СРСР наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр. Це й режим утримання ув'язнених відповідно до вимог, що висувалися до особливих таборів, дії табірної адміністрації, які межували зі свавіллям та беззаконням, і невдоволення ув'язнених серед

²² ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960. – С.630–631, 644.

спецконтингенту своїм становищем, і поведінка групи в'язнів із загального контингенту, і легковажність та недбалість табірної адміністрації у частині виконання своїх прямих обов'язків.

Рушійною силою стали в'язні, засуджені за ст.58–59 КК РРФСР, колишні військовослужбовці радянської армії та українські і прибалтійські націоналісти. Військова підготовка більшості з них, досвід участі в минулому в акціях непокори, у повстанських і підпільних рухах зумовили високий рівень організації ув'язнених, діяльність «табірної комісії» й «конспіративного центру», створення структур спротиву.

Повстання жорстоко придушили із застосуванням танків. Попри запеклий опір частини ув'язнених нерівність сил визначила результат. Наслідки для керівників виступу та активних його учасників були трагічними: загинув під час придушення, арешт, суд і репресії аж до розстрілу.

Значення Кенгірського повстання полягає в тому, що це був найбільш масовий, організований і великий протест ув'язнених проти системи придушення особистості. Керівники виступу та його активні учасники продемонстрували мужність, сміливість, організаторський і військовий талант. Усвідомлюючи повну безперспективність у позитивному розв'язанні справи особисто для себе, оточені колючим дротом, ізольовані від світу у степах Центрального Казахстану, перебуваючи під прицілом автоматів, кулеметів, танків вони вступили в нерівну й жорстоку боротьбу з бездушною машиною терору, із системою насильства та поневолення, нівеляції особистості. Вирішальний внесок у цю боротьбу зробили й в'язні-українці.

Табл.4

**Національний склад ув'язнених
у таборі Гірський (Норильськ), 1949–1952 рр.²³**

	На 01.01.1949		На 01.01.1951		На 01.12.1952	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Росіяни	2314	–	2973	–	3121	–
Українці	2497	46,22	6740	49,00	10 083	55,84
Білоруси	90	–	425	–	583	–
Азербайджанці	–	–	20	–	27	–
Ґрузини	3	–	47	–	64	–
Вірмени	4	–	59	–	66	–

²³ Складено за: ГАРФ. – Ф.9414. – Оп.1. – Д.1845. – Л.21–21 об.; Д.1356. – Л.11, 25, 32, 39; Д.1385. – Л.2.

Туркмени		–	50	–	33	–
Узбеки	4	–	73	–	82	–
Таджики	1	–	32	–	36	–
Казахи	1	–	80	–	87	–
Кирізи		–	27	–	18	–
Фіни й карели	4	–	62	–	61	–
Молдавани	9	–	45	–	121	–
Литовці	109	–	963	–	1367	–
Латиші	111	–	1139	–	1150	–
Естонці	224	–	605	–	993	–
Татари	9	–	100	–	85	–
Башкири	–	–	8	–	10	–
Удмурти	–	–	3	–	–	–
Чуваші	–	–	–	–	3	–
Євреї	4	–	101	–	125	–
Інші	18	–	302	–	51	–
Усього	5402	–	13 754	–	18 056	–

У Гірському з січня 1949 по січень 1951 рр. спостерігався різкий стрибок кількості українців – на 4243 в'язня (або у 2,69 раза). Частка їх у загальній чисельності ув'язнених також збільшилася на 2,78%. До кінця 1952 р. порівняно з початком року простежується значне збільшення числа українців – на 3343 особи. Також того року відбувалося і зростання їх частки серед загальної маси в'язнів – на 6,84%. У цілому за чотири роки чисельність українців збільшилася у 4,03 раза, а питома вага серед контингенту табору – на 9,62%. У період, що розглядається, у Гірському українці за своєю чисельністю обіймали перше місце серед ув'язнених інших національностей. Зростання з січня 1949 по січень 1952 рр. відбувалося внаслідок етапування з інших таборів та тюрем. У Гірському, на відміну від табору Мінеральний, динаміка чисельності українців весь час зростала, так само вгору йшла питома вага їх у загальній масі ув'язнених.

У вересні 1952 р. з Піщаного до Гірського прибув етап у 12 тис. в'язнів, серед яких спецоргани МВС звертали увагу на два угруповання бранців української національності, засуджених за «антирадянську діяльність» (оунівці). За свідченням наглядачів, вони ставили своїм завданням виявляти й фізично знищувати агентуру МВС та МДБ, убивати бригадирів, які найбільш сумлінно ставилися до роботи, та інших ув'язнених, зайнятих у господарській обслузі. Вони посилено поширювали чутки про те, що успішно проводили подібну діяльність в Піщаному, більшість убивств там залишалися нерозкритими й цю «злочинну» діяльність продовжуватимуть і в Гірському. Ця група українських в'язнів ворогувала з російськими, які також прибули з Піщаного, та ув'язненими кавказьких національностей. Адміністрація табору розмістила оунівців у зонах №1, №4 і №5. А угруповання в'язнів-росіян –

у зоні №2. Під час карантину прибулих із Піщаного ізолювали в окремих обгороджених зонах. Після зняття карантину цей етап розосередили по різних бригадах «старого контингенту» – по 2–3 людини на бригаду. Незважаючи на це, оунівці продовжували здійснювати «бандитські прояви»²⁴.

У травні – червні 1953 р. в Гірському відбувалися масові непокори в'язнів табірній адміністрації. Це відбувалося через те, що наприкінці попереднього року до цього особливого табору прибули 1 тис. ув'язнених із Піщаного, які були переважно «кримінально-бандитствующим елементом» з українських націоналістів, і раніше, перебуваючи в Піщаному, демонстрували масову непокору, організовували заворушення.

Після прибуття в Гірський, цих в'язнів замість того, щоб зосередити в одному табірному відділенні, розмістили у трьох. Вони почали гуртуватися й «тероризувати» табірний контингент. Щоб зайняти чільне місце серед ув'язнених, фізично знищували нелояльних до себе працівників господарської обслуги, бригадирів, нарядників, відмовлялися від роботи. У більшості випадків убивств винних так і не було встановлено.

Унаслідок роботи оунівського підпілля в таборі до середини 1953 р., особливо після проведення амністії у загальних таборах, сформувалися такі угруповання: «росіяни», які підтримували оунівців; «росіяни», котрі боролися з оунівцями; кавказьких націоналістів та ін. Багато ув'язнених, «боячись оунівського підпілля», відмовлялися працювати на адміністративних посадах (бригадирами, нарядниками, начальниками колон)²⁵.

У табвідділенні №2 впродовж тривалого часу існували два угруповання: українських націоналістів і росіян, які ворогували між собою. Аналогічна ситуація була й у відділеннях №1, №4, №5. Упродовж квітня – травня в'язні з оунівців намагалися взяти під свій вплив основну масу контингенту, особливо під час випадків загальної непокори табірній адміністрації – шляхом погроз, побиття та вбивств вони «продовжували тероризувати ув'язнених».

23–24 травня 1953 р. в табвідділенні №2 вбили двох в'язнів і чотирьох – важко поранили. Це спричинило масовий невихід на роботу. Тільки 26 травня, коли із зони «вилучили» 66 осіб з угруповання росіян, з яких 16 мали холодну зброю, порядок вдалося відновити.

25 травня 1953 р. із табірної відділення №1 етапували 160 в'язнів (із групи авторитетів «кримінально-бандитського елементу») у відділення №5. Цей етап на новому місці не ізолювали, через що новоприбулі почали схилити ув'язнених до непокори табірній адміністрації. Як наслідок – нічна зміна не вийшла на роботу.

В'язні табірних відділень №4 та №5, які працювали на загальному майданчику об'єкта «Міськбуд», за умовним сигналом кинули роботу й відмовилися повертатися у житлові зони. До кінця дня порядок так і не було наведено. 26 травня 1953 р. в таборі тривала масова непокора адміністрації у відділеннях №3, №4, №5. Так, українські й литовські націоналісти

²⁴ Там же. – Д.2600. – Л.11–13.

²⁵ Там же. – Д.812. – Л.2–6.

організували масовий саботаж і непокору через неправомірне застосування охоронцем зброї. Тоді старший сержант охорони Дятлов піддався на провокацію й дав автоматну чергу по групі ув'язнених, які стояли на ганку барака №14 у табірному відділенні №5, унаслідок чого 1 в'язень загинув і 6 зазнали поранень.

Таким чином 26 травня 1953 р. три табірних відділення (№3, №4 і №5) загальною чисельністю близько 10 тис. осіб одночасно відмовилися працювати й повертатися з виробничих об'єктів у житлові зони. 28 травня також відмовилися виходити на роботу ув'язнені жінки табірною відділення №6²⁶.

1 червня 1953 р. до цих трьох відділень приєдналося відділення №1. Після 14-ї год. денна зміна припинила роботу на копальні та відмовилася повертатися у житлову зону. Ув'язнені, які перебували в ній, нікого з табірної адміністрації до себе не пускали. Як у виробничій, так і у житловій зонах з'явилися листівки «антирадянського змісту».

Таким чином, наприкінці травня 1953 р. в Гірському сталася «масова волинка», яка супроводжувалася непокорю в'язнів табірній адміністрації та загальною відмовою від роботи²⁷. Ця «волинка» охопила всі табірні підрозділи, за винятком відділення №2, що дислокувалося за 20 км від міста, на станції Каеркан²⁸.

4 червня 1953 р. в табірному відділенні №3 24 в'язня, яких тут, у таборі, повторно засудили, зламали двері камери та вихідні двері у зону й почали виходити зі штрафного бараку. У цей час за сигналом тривоги туди прибігли начальник табірною відділення, офіцери і приблизно 50 солдатів охорони. Коли вони почали заводити ув'язнених назад у штрафний барак, здійнявся галас, почали лунати заклики до решти каторжан, щоб їх підтримали. До 200 в'язнів через паркан закидали уламками цегли зону штрафного бараку. Офіцери й солдати змушені були відступити за межі житлової зони. Охоронці на вежах, побачивши очевидний напад на адміністрацію табору, відкрили вогонь, застреливши 4 і поранивши 15 в'язнів. Застосування зброї стало приводом для масової непокори та вимог приїзду комісії з Москви. У таборі з'явилися «антирадянські гасла».

5 червня 1953 р. до табору прибула московська комісія на чолі з полковником Кузнецовим і до серпня керувала роботою з ліквідації непокори. «Волинку» в табірному відділенні №1 було припинено 13 червня. 70 в'язнів із цієї зони «оформили на тюремний режим», а 365 – етапували за межі табору. 124 в'язня в табірному відділенні №3 перевели на тюремний режим терміном на 1 рік. Усього «призвідників та активних учасників волинки» було відправлено за межі табору (окрім табірною відділення №3) – 1630 осіб, у тому числі 219 – на тюремний режим²⁹.

²⁶ Там же. – Д.2598. – Л.22–26.

²⁷ Події, описані в донесенні з табору Гірський, більш відомі як Норильське повстання (тривало до 4 серпня 1953 р.) (прим. перекл.).

²⁸ ГАРФ. – Ф.9414. – Оп.1. – Д.2598. – Л.97–105.

²⁹ Там же. – Л.97–105.

У табірних відділеннях №4, №5 в'язні вийшли на роботу 7 червня, але значна частина їх тільки виходили з житлових у виробничі зони, проте безпосередньо до роботи не приступали. «Призвідники й активні учасники волинки» продовжували керувати у зоні. Протестуючи проти «вилучення» з табору активної частини учасників масової непокори 26 червня в'язні знову відмовилися від роботи в табірному відділенні №4, №5 та №6 і поставили вимогу повернути своїх товаришів³⁰.

Остаточно «волинку» у цих табірних відділеннях ліквідували наприкінці червня – на початку липня. У табірному відділенні №3 це сталося 4 серпня шляхом введення у зону військ і застосування зброї. У зв'язку з протестами ув'язнених у таборі Гірський, МВС СРСР провело заходи з «вилучення» й вивезення в інші особливі табори та в'язниці «призвідників заворушень і їх активних учасників»³¹.

Із табору етапували «найбільш небезпечних» 2200, із них на тюремний режим – 400 осіб. На місці залишалися понад 1000 в'язнів – учасників «волинки» з табірних відділень №3, №4 та №5. Усіх їх, згідно з розпорядженням тюремного управління МВС, залишили в Гірському та повністю «влили» до новоствореного на шахті «Західне» табірних відділень №8.

Режим утримання ув'язнених у табірному відділенні №8 був суворим, оскільки тут перебували «найбільш активні учасники масової волинки» з інших табірних відділень. Усього в таборі під час активної непокори було вбито 14 осіб³².

Табл.5

**Національний склад ув'язнених
у таборі Береговий (Магадан), 1949–1952 рр.³³**

	На 01.01.1949		На 01.01.1951		На 01.12.1952	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Росіяни	3163	–	4731	–	3651	–
Українці	4772	45,69	11617	50,13	12712	55,97
Білоруси	370	–	969	–	981	–
Азербайджанці	–	–	123	–	69	–
Грузини	48	–	114	–	99	–
Вірмени	73	–	135	–	87	–
Туркмени	42	–	62	–	41	–
Узбеки	84	–	129	–	89	–
Таджики	46	–	45	–	30	–
Казахи	103	–	200	–	169	–
Киргизи	11	–	40	–	21	–

³⁰ Там же.

³¹ Там же. – Л.52.

³² Там же. – Д.812. – Л.2–6.

³³ Складено за: Там же. – Д.1845. – Л.21–21 об.; Д.1356. – Л.11, 25, 32; Д.1385. – Л.6.

Фіни й карели	10	–	40	–	42	–
Молдавани	66	–	155	–	183	–
Литовці	620	–	2043	–	2189	–
Латиші	162	–	1203	–	1037	–
Естонці	405	–	878	–	786	–
Татари	161	–	167	–	103	–
Башкири	13	–	27	–	12	–
Удмурти	–	–	15	–	–	–
Чуваші	–	–	–	–	21	–
Євреї	61	–	149	–	99	–
Інші	233	–	330	–	288	–
Усього	10 443	–	23 172	–	22 709	–

Упродовж трьох років, із січня 1949 по січень 1952 рр., чисельність українців у Береговому збільшилася на 6845 осіб (або у 2,43 раза). Питома вага їх у загальній масі ув'язнених зросла на 4,44% і перевищила 50-відсоткову позначку. У наступні два роки число українців збільшилося на 1095 осіб, а питома вага – на 5,84%, максимально наблизившись до 56%. Темпи зростання кількості українців у Береговому перевищували темпи зростання у Степовому та Піщаному, але поступалися Гірському. У Береговому, так само, як і в Гірському, динаміка чисельності українців у цей період йшла по висхідній. Так само по висхідній ішло збільшення питомої ваги українців серед загальної маси ув'язнених. Загалом за розглянутий період чисельність українців у таборі Береговий збільшилася у 2,66 раза.

Станом на 1 лютого 1954 р. в таборі різко змінився склад ув'язнених через звільнення після відбуття покарання значної кількості «малострочників» (порівняно із засудженими на 25 років), багатьох в'язнів також передали в табори загального режиму. Саме на цю категорію адміністрація табірних відділень спиралася у своїй роботі. Адже вони, за висловом міністра внутрішніх справ СРСР С.Круглова, «маючи намір якось пережити сумну сторінку своєї біографії – чесно працювали». Переважну більшість решти в'язнів становили українські націоналісти – так звані «західники» і прибалти. У зв'язку з цим режимно-оперативна обстановка в таборі значно ускладнилася. Цьому сприяло і прибуття восени 1953 р. етапу з Гірського (Норильськ).

Із 1260 новопритулених ув'язнених більшість були учасниками «великої політичної волинки», організованої оунівцями, що тривала кілька місяців (навесні 1953 р.) в особливому таборі МВС СРСР Гірський. Ці ув'язнені організували кілька випадків масової непокори та спротиву табірній адміністрації, демонстративної непокори наглядачам і начальницькому складу, псування табірної майна, виробничого обладнання тощо. Керівники оунівського підпілля влаштували 4 вбивства і декілька випадків побиття ув'язнених. Становище в табірному №8 було складним.

Ув'язнені особливого табору, після опублікування указу про амністію (27 березня 1953 р.), деякий час мали надію, що й вони підпадуть під неї.

Коли ж дізналися про протилежне, почали заявляти: «Чого я буду хребет надривати, мені сидіти ще 20 років, наробитися встигну», «Все одно з табору я не вийду, а якщо й вийду, то кому я буду потрібен? Краще не надриватимусь і довше збережу себе», «Буду я працювати чи не буду, а сидіти в таборі все одно доведеться 25 років, краще я збережу своє здоров'я».

Найпоширенішими порушеннями режиму були відмова від роботи (5042 год./дня), контакти з цивільним населенням (270 випадків), хуліганство (64 випадки), співжиття ув'язнених жінок із вільнонайманим складом (96 випадків). Більшість «бандпроявів» та вбивств (5 випадків) сталися на виробництві³⁴.

Табл.6

**Національний склад ув'язнених у таборі Луговий
(с. Долинське, Карагандинська обл.), 1951 р.³⁵**

	Січень		Квітень		Липень		Жовтень	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Росіяни	2374	—	2907	—	2919	—	2706	—
Українці	3410	37,39	4355	38,70	4607	40,34	4509	42,69
Білоруси	333	—	457	—	456	—	440	—
Азербайджанці	49	—	55	—	47	—	40	—
Ґрузини	55	—	64	—	63	—	60	—
Вірмени	99	—	118	—	119	—	112	—
Туркмени	39	—	54	—	53	—	49	—
Узбеки	66	—	72	—	72	—	71	—
Таджики	23	—	25	—	25	—	24	—
Казахи	161	—	185	—	184	—	168	—
Киргизи	19	—	21	—	20	—	18	—
Фіни й карели	15	—	21	—	21	—	20	—
Молдавани	177	—	231	—	230	—	222	—
Литовці	729	—	836	—	845	—	826	—
Латинці	573	—	627	—	635	—	624	—
Естонці	509	—	588	—	596	—	588	—
Татари	78	—	106	—	105	—	100	—
Башкири	3	—	3	—	3	—	3	—
Євреї	109	—	130	—	125	—	116	—
Інші	299	—	398	—	293	—	266	—
Усього	9120	—	11 253	—	11 418	—	10 562	—

³⁴ Там же. – Д.810. – Л.15–24.

³⁵ Складено за: Там же. – Д.1356. – Л.25, 32, 63, 68, 73, 127, 132.

Дані про чисельність ув'язнених у Луговому (до цього часу в табір звозили інвалідів з інших особливих таборів, на березень 1951 р. тут їх налічувалося 7247 осіб³⁶) із січня по жовтень 1951 р. демонструють зростання як загальної чисельності українців, так і їх питомої ваги серед табірної контингенту. При цьому чисельність українців із січня по квітень зросла на 945 осіб, а питома вага – на 1,31%. У липні число українців збільшилося порівняно з січнем на 1197 осіб, а питома вага – перевищила 40%. У жовтні спостерігалось зниження в порівнянні з липнем на 98 осіб, так само, як і загальної кількості табірної контингенту. Однак питома вага українців при цьому зросла порівняно з липнем на 2,35% і досягла найвищої позначки за розглянутий період – 42,69%.

Табл.7

**Національний склад ув'язнених
у таборі Далекий (Екібастуз), 1953 р.³⁷**

	Січень		Лютий		Квітень		Червень		Липень	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	Кількість	Кількість	%
Росіяни	507	–	498	–	485	–	474	–	467	–
Українці	1022	40,91	1015	40,96	1005	41,15	994	41,31	984	41,44
Білоруси	104	–	104	–	103	–	102	–	99	–
Грузини	18	–	18	–	18	–	18	–	17	–
Вірмени	24	–	24	–	23	–	23	–	21	–
Азербайджанці	25	–	23	–	21	–	21	–	20	–
Казахи	53	–	53	–	52	–	52	–	52	–
Туркмени	7	–	7	–	7	–	7	–	7	–
Узбеки	41	–	41	–	40	–	37	–	37	–
Таджики	16	–	16	–	15	–	14	–	14	–
Киргизи	3	–	3	–	3	–	3	–	3	–
Татари	28	–	28	–	27	–	27	–	27	–
Башкири	1	–	1	–	1	–	1	–	1	–
Чуваші	2	–	2	–	2	–	2	–	1	–
Молдавани	29	–	29	–	29	–	29	–	28	–
Фіни й карели	5	–	5	–	5	–	5	–	5	–
Латиші	204	–	204	–	204	–	203	–	201	–
Литовці	179	–	179	–	177	–	174	–	174	–

³⁶ Там же. – Д.490. – Л.68–69.

³⁷ Складено за: Там же. – Д.1385. – Л.11, 63, 99, 139, 195, 226.

Естонці	136	–	135	–	132	–	131	–	129	–
Євреї	23	–	23	–	23	–	23	–	21	–
Мордва	15	–	15	–	15	–	14	–	14	–
Чеченці	12	–	12	–	12	–	11	–	11	–
Кабардинці	12	–	12	–	12	–	12	–	12	–
Інші	32	–	31	–	31	–	29	–	29	–
Усього:	2498		2478		2442		2406		2374	

Середня чисельність українців у Далекому з січня по липень 1953 р. коливалася в межах 1 тис. осіб. Однак незважаючи на зниження їх загальної чисельності з січня по липень на 38 осіб, у відсотковому відношенні кількість в'язнів-українців зросла на 0,53%. Українці, складаючи у середньому 41% від контингенту табору, переважали кількісно в'язнів інших національностей, котрих тут утримували. Що стосується причин зменшення українців за цей період, то з великою долею ймовірності на це вплинув фактор смертності через хвороби, травми або насильство.

З усіх чотирьох особливих таборів, дислокованих на території Казахської РСР, за чисельністю українців та їх кількістю першість тримав Піщаний, за ним ішов Степовий і замикали групу Луговий та Дальній табори.

Табл.8

**Національний склад ув'язнених
у таборі Мінеральний (Інта), 1949–1952 рр.³⁸**

	На 01.01.1949		На 01.01.1952		На 01.12.1952	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Росіяни	2314	–	8821	–	6125	–
Українці	3987	39,35	11 622	37,62	10 060	38,56
Білоруси	562	–	1490	–	1236	–
Азербайджанці	–	–	49	–	7	–
Грузини	151	–	276	–	209	–
Вірмени	77	–	237	–	190	–
Туркмени	5	–	34	–	27	–
Узбеки	23	–	91	–	62	–
Таджики	14	–	30	–	17	–
Казахи	26	–	85	–	54	–
Киргизи	2	–	17	–	10	–
Фіни й карели	40	–	126	–	87	–
Молдавани	93	–	296	–	265	–
Литовці	1407	–	3600	–	3778	–

³⁸ Складено за: Там же. – Д.1845. – Л.21–21 об.; Д.1356. – Л.11, 25, 32, 39; Д.1385. – Л.1.

Латиші	525	–	1741	–	1690	–
Естонці	480	–	1326	–	1673	–
Татари	64	–	189	–	111	–
Башкири	2	–	11	–	7	–
Чуваші	–	–	–	–	4	–
Євреї	106	–	388	–	391	–
Інші	254	–	461	–	82	–
Усього	10 132	–	30 890	–	26 085	–

У таборі Мінеральний із січня 1949 до січня 1952 рр. спостерігалось різке збільшення чисельності українців – на 7635 осіб (або у 2,91 раза). Однак через зростання загальної чисельності ув'язнених утричі, перш за все за рахунок росіян, частка українців знизилася за цей період на 1,83%. До кінця 1952 р. відзначалося невелике скорочення чисельності українців – на 1562 особи. Водночас їх питома вага серед ув'язнених загалом зросла на цей час на 0,94%. У період, який розглядається, у Мінеральному українці за своєю чисельністю також вели перед. Зростання їх кількості з січня 1949 по січень 1952 рр. відбувалося за рахунок етапування з інших таборів, а також із в'язниць, куди українці потрапляли в результаті репресій органів внутрішніх справ і держбезпеки під час боротьби проти повстанського руху. Зниження числа українців до кінця 1952 р. також відбувалося значною мірою завдяки переведенню в інші табори. Визначити точну цифру втрат українців через смертність від хвороб, травм і насильства нині неможливо.

Табл.9

**Національний склад ув'язнених
у таборі Дібровний (Мордовія), 1949–1952 рр.³⁹**

	На 01.01.1949		На 01.01.1951		На 01.12.1952	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Росіяни	6147	–	4997	–	3812	–
Українці	9122	42,61	9429	44,70	8889	47,27
Білоруси	1121	–	1373	–	1031	–
Азербайджанці	–	–	56	–	56	–
Ґрузини	168	–	80	–	69	–
Вірмени	233	–	169	–	104	–
Туркмени	45	–	35	–	27	–
Узбеки	168	–	87	–	69	–
Таджики	25	–	11	–	13	–
Казахи	65	–	44	–	27	–
Киргизи	5	–	3	–	1	–

³⁹ Складено за: Там же. – Д.1845. – Л.21–21 об.; Д.1356. – Л.11, 25, 32, 39; Д.1385. – Л.4.

Тюрки	5	–	–	–	–	–
Фіни й карели	62	–	74	–	47	–
Молдавани	145	–	207	–	143	–
Литовці	1234	–	1377	–	1552	–
Латиші	1395	–	1365	–	1112	–
Естонці	793	–	1241	–	1200	–
Татари	189	–	241	–	155	–
Башкири	12	–	11	–	9	–
Удмурти	–	–	7	–	–	–
Чуваші	–	–	–	–	25	–
Євреї	244	–	283	–	306	–
Буряти	–	–	–	–	4	–
Чеченці	–	–	–	–	3	–
Інші	230	–	365	–	148	–
Усього	21408	–	21090	–	18802	–

Із січня 1949 по січень 1951 рр. чисельність українців у Дібровному збільшилася всього на 307 осіб, а питома вага серед ув'язнених зросла на 2,09%. Через рік відбулося скорочення на 540 осіб, проте питома вага збільшилася на 2,57%. Якщо динаміка чисельності українців у цей час спочатку зростала, а потім знижувалася, то питома вага серед загальної кількості ув'язнених тільки зростала. Зменшення кількості українців до кінця 1952 р. відбувалося через переведення їх в інші табори. Проте серед причин не можна виключати смертність.

Табл.10

**Національний склад ув'язнених
у таборі Річковий (Воркута), 1951–1952 рр.⁴⁰**

	На 01.01.1951		На 01.12.1952	
	Кількість	%	Кількість	%
Росіяни	2835	–	5648	–
Українці	5744	41,57	14 336	45,65
Білоруси	583	–	1503	–
Азербайджанці	45	–	68	–
Ґрузини	76	–	90	–
Вірмени	107	–	151	–
Туркмени	8	–	17	–
Узбеки	28	–	57	–
Таджики	13	–	12	–

⁴⁰ Складено за: Там же. – Д.1356. – Л.25, 32, 39; Д.1385. – Л.7.

Казахи	30	–	48	–
Киргизи	6	–	10	–
Фіни й карели	29	–	60	–
Молдавани	87	–	288	–
Литовці	2196	–	4348	–
Латиші	835	–	1968	–
Естонці	808	–	2038	–
Татари	66	–	119	–
Башкири	4	–	11	–
Удмурти	–	–	16	–
Чуваші	–	–	30	–
Осетинці	–	–	37	–
Євреї	138	–	288	–
Чеченці	–	–	9	–
Інші	178	–	248	–
Усього	13 816	–	31 400	–

Упродовж року чисельність українців у Річковому збільшилася на 8592 особи (або у 2,49 раза). Питома вага серед загальної чисельності ув'язнених зросла на 4,08%. Темпи зростання кількості українців у цьому таборі за один рік перевищили темпи зростання в Береговому за три роки, але поступилися аналогічним процесам у Гірському за два роки. У досліджуваній період динаміка чисельності українців у Річковому, так само, як і зростання питомої ваги їх серед ув'язнених, неухильно збільшувалися.

Табл.11

**Національний склад ув'язнених
у таборах Озерний (Тайшет) і Комишевий (Ольжерас), 1952 р.⁴¹**

	Озерний		Комишевий	
	На 01.12.1952		На 01.12.1952	
	Кількість	%	Кількість	%
Росіяни	6630	–	2186	–
Українці	9887	39,51	3757	47,25
Білоруси	967	–	310	–
Азербайджанці	44	–	20	–
Грузини	92	–	29	–
Вірмени	124	–	59	–
Туркмени	31	–	7	–
Узбеки	73	–	28	–

⁴¹ Складено за: Там же. – Д.1385. – Л.8, 10.

Таджики	25	–	17	–
Казахи	145	–	96	–
Киргизи	34	–	13	–
Фіни й карели	37	–	15	–
Молдавани	267	–	35	–
Литовці	1696	–	741	–
Латиші	2353	–	234	–
Естонці	1191	–	110	–
Татари	130	–	68	–
Башкири	13	–	9	–
Чуваші	24	–	12	–
Осетинці	–	–	4	–
Євреї	493	–	20	–
Чеченці, інгуші	–	–	13	–
Кабардинці	–	–	5	–
Інші	768	–	162	–
Усього	25 024	–	7950	–

Порівнюючи чисельність українців, які на грудень 1952 р. утримувалися в Озерному й Комишевому, слід звернути увагу на те, що в першому таборі кількість українців перевищувала аналогічні показники другого у 2,62 раза, але питома вага українців серед ув'язнених загалом у Комишевому була на 7,4% більшою.

Із 7 особливих таборів МВС СРСР, які дислокувалися на території Російської РФСР, за чисельністю українців та їх часткою серед загальної кількості ув'язнених першість тримали Річковий, Береговий і Мінеральний, за ними йшли Гірський, Дібровний, Озерний, завершував цю групу табір Комишевий.

Аналіз даних про чисельність українців у різні роки та в різних таборах дає можливість відстежити кількісну динаміку, а також визначити місця ув'язнення, котрі виділялися серед інших особливих таборів своєю максимальною або мінімальною чисельністю українців. Представлені нами статистичні дані, незважаючи на їх неповноту за окремими датами й таборами, є найбільш красномовним свідченням того, яким був масштаб трагічних доль українців у той час. Використання цих даних у сукупності з результатами дослідження інших аспектів історії перебування українців в особливих таборах МВС СРСР розкриває суттєві подробиці трагедії українського народу в кінці 1940 – у першій половині 1950-х рр.

Узагальнюючи наведений вище статистичний і фактичний матеріал, можна зробити наступні висновки:

1. За своєю чисельністю українці – колишні члени ОУН та УПА – становили значну частку контингентів особливих таборів (від третини до половини).

2. Ув'язнені українці брали найбільш активну й масову участь у різноманітних акціях спротиву в таборах, як-от відмова від роботи, утечі, протидія представникам табірної адміністрації, «волинки», повстання (в табірному відділенні №3 Степлагу).

3. Активність, рішучість і твердість, з якою діяли в умовах особливих таборів учорашні члени ОУН та бійці УПА проти табірних порядків, свідчить про їх організованість, високий моральний дух, непримиренність до комуністичної ідеології, безкомпромісність у боротьбі проти радянської політичної системи. У кінцевому підсумку вони демонстрували волелюбний характер українського народу.

4. Ураховуючи, що у статті представлено статистичні дані узагальнюючого характеру, доцільно висловити міркування щодо подальшої розробки теми.

4.1. На основі розробки документів і матеріалів, що зберігаються у центральних, місцевих державних та відомчих архівах Російської Федерації й Республіки Казахстан, на території яких дислокувалися особливі табори, необхідно продовжити вивчення: а) чисельності ув'язнених українців у розрізі за статтю, віком, статтю КК, терміном засудження; б) соціального походження; в) віросповідання; г) місць проживання до арешту; д) дат звільнення з ув'язнення; е) місць заслання після завершення табірної строку.

4.2. Розробка питання про долі українців після повернення із заслання й таборів.

4.3. Перспективними та актуальними видаються дослідження, в результаті яких можна встановити іменні списки українців за кожним особливим табором, у тому числі тих, хто похований у місцях позбавлення волі.

Усвідомлюючи, що ця робота складна за своїм масштабом, трудомістка за характером та змістом і фінансово витратна в організаційному плані, автор вважає за необхідне об'єднати зусилля дослідників з України, Казахстану й Росії, скоординувати пошукову та публікаторську роботу, розраховує на розуміння й підтримку як із боку наукових співтовариств, так і офіційних структур.

REFERENCES

1. Allaniyazov, T. (2010). Karlag: Kengirskoe vosstanie. Karaganda [in Russian].
2. Allaniyazov, T., Naymushina, O. (2004). «...Nepovinoventse nadto presech». K istorii vosstaniya zaklyuchennykh v 3-m otdelenii Stepnogo lagerya MVD SSSR (16 maya – 26 iyunya 1954 goda). Dokumenty. Fakty. Suzhdeniya. Almaty [in Russian].
3. Allaniyazov, T., Zhumadilova, N., Baymuryinov, Zh. (2011). Ocherki istorii Stepnogo lagerya MVD SSSR (1948–1956 gg.). Karaganda [in Russian].
4. Bondaruk, L. (2011). Ukrainskyi rukh oporu v radianskikh kontstaborakh u 40-h – pershii polovyni 50-h rokiv XX st. *PhD dissertation (History of Ukraine)* Lesia Ukrainka Eastern European National University [in Ukrainian].
5. Dulatbekov, N., Allaniyazov, T., Zhumadilova, N., Baymuryinov, Zh., Zhunusova, B., Falezhinskaya, I. (2014). Osoblagi v Kazakhstane: Stepnoy. Peshchanyiy. Lugovoy. Dalniy. Almaty [in Russian].
6. Dulatbekov, N., Allaniyazov, T., Zhumadilova, N., Baymuryinov, Zh., Zhunusova, B. (2015). Osoblagi: Mineralnyy. Gornyy. Dubravnyy. Beregovoy. Almaty [in Russian].

7. Gribanova, I. (2010). Trud v osobykh lageryakh GULAGa: Berlag, 1948–1954 gg. In: *Ekonomicheskaya istoriya. Ezhegodnik*. (pp.407–480). Moskva [in Russian].
8. Morozov, N. (1998). Osobyie lagerya MVD SSSR v Komi ASSR (1948–1954). Syktyvkar [in Russian].
9. Pyliavets, Yu., Pyliavets, R. (2011). Katorha u SRSR (1943–1954 rr.): tabory, kontynhent, umovy utrymannia ta pratsi viazniv. In: *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*. (2), 91–105 [in Ukrainian].
10. Shirokov, A. (2009). Berlag: Formirovanie i deyatelnost Osobogo lagerya MVD na Kolyme. Retrieved 18.05.2018 from <http://journals.tsu.ru/uploads/import/839/files/326-091.pdf> [in Russian].

TURGANBEK ALLANIYAZOV

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Docent,
Academic Department of Jurisprudence, History and Humanitarian Disciplines,
O.Baykonurov University of Jezkazgan
(Jezkazgan, Republic of Kazakhstan), klio56@mail.ru

UKRAINIANS IN GULAG SPECIAL CAMPS

The article deals with the main statistical data on the number of Ukrainians in the MIA Special Camps of the Gulag of the USSR from 1950 to 1954. This data indicate that Ukrainian prisoners accounted for almost half of the camp contingent of special camps. They differed from other political prisoners by their cohesiveness, had experience in engaging in hostilities, an uncompromising anti-Soviet stand. It is with this circumstance that the author relates continuous actions of disobedience at prisoners that took place in special camps: strikes, starvation, refusal of work and armed resistance of the camp administration. The organizers this actions of disobedience at prisoners were former members of the OUN and members of the anti-Soviet insurrection movement in West of Ukraine. The immediate consequence of these actions was a series of uprisings in special camps in 1953–1954 and the collapse of the Gulag system.

Keywords: special camps, Gulag, OUN, strike, Kengir Uprising, Ukraine, Kazakhstan, Russia.

УДК 94(477)

ІЗ НЕВІДОМИХ ЛИСТІВ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ДО ПОЛКОВНИКА ІЛЛІ НОВИЦЬКОГО

У публікації подаються невідомі листи гетьмана І.Мазепи до компанійського полковника І.Новицького, що відклалися в його унікальному архіві. Представлені матеріали доповнюють наші знання про реалії кінця XVII ст., сприятимуть поглибленню досліджень періоду гетьманування І.Мазепи, а також послужать стимулом для видання всього архіву І.Новицького.

Ключові слова: Мазепа, Новицький, листи, джерела, архів.

Ім'я гетьмана України Івана Мазепи в Російській імперії та СРСР неодмінно супроводжувалося тавром «зрадника» і через те його документальна спадщина майже не вивчалася. Достатньо сказати, що за 70 років радянської влади практично нічого з універсалів чи листів не було надруковано. Лише у часи «перебудови» почали з'являтися перші журнальні публікації, а в незалежній Україні нарешті почали виходити фундаментальні наукові видання зусиллями насамперед І.Бутича, В.Ринсевича, Ю.Мицика, С.Павленка, В.Станіславського та ін.¹

Останнім часом мені довелося знов працювати з архівом охочекомонного (компанійського) полковника Іллі Новицького (близько 1630–1704 рр.). Ця постать дуже колоритна. Народився він у с. Нехаївці на Чернігівщині в козацькій сім'ї. Імовірно вчився в Києво-Могилянській академії й, можливо, в її стінах познайомився з І.Мазепою. Коли в 1669 р. гетьман Д.Многогрішний створив полк «особливого призначення», то саме І.Новицький його очолив, ставши першим компанійським полковником Лівобічної Гетьманщини. Потім два роки був комендантом на польській службі м. Димер. Знову ставши компанійським полковником у гетьмана І.Самойловича, а потім і І.Мазепи, він брав участь у всіх кампаніях того часу, неодноразово призначався наказним гетьманом. Пішов у відставку 1696 р.

¹ Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – Т.1. – К.: Л., 2002; Т.2. – К.: Л., 2006; Листи Івана Мазепи. – Т.1. – К., 2002; Т.2. – К., 2010; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. Чимало документів І.Мазепи побачили світ на шпальтах чернігівського журналу «Сіверянський літопис».

Утім 1697 р. брав участь у поході в пониззя Дніпра, а командування своїм полком передав синові Григорію, котрий увійшов в історію як письменник, етнограф та місіонер. Останній теж навчався в Києво-Могилянській академії, збереглися деякі його листи до батька тієї пори, написані каліграфічним почерком.

Унікальний архів І.Новицького (шість томів документів, переважно оригінальних) зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Усі документи (універсали, листи, промови тощо) автор дбайливо зберігав, як правило в оригіналі, інколи в копіях, і створив по суті єдине зібрання такого роду в тогочасній Україні. Якщо зазвичай старшини зберігали документацію, котра підтверджувала їхні права на маєтності, генеалогічні, якісь приватні матеріали, то тут бачимо масу листів, котрі стосувалися поточних питань військового життя, написаних гетьманами І.Мазепою та І.Самойловичем, генеральними старшинами й полковниками Ілляшенком, Свічкою, Максимовичем, духовними особами (києвопечерський архімандрит, пізніше київський митрополит Варлаам Ясинський, ректор Києво-Могилянської академії архімандрит Феодосій Гугуревич, києвопечерський архімандрит Інокентій Гізель, ігумен Рихлівського монастиря Лука Григорович²). До цього архіву час від часу звертаються дослідники, але публікація його матеріалів далеко не повна. Між тим у зібранні І.Новицького знаходиться понад 150 (!) листів І.Мазепи, зазвичай часів його гетьманства, хоча є й лист того часу, коли останній обіймав уряд генерального осавула. Ще в дореволюційні часи, у серії «Акты, относящиеся к истории Западной России» (т.5, Санкт-Петербург, 1853 р.) було здійснено публікацію понад 40 цих листів, а в наш час їх передрукував С.Павленко³. І.Бутич і В.Ринсевич за матеріалами цього архіву видали близько 50 гетьманських універсалів (І.Самойловича, І.Мазепи), адресованих І.Новицькому⁴. Оскільки вже відбулися такі масштабні публікації документації І.Мазепи з архіву І.Новицького, у дослідників, як видно, склалося помилкове враження, що всі листи надруковано. Щоб виправити прикре упущення, цією публікацією в «УІЖ» ми розпочинаємо оприлюднення недрукованої частини листів І.Мазепи. Тексти інших листів цього гетьмана побачать світ на шпальтах «Сіверянського літопису».

Нижче представлено 23 листа за 1687–1693 рр., причому більшу частину (12) написано 1692 р. Зазвичай на звороті листів подавалася адреса в доволі стандартній формі: «Их царского пресвітлого величества Войска Запорозкого полковникови комонному охотницкому пну Илиі Новицкому, моему ласкавому приятелю, подати». Нерідко там же були і стислі записи (сучасні чи пізніші) щодо часу й місця отримання листів.

Відкриває публікацію лист 1687 р. – першого року гетьманату І.Мазепи. І.Новицький тоді перебував у делікатній ситуації, оскільки він перед тим вірно служив І.Самойловичу, а тепер шукав шляхів для зміцнення контактів із новим регіментарем. 23 (13) серпня 1687 р. І.Мазепа віддав йому наказ знищити ординські роз'їзди в пониззі Дніпра й Бугу⁵. Щоб закріпити добрі відносини, він надіслав

² Див.: Мицик Ю. З документації Свято-Микільського Рихлівського монастиря XVII ст. (листи ігумена Луки) // Сіверянський літопис. – 2004. – №1. – С.12–24.

³ Див.: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007.

⁴ Див. прим.3.

⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.125.

гетьманові лій, який той вдячно прийняв. Тут же І.Мазепа висловив побажання, щоб І.Новицький «не тилко на звірах, але и над ворогами бесерманами облов міл» і мав «на обороты неприятелские пилное око». Це було сприйнято полковником, який незабаром став головною особою в обороні південних рубежів Гетьманщини. Тема прикордонної служби домінує в листуванні, про це свідчать, наприклад, листи №2, 23. Тут І.Мазепа повідомляв про дії кількатисячної орди біля Запоріжжя й закликав І.Новицького бути пильним.

Розвивалися і дружні стосунки між гетьманом та полковником, які навіть стали родинними. Про це свідчать листи №3–5, 7, котрі проливають світло на особисте життя І.Мазепи та його рідні, навіть свідчать про почуття гумору гетьмана. Тут ідеться, зокрема, про Стефана Трощинського – племінника І.Мазепи, що одружився з дочкою І.Новицького – Ганною, і про підготовку до заручин Стефана. Коротенька записка має дещо фамільярний характер. У ній гетьман запрошував І.Новицького до себе в гумористичній формі («при полисковатой лисині явиш и до нас пресвітлое свое лице»), проливаючи трохи світла на зовнішність полковника (лисина). Лист від 1691 р. (№5) торкається весілля, видно, тієї ж пари, яке відбулося в Гадячі. І.Мазепа дякує за надіслання весільного короваю й дає дозвіл на своерідну відпустку І.Новицького з тим, щоб його обов'язки у прикордонній службі виконував осавул (Іван Рубан?). Ця відпустка тривала недовго, адже вже через дев'ять днів І.Мазепа дякував І.Новицькому, котрий уже вирушив до Дніпра, де був його полк (№6). У наступному листі (№7) гетьман дякував І.Новицькому за привітання з okazji початку Великого посту й зі свого боку бажав йому щасливо пройти цей піст. Тут таки він дякував і за надісланого осетра. Цей полковницький подарунок із церковного погляду був не дуже доречним, оскільки у Великий піст серед іншого не можна вживати й рибу, за винятком свята Благовіщення, до которого був ще майже місяць. Наступного року І.Мазепа дякував за вкотре надісланих двох осетрів та ікру («кав'яр»; №12). Зі свого боку він обдарував полковника луданом (блискуча матерія) на кунтуш та грішми, тим більше, що І.Новицький «прохарчився» в Батурині (№9).

Гетьман доручав полковникові не тільки військові справи, але й дипломатичні: І.Новицький забезпечував ескорт молдавському послові (№8). У січні 1692 р. (№10) І.Мазепа схвалив дії І.Новицького, котрий скарги своїх козаків скеровував до гетьмана, і обіцяв розглянути їх після повернення з походу. Наступного місяця І.Мазепа знову писав до І.Новицького, дорікаючи за повільність у діях (№11). У той час, як дві орди вчинили набіг під Кропивну й Золотоношу, І.Новицький, лубенський полковник Леонтій Свічка та миргородський Данило Апостол не пішли в погоню за першою ордою і прогавили прихід другої («Чего встидатися вам належало»). Тут же І.Мазепа віддавав наказ, щоб спільними зусиллями трьох полків наздогнати татар («хочай до Казикермена»). У травні (№13–14) гетьман писав про сплату дворічної платні полку І.Новицького і для цього посилав із належним супроводом Григорія Болдаковського, «канцеляристу войскового». І.Новицькому ж і полковникові Михайлові Кузьмовичу належало стати зі своїми полками на Солониці (до речі, на Солониці колись стояв табір С.Наливайка й відбулася нещаслива битва з польським військом). У липні (№15) І.Мазепа попереджав про дії ординців, розвідка яких вирушила вгору берегами Дніпра й Бугу, і знову закликав до пильності. Цікаво, що цю вістку гетьманові принесли чумаки з Полтави, котрі були в Казикермені – отже війна не перешкоджала

торгівельним зв'язкам. До пильності І.Мазепа закликав і в листі від 1693 р. (№21). У вересні 1692 р. (№13) гетьман віддав наказ козакам І.Новицького йти до берегів р. Артополот (притока Сули), що біля Лохвиці. У листопаді (№16) І.Мазепа підтвердив свій наказ про відхід полку на зимові квартири («обыкльх станциях») на Лубенщині. У жовтні гетьман відправив до полку І.Новицького якогось «Вербицького лубенського» і просив попилнувати, «щоб он не вдався туди, куди и перед тим удавался» (№17). Децю пізніше І.Мазепа був змушений частину полку скерувати для «промыслу военного над неприятелями», а іншу залишив на зимових квартирах і сповіщав, що наказ лубенському полковникові про виділення корму козакам уже написано (№19). Тоді ж гетьман відповідав І.Новицькому, що на його клопотання за Іваном, жителем Снітина (на лівому боці Сули поблизу Лубен) він написав листа до великого гетьмана коронного (ним був тоді Станіслав Ян Яблонівський; №18). Цікаво, що йшлося про торгівлю сіллю з Ляховцями (в білоруській частині Полісся). Наприкінці 1692 р. (№21) І.Мазепа писав про координацію дій полків І.Новицького й Лубенського щодо прикордонної служби. Для цього потрібно зняти козаків із зимових квартир у Посуллі: Ромни, Глинськ, Вереміївка (нині село Семенівського р-ну на Полтавщині) та ін., яким буде терміново даний місячний корм, і виділити авангард (150 осіб). У листі від 1693 р. (?) (№22) гетьман дорікав І.Новицькому, що той, усупереч його наказу, став не у Василькові, а в Бугаївці (сіл із такою назвою є кілька, у тому числі два на Полтавщині й в одному з цих двох і став полк І.Новицького). Подібне зробив і переяславський полковник Іван Мирович. За цей учинок полковники заслуговували покарання, на що вказував гетьман. Але через зміну ситуації він повелів полку І.Новицького залишатися на місці до подальшого розпорядження.

Тексти документів друкуються згідно з правилами, розробленими Я.Дзиркою⁶, із деякими незначними уточненнями, про які ми неодноразово писали (наприклад, титла не розкриваються). Слова чи незначні фрагменти тексту, які не вдалось прочитати, позначено (...)*. Втрачені через дефект (ушкодження) документа слова відзначено квадратними дужками. Слова, написані І.Мазепою власноруч, підкреслено.

**Доктор історичних наук,
професор Юрій Мицик (Київ)**

№1 20 (10) листопада 1687 р., Батурин

Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

За прислане лоя дякуем в. м.с., якого на кухню нашу велілисмо отобрати и зычим в. м.с., абы не тилко на звірах, але и над ворогами бесерманами облов міл. Тут же жадаем в. м.с., абыс еше не тескliwe на том містцу, где знайдуется до указу прсвітлійшых монархов ншых, з яких тыж он (?) з товариством потерпіли, маючи на обороты неприятелские пилное око. А скоро тот указ з

⁶ Див.: Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.39–42.

Москвы от великих гсдрей ку нам прислан будет, о чом давно описалисмося и ден на ден оного сподіваємся, так зараз, яко и перед сим, писалисмо до в. мс. Обіцуем оттол на становиска зняти, тилко мало потерпите в. мс. Чим упевнивши, зычим в. мс. здоровья доброго.

З Батурина ноеврия 10 року 1687.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа гетман Войска их прского пресв. велич[ества].

Національна бібліотека України імені В.Вернадського. – Інститут рукопису (далі – НБУВ ІР). – Ф.ІІ. – №14757. Оригінал, завірений особистим підписом І.Мазепи й печаткою

№2

12 (2) червня 1690 р., Бобровиця

Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Дойшло нам відати, же ніякийсь солтан в килко тисячей з Крыму вышедши, на урочищу близко Запорожжя, называемой Камениці, знайдовался. Котрого виділи запевне ватажные люде, jakie и взяли відомост, же оный солтан ціле змірает под краї наши. Жадаем теды пилно в. мсти, абысте всім ватажным людем нашым, в поля на промысл запустимшимся, дали пересторогу, жебы оные при наилучших кріпах лісках (?) найдовалися и в неусыпной осторожности были, якобы неприятели бесурмане где безпечных натрапивши, шкоды якой, уховай Бже не учинили людем нышым, да и сами заховайте в. мсти наилучшую чулость и осторожность. О що пилно и повторе жадаючы, в. мсти зычим доброго от Гсда Бга здоровья.

З Бобровиці июня 12 року от сотворения мира 7198, от Рождества Хсва 1690.

НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14771. Оригінал, завірений особистим підписом І.Мазепи та печаткою

№3

24 (14) листопада 1690 р., Батурин

Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Писал до нас пн. Стефан Трощинский доносячи, же был он в дому в. мстином и принят он (?) есть любезно з неотречением тоее милости, яке он в дому в. мстином ищет. И мы теды тое прихилности в. м. естесмо вдячны и зычачи, абы в наміренії его, пана Трощинского, могл быти скуток, вкладаемся в тое сым листом нашым, абы в. мст и до самого діла оного совершенства не отмовил своее склонности. При том зычим в. мс. доброго здоровья и его ж в сохранение Гсду Бгу поручаем.

З Батурина ноеврия 14 д. року 1690.

В. мсти зычливый приятель Иван Мазепа, гетман, Вой[ска] их царского пресв[итлого] велич[ества] Запор[озкого].

НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14770. Оригінал, завірений особистим підписом І.Мазепи та печаткою

№4
1690 р. (?)

Пане Новицький, полковнику комонный.

А кгда в. мс. прибудеш в дом свой, з домашними розглядишся, теды слушне будет, кгда при полисковатой лисині явиш и до нас пресвітлое свое лице.

НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14733. Оригінал

№5
7 лютого (28 січня) 1691 р., Батурин

Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный охотницький.

За обеслане нас даром и хлібом веселним велце дякуючи в. мсти, виншуем ему от опатрности Бзкой [да]арених (?) з хвалебного дітей милых союзу малженского радостей и жичим в. мти упремне, абыс в познійший вік здраво щасливо живучи, з их доброго помешъканья и фортунного повоженья збирал утіхи. А що в. мть пишеш до нас, же до Гадячого на доконченье акту веселного в перезвы без ншего відома и для тривожливых часов поіхати не смілес, теды любо тое в. мти похваляем, еднак яко тутешный край без тривог и небезпеченств от инкурсий неприятелских не живет, так мощно было в. мти згажаючися з веселним обыкновенем до милого зятя зіхати и его з згромаженьем веселним людей своею особою утішити, упевнившись тым, же застают на побережю по ординансу ншем люде полку в. мтинога, а именно асаул полковый комонный. Которого побудиш в. мть своим наказанием до того, иж уміти будет з оними належитую чулость и неоспалую от неприятелей осторожност заховати. Теды позволяем в. мти до Гадячого зіхати и там помыслной радости зажити, которой з щасливым поворотом ему жичим.

Дан з Батурина 28 януар. 1691 року.

В. мсти зичливий приятел Іван Мазепа гетман В[ойска] их царского пр есв[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого].

НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14679. Оригінал, завірений особистим підписом І.Мазепи й печаткою

№6
16 (6) лютого 1691 р., Батурин

Мой ласкавый пртелю пне полковнику комонный.

Похваляем в. мс. тое, же в. мс. подлуг росказаня нашего рушилесся ку Дніпрови и там застаючи, маеш заховати вшелякую чулост и осторожност. Зачим жадаем в. мс., якие там будут у в. мс. відомости и якие повоження ока-

зоватимуться, жебыс давал нам відати. О що и повторе жадаючи, поручаем в. мс. в сохранение Гсду Бгу.

З Батурина февраля 6 року 1691.

В. мс. зычливый приятел Иван Мазепа, гетман, В[ойска] их царского пресв[ітлого] велич[ества] Запороз[кого].

НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14763. Оригінал, завірений особистим підписом І.Мазепи та печаткою

№7

1 березня (19 лютого) 1691 р., Батурин

Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

За поздоровленье преддвериа стое Четиредесятницы дякуем в. мс., а взаем зычим в. мсти, абыс здраво тот зачавши пост, душеполезно оный скончил. За прислане свіжого осятра дякуем в. мсти. А обіцуем в. м. тую обсылку ласкою нашою нагрожати. При сем засылаем в. мсти звыклое наше поздоровленье.

З Батурина февраля 19 року 1691

В. мсти зычливый приятель Иван Мазепа гетман Вой[ска] их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого].

НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14697

№8

6 березня (24 лютого) 1691 р., Батурин

Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

За присланье листов и за ознаймленье о препроваженью посла волоско-го дякуем в. мс. и вперед щоколвек будет годного до ознаймения давайте в. мсти нам знати. А поневаж пан Рубан, асаул полку в. мс., повернулся и найдоватиметя на побережу, теды позволяем в. мсти самому зехат в дом. Тилко прикажи в. мс. товариству, жебы оны знайдовалися в чулости до роспущения всіх. При том поручаем в. мс. Гсду Бгу.

З Батурина 24 февраля року 1691.

В. мсти. зичливый приятел Иван Мазепа гетман Вой[ска] их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запороз[кого].

НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14767. Оригінал, завірений особистим підписом І.Мазепи й печаткою

№9
12 (2) травня 1691 р., Батурин

Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Посылаем в. мсти лудану на кунтуш и двадцет тальярей грошей, которие в. мс., стоячи тут, в Батурині, прохарчильсь. Тот теда ласковый наш даток хоти в. мс. вдячне принять и нам зичливе служити. При сем зычим в. мс. доброго здоровья и его ж в сохранение Гсду Бгу поручаем.

З Батурина мая 2 д. року 1691.

В. мсти зычливый пртел Иван Мазепа гетман, рукою власною.

*НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14754. Оригінал, завірений особистим підписом
І.Мазепи та печаткою*

№10
28 (18) січня 1692 р., Ічня

Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Не маем мы о тое на в. мсти за зле, же в. мс. свое товариство о кривдах и долегливостях им діючыхся, присылаеш до нас, гетмана, з суппликами. Кгдыж по Бзі и по пресвітлійших монархах наших, не до кого иншого, тылко до нас, рейментара, в своих обидах и болех удаватися и тут улічена на все шукати маєте. Хочай теда тепер з указу их монаршого зміраете к побережю Днепровому для отпору неприятелем бусурманом, а именно ку Переясловлю, и для того тое ваше товариство не могло получитьи у нас на свої скарги совершенства, однак кгда даст Гсдь Бг отголь назад повернемся, на тот час общуем ціле тые их жалобы и скарги взяти нашим розсудком и учинити в той міре подлуг стой справедливости skutечный конец. А на сей час тое присланое товариство до в. мсти отпускаючи, оному ж звыклое наше рейментарское засылаем [и] поздоровляем.

З Ичні генвара 18 року 1692.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа гетман Войска Запор[озкого].

*НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14689. Оригінал, завірений особистим підписом
І.Мазепи й печаткою*

№11
12 (2) лютого 1692 р., Бориспіль

Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Дано нам знати сего дня на праздник Стрітєння Гсдня, же орда в не-малой купі вдарила под Кропивну да и под Золотоношу подганялася, а тых сотен всі люде военній пошли з пном асаулом нашим за ордою, перше под Золотоношею бувшею. Зачим дивуемся велце тому, же в. мс. з пном полковником лубенским и з паном полковником миргородским з людми полков ваших

в поготовости будучи, а наперед найдуючися, оспальми естесте, же як за тою першою ордою в погоню не ишлисте, так и сеї не постереглисте приходу. Чего встидатися вам належало. Яко теди розумієм, же сая орда от Казикермена міла оказатися, так приказуем вам пилно, абысте з тыми преречоными пнами полковниками сославшиися и з людми полков ваших ораз совокупившиися, ишли за ними, неприятелями, в погон, конечно хочай до Казикермена, просячи Гсда Бга помочи, абы вам помогл достигнути их и громити. О тое пилно пилно приказавши, поручаем Гсду Бгу.

З Баришполя 2 д. февраля 1692 року.

В. мсти зычливый пртел Иван Мазепа, гетман, рукою власною.

*НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14702. Оригінал, завірений особистим підписом
І.Мазепи та печаткою*

№12

5 березня (24 лютого) 1692 р., Переяслав

Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Дякуем в. мсти за тую жичливість, же в. мст. пишеш з першого походу свого здобувши пару осятров, одослалес и нас ными и кавяром. За тую теды в. мстину зычливість обіцуючи ласкою нашою в. мсти. нагорожати, зычим ему ж доброго здоровя.

З Переяславля февраля 24 року 1692 року.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа гетман В[ойска] их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого].

*НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14683. Оригінал, завірений особистим підписом І.Мазепи
й печаткою*

№13

25 (15) травня 1692 р., Густинський монастир

Мой ласкавый приятелю пне полковнику

З листа в. мстиного відомо нам о повороті товариства з асаулом вашим полковим, на той стороні Дніпра будучого. А що просим собі нашого указу, где маеш товариство полку свого скупляти, теди мы позволяем в. мсти люб на Солониці, люб где индей оное скупити. А плату вскорі войску вишлемо. Що предложивши, зычим в. мсти доброго здоровя.

З мнстра Густинского мая 15 д. року 1692.

В. мсти зычливый во всем приятел Иван Мазепа, гетман В[ойска] их прского прес[вітлого] вел[ичества] Запор[озкого].

*НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14801. Оригінал, завірений особистим підписом
І.Мазепи та печаткою*

№14
30 (20) травня 1692 р., Густинський монастир

Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный охотницкий

Не запоминаючи мы ласки рейментарской и респекту, який щорочне полку в. мс. оказується, а хотячи оный тепер освідчити, выслалисмо пна Григория Болдаковского, канцеляристу войскового, з товариством для уконтентования платою товариства полку в. мс. так за прошлый, яко и за теперешный рок. Відаючи прето в. мс. о такой волі нашой и ласце, скупивши все полку свого товариство, вели оным стати на Солониці, где и пну Михайлу Кузмовичу велілисмо стати з полком его. Там теде мененый посланный наш прибывши, мает по указу нашом дворочною платою так преречное товариство полку в. мсти, яко и самого в. мс., уконтентовати. Якую то дворочную плату з ласки нашой полку в. мс. посланую отобравши, старайтесь нам, рейментарови, отслужовати. Тое в. мс. наменивши, его ж поручаем в сохранение Гсду Бгу.

З мнстра Густинского мая 20 1692 року.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа, гетман, рукою власною.

Дописка на окремому аркуші

З якого уконтентования, в листі нашом вираженого, велілисмо на потребу в. мс. домовую тому ж посланому нашому, абы отдал триста золотых грошей в. мс.

А поневаж з ласки нашой рейментарской дається товариству полку в. мс. дворочная плата, теде жадаем в. мсти и пилно міти хочем, абы товариство полку в. мсти каждый хочай не двох коней, а принамній одного доброго міл (?) дат своего ж цілости в здоровю, если нам кгде ординанс укажет и для прислуги монархам и нам, рейментарови.

*НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14792. Оригінал, завірений особистим підписом
І.Мазепи й печаткою*

№15
**26 (16) липня 1692 р., Батурин. Лист гетьмана І.Мазепи полковникові
І.Новицькому та іншим компанійським і піхотним полковникам**

Мої ласкавые приятелі панове полковники комонные и пі[хотные].

[...]босмо вже перед сим непоеднокрот до в. мстей писали, засилаю пересторогу о чулости и осторожности. Еднак кгде и тепер свіжо нам дойшла відомост певная от чумаков полтавских, котрие без відома нашого самоволне будучи на Запорожю, а оттол заехавши и в Крим для своего торгового діла, виділи своїми очима в Казикермені, же многие чати татарские послано вгору Днепра и вгору Богу по тридцяти и по сороку коней в купі. А то не для чого инного, тилко знат для провідования о вас, кгдеби мілисте повернуться з того містца, где тепер стоїте. Теде рушившися в. мсти о предсвзятую дорогу, хотіте зо всіх сторон міти чулост и сторожу пилно, якобы о вас оние

поганци не могли взяти (...) * и там наперед не дали знати, куда в. мст. по указу монаршом и по нашому рейментарскому ординансу простовати маєте. О тое все пишно в. мс. жадаючи, зычим в. мстем всім доброго здоровья и в наміреном діле щасливого узнавати повоження. А затим и Гсду Бгу в сохранение Гсду Бгу оних же поручаем.

З Батурина 16 июл. 1692 року.

В. мстем всего доброго зичливый пртел Иван Мазепа, гетман, В[ой]ска их царского пресв[ітлого] велич[ества] Запороз[кого].

*НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14712. Оригінал, завірений особистим підписом
І.Мазепи та печаткою*

№16

7 вересня (28 серпня) 1692 р., табір під Березовою Лукою

Мой ласкавый приятелю пне полковнику ко[монный].

Тое мы в. мсти похваляем, же о своем повоженю ознаймилес нам. А що просите собі нашого указу як маєте поступити вперед, теды мы болш тижня послали вже до в. мсти указ наш такий, жебысте там, где тепер знайдуетеся, болш не стоячи, простовали на Артополот и там ожидали собі далшого нашого указу. А так жадаем в. мсти, абысте подлуг першого нашого того указу так справилися и ишли на преречоное містце Артополот и там до далшой волі нашой стояли. А тепер зычим в. мсти доброго здоровья и его ж в сохранение Гсду Бгу поручаем.

З табору з под села Березовой Луки на оболоню (?) августа 28 д. року 1692.

В. мстем зычливый приятел Иван Мазепа гетман В[ойска] их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого].

*НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14797. Оригінал, завірений особистим підписом
І.Мазепи й печаткою*

№17

23 (13) жовтня 1692 р., Батурин. Лист гетьмана І.Мазепи полковникові І.Новицькому

Мой ласкавый приятелю пане полковник[у комонный].

Вербицкого лубенского отпускаем знову в по[лк] в. мстин и позволяем ему по прежнему в том полку буты. Тьлько в. мст. вели его смотріти, щоб он не вдавса туди, куди и перед тим удавався. О тое в. мсти. жадаючи, зычим ему ж доброго здоровья.

З Батурина октоврия 13 д. року 1692.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа гетман рукою власною.

*НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14802. Оригінал, завірений особистим підписом
І.Мазепи та печаткою*

№18
24 (14) жовтня 1692 р., Батурин

Мой ласкавый приятелю пне полковнику [комонный].

На причину в. мсти до нас занесеную и на супліку Івана [...обы]вателя снетинского, пишем мы лист наш причинный до [...] каштеляна краковского и гетмана великого коронного, абы е[му], Ива)ну, тие его забраніе мажи з солю в місті Ляховцах от тамошного урядника веліл поворочати. Тое в. мсти наменивши, зычим ему ж доброго от Гсда Бга здорова.

З Батурина ок[тябра] 14 д. 1692 року.

В. мсти зычливый приятел Іван Мазепа, гетман, Вой[ска] их црского пр есв[ітлого] веліч[ества] Запороз[ким].

*НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14808. Оригінал, завірений особистим підписом
І.Мазепи й печаткою*

№19
29 (19) жовтня 1692 р., Батурин

Мой ласкавый приятелю пне полковнику ком[онный].

Мы уже засылалисмо в. мсти указ наш таковой, абысте част то[ва]риства полку свого зобравши, послали в поле для чиненя промыслу военного над неприятелями, а част позосталую того ж товариства велілисмо роспустити по становисках. Же прето в. мс. з тым до нас отизвалистеса, що послалисте полку своего част певную товариства в пол[е]. Теды тое в. мс. похваляем, а остаток, якие в полю найдуются, поневаж пора уже наспіваєт зимная, позволяем роспустити по городах и по становысках, гдехмо перед сим найдовался, зоставати. Для чого на жадане в. мс. пишем до пна полковника лубенского, жебы тым, котриі на становисках в городах станут, корму веліл выдавати. А так и уставу нашу отвористо, велівши написати, посылаем, подлуг якої ма ется тот корм товариству в. мс. выдавати з становиск. Тое наменивши, зычим в. мсти доброго от Гсда Бга здорова.

З Батурина октябрия 19 д. 1692 року.

В. мсти зычливый приятел Іван Мазепа гетман В[ойска] их царского пр есв[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого].

*НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14800. Оригінал, завірений особистим підписом
І.Мазепи та печаткою*

№20
13 (3) листопада 1692 р., Батурин

Мой ласкавый прия[телю пне полковнику комонный].

Відомості от в. мсти выписанніе о утарчце [...] полку в. мсти з неприятелскими бусурменами и о [...] відоми нам суть з донесенья в. мсти.

Що похваляє[м...] в. мсти. А же питається нас чи мієте товариства свого полку послати к Дніпру в побережные містца чи на обыкльх станциях их розставити, даючи слущную рацію, же будет оным в час пришлый военное діло. Теды и мы пристаем на тое ж здане в. мсти, абысте к Дніпру товариство свое не шлючы, розставили по обыкльх станциях для отпочивку и коні выкормлюювати веліли на прийдучие военные пращи. Тое в. мсти предложивши, зычливое наше засылаем поздоровлене.

З Батурина ноеврия 3 д. року 1692.

В. мсти зычливый пртел Іван Мазепа, гетман, В. их црского пр. велич. Запор.

НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14807. Оригінал, завірений особистим підписом І.Мазепи

№21

6 грудня (26 листопада) 1692 р., Батурин

Мой ласкавий приятелю пне полковник[у комонный].

Писал до нас пн. полковник лубенский, же в. мсти [...] учинили таковой приговор и постановлене, иж он [...] з полком своїм у Чигириндуброві и в Жовнині, а в. мст з [...] своїм комонным у Веремієвці в побережных містцах дл[я...] лучшей осторожности от приходу неприятелского и для бережения цілости людской, а тож и для отпору неприятелскому приходу. К которому то приговору и постановленю в. мстиному и мы пристаючи, позволяем в. мсти тое словами назначеное діло в самый приводити skutok. А поколь в. мсти на тое назначенное побережное місце прийдет з полком своїм комонним, тепер вперед прибитя своего высылай зараз члвк з полтораства товариства охотничкого, знявши з городов вгорі Сулы будучих, именно з Ромна, Смілой и Глинска до Веремієвки. Которое товариство в. мсти міют там, в Веремієвці, для всякой осторожности людской знайдоватися. А мы писалисмо до пна полковника лубенского, жебы приказал старшинам в городках тих и посполитим людям з их станций місячної корм найскорій выстатчити. О чом ознаймивши в. мсти зычливое наше засылаем поздоровлене.

З Батурина ноеврия 26 д. року 1692.

В. мсти зычливый пртел Іван Мазепа, гетман, В[ойска] их ц[а]рского пр [есвітлого] вел[ичества] Запор[озкого]

НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14806. Оригінал, завірений особистим підписом І.Мазепи

№22

14 (4) листопада 1693 р. (?), Батурин

Мой ласкавий пртелю пне полковнику комонный.

Не так бысмося дивовали тому, который не знаючи, що то ест рейментарский ординанс, и не відаючи яке за неисполнением оногo бывает ка-

ране, поступаєт соб[і не]безпечно, не постерігаючи ординансу, але в. мсти дивоватися мусим, же в. мс. [...] ординансы, як треба их хранити, відаючи и каране за несохранение оних (?) знаючи, не учинилес так, яком мы, гетман, учинити приказали, жебыс бы[...] станул в Василкові, але учинил так, же станулес з товариством в Бугаєвці, не знесиися о том з нами и не пытаючися нас о том, за що по артикулах войсковых годен суду и караня. Албовім мы указ великих гедрей исполняючи, веліли в. м. станути в Василкові и донесли о том цале пресвітлому престолу монаршому, а в. мс. над указ нш рейментарский важившиися поступити, станулес в Бугаєвці и тым у пресвітлейших великих гедрей нших подале[с] нас в позор. Однак отставивши тое нше наказане, приймаем от в. мс. то[е] відомости, же жадных неприятелских бесурманских чамбулов там не бывало сими часи, для яких спокійностей хочайбысмо и веліли в. мс. з полком оттол на сюю Дніпра сторону зыйти, однак в той міре указу монаршого их црского пресвітлого влчства ожидаем, якого вскорі на сих часех присланя к собі сподіваємся, поневаж уже давно мы о том до пресвітлого [...]шых монархов нших писали. А так як скоро на нше донесене млстивый монаршый указ одержемо, так зараз роскажемо в. м. з товариством оттол сюда уступити. А тепер пилно жадаем в. м., абысте до далшого указу ншого рейментарского любо то будет товариству, при в. мс. будучому, яко под час теперешне[е] вже зимное поры осінное з прикростю и з докукою, на том містцу, где стоит[е...], найдовалися и на обороты неприятелские міли пилное око и, кгда подастся окказия, чинили над оними промысл. Кгдаж мы и на пна полковника переяславского маем за зле, же оный яко указу пресвітлійших монархов нших их црского влчства не дожидаючися и ншему рейментарскому ординансу не чинячи досыт, важился для учиненя фолкги свого полку товариству з того боку Дніпра додому уступити. За який свой неуважный поступок и смілоост (?) не без наганы будет. О тое теды абысте з (...) * [...] (...) * и одержал пилно жадаючи, поручаем в. м. Гсду Бгу и нашу засылаем згычливост.

З Батурина ноемврия 4 д. року 1693(?).

В. м. зичливый приятел Іван Мазепа, гетман, Войска их царского пресв[ітлого] велич[ества] Запороз[кого].

*НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14781. Оригінал, завірений особистим підписом
І.Мазепи й печаткою*

№23 1693 р. (?)

Пне Новицкий.

Особливе в. мсти жадаем, абысте простуючи до боку нашого, пилно того постерегали, абысте всякая была осторожност захована, так и пилност, абы людем в збожю и в інших набытках жадная не чинилася и найменшая

шкода як од компанійцов, так и од запорозцов, а особливе абы который з запорозцов не починал межи людми до злого діла якого поводу.

Що все в. мсти в власт поручаю.

НБУВ ІР. – Ф.ІІ. – №14779. Оригінал (?)

In this publication presents the unknown letters from Hetman I.Mazepa to the company Cossack I.Novyts'kyi, deposited in his unique archive. The materials presented in the article complement our knowledge of the realities of the late 17th century and will support the deeper researches of Hetman Ivan Mazepa's era, and will serve as an incentive for the publication of the entire archive of I.Novyts'kyi.

Keywords: Mazepa, Novyts'kyi, letters, sources, archive.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 94(477)

Василь Балушок

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
(Фастів, Україна), grigras@i.ua

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОНІМІЇ (ВІД «РУСИНІВ» ДО «УКРАЇНЦІВ»)

Досліджується процес зміни українським народом самоназви. Простежується історія утвердження, поширення й побутування етнічних назв «русь»/«русин», «русини» та зміна їх на «українці». Аналізуються причини, чинники такої етнічної трансформації, яка нерозривно була пов'язана з етнічним життям спільноти.

Ключові слова: етнізм, самоназва, русини, українці, етнічна самосвідомість, Русь, Україна.

Уживання певним народом загальноприйнятої самоназви, яка виступає найчіткішим індикатором етнічної самосвідомості, свідчить про ті чи інші явища в етнічному житті спільноти. Історія української етнічності теж становить інтерес для дослідника й навіть є якоюсь мірою повчальною. При цьому нас цікавить не етимологія, тобто походження етнічних термінів, а їх утвердження та розповсюдження на певній території, а також зв'язок з етнічним життям. Тим більше, що після виникнення народоназви дуже швидко відривається від етнічного середовища свого походження, зазнає різних випадкових трансформацій, народної етимологізації тощо¹.

До аналізу історії української етнічності дослідники звертаються вже тривалий час. Часто ця тема, особливо за часів СРСР, тією чи іншою мірою зазнавала політизації. Наприклад, публікації українських авторів із діаспори нерідко відзначалися занадто патріотичною риторикою, радянські ж фахівці «грішили» не меншою заангажованістю, тільки протилежного ґатунку. Утім і до 1991 р. з'являлися у цілому об'єктивні праці. Серед сучасних дослідників, хоч іноді і проявляється тенденція до політизації, проте переважає

¹ Попов А.И. Названия народов СССР: Введение в этнонимистику. – Ленинград, 1973. – С.24, 56–58, 134.

бажання виявляти об'єктивний стан речей. Не вдаючись до детального розгляду історіографії питання, що є самостійною проблемою, назвемо лише тих вітчизняних авторів, чії публікації, демонструючи різні підходи до вивчення питання, заслуговують, на нашу думку, на увагу в першу чергу (до речі, зарубіжні фахівці віддають перевагу саме пошуку етимологій, а не аналізу побутування відповідних етнімічних термінів). Це, наприклад, А.Генсьорський, М.Чубатий, М.Брайчевський, П.Толочко, С.Макарчук, Я.Ісаєвич, Є.Наконечний, А.Пономарьов, Г.Півторак та ін.² Проте достатньо вичерпно виразити історію утвердження, розповсюдження та побутування загальноприйнятої самоназви (чи самоназв) українського народу їм усе ж поки що не вдалося. Тому ми теж спробуємо в міру можливості зробити певний внесок у вивчення історії української етнімії³.

Так сталося, що ті чи інші факти з історії української етнімії нерідко невідомі не лише широкому загалові, а й політикам, журналістам та навіть чимало кому зі спеціалістів. У результаті у пресі, в інших публікаціях, загалом у суспільному житті часом з'являються прикрі «ляпи», пов'язані з етнонаціональними реаліями України. Так, можна почути, як журналісти й політики перекладають російський прикметних «русский» українським «руський» (наприклад, «Руський блок», «руський марш», «руський мир» тощо), що неприпустимо. Адже «руський» у термінах попередньої української етнімії фактично означає «український». Згадаймо у цьому зв'язку «князівство Руське», що його свого часу хотів створити в Україні гетьман Іван Виговський, або відому «Руську трійцю» – літературне угруповання 1830-х рр. на Галичині.

Так само визначення фахівцями часу появи й утвердження в Україні самоназви «українці» теж нерідко виявляється доволі далеким від істинного стану речей. Причому це стосується й узагальнюючих праць. Наприклад, в одній такій студії ще радянських часів сказано, що впродовж другої половини XIII – першої половини XVII ст. «за етнічною територією

² Генсьорський А. Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. V. – К., 1962; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. – Нью-Йорк; Париж, 1964. – С. 21, 41, 60, 63; Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968. – С. 162, 164 та ін.; Толочко П. Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII–XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – № 3 (300); Макарчук С. Україна і українці: поява, поширення та утвердження назв // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993 р.: Доповіді і повідомлення. Історіографія українознавства, етнологія, культура. – Л., 1994; Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Л., 1996. – С. 28–29, 37–38; Наконечний Є. Украдене ім'я (Чому русини стали українцями). – Л., 1998; Пономарьов А. Українське ім'я // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Кн. 1. – Опішне, 1999; Півторак Г. Що таке «Русь», «Росія», «Малоросія» і як ми втратили своє споконвічне ім'я // Матеріали до української етнології. – № 13 (16). – К., 2014. – С. 33–34, 43–44 та ін.

³ Ця стаття стала результатом багаторічних пошуків автора і продовжує його попередні публікації: Балушок В. Як русини стали українцями (трансформація української етнімії в XIX–XX століттях) // Матеріали до української етнології. – № 13 (16). – К., 2014. – С. 52–57; Його ж. З історії української етнімії // Проблеми історії країн Центральної і Східної Європи. – Вип. IV. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 129–140.

остаточно закріплюється назва “Україна”, а за населенням – етнічна самоназва “українці”⁴. Подібне твердження зустрічаємо й у колективній монографії, яка з’явилася вже наприкінці 1990-х рр. У ній читаємо, що самоназва «українці» «в етнічному житті утвердилася порівняно пізно, у XVI–XVII ст.»⁵. А у варіанті цієї ж праці, яка побачила світ у Москві в рамках міжнародного проекту «Народи й культури», той самий автор відніс цю подію вже на XV–XVI ст.⁶ Як побачимо далі, ці слова не підтверджуються фактами.

Те саме слід сказати і стосовно міфічного «русинського» етносу Закарпаття (чи навіть нації), заяви про існування яких могли з’явитися лише в умовах незнання як широким загалом, так і політиками, і навіть науковцями того факту, що «русинами» ще порівняно недавно звалися всі українці. Більше того, такі знакові фігури української історії, як Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа вважали себе русинами. Навіть є серйозні підстави стверджувати, що й Тарас Шевченко, якого мають за «батька української нації», уважав себе русином. При цьому, якщо він уже, судячи з усього, усвідомлював себе не лише русином, але також і українцем, то П.Сагайдачний та Б.Хмельницький були лише русинами. А І.Мазепа, якщо й усвідомлював себе не тільки русином, але також і українцем, то тільки у площині регіональної належності.

Сталося так, що український народ у силу певних обставин, які розглянемо нижче, змінив свою самоназву. Зміна етнічною спільнотою самоназви (в етнологічних термінах – ендоетніма) – доволі рідкісне явище її історії, викликати до життя яке можуть лише вагомні причини. Тож розглянемо ці причини відносно українського народу, а також і факти, котрі стосуються самого процесу зміни самоназви українцями. Ведучи мову про теоретичні підвалини дослідження, зазначимо, що наслідуюмо пораду Е.Сміта⁷ щодо поєднання поміркованого примордіалізму, тобто закоріненості аналізованого явища в місцеві обставини етнокультурного й історичного життя, із таким самим поміркованим конструктивізмом – визнанням діяльності груп інтелектуалів, спрямованої на «конструювання» етнічних, у нашому випадку етнічності, реалій.

Першим етнічним спільноті, відомої пізніше як «українська», що утвердився на завершальному етапі її формування, тобто в період з кінця XII до рубежу XIII–XIV ст. (можливо, дещо раніше чи пізніше, але не набагато)⁸,

⁴ Шекера І.М. Основні етапи формування етнічної території української народності в період зрілого феодалізму // Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. – К., 1990. – С.88.

⁵ Пономарьов А. Українське ім’я. – С.77.

⁶ Пономарев А.П. Контуры этнической истории // Украинцы. – Москва, 2000. – С.18.

⁷ Смит Е.Д. Национальная идентичность / З англ. переклад П.Тарашук. – К., 1994. – С.34.

⁸ Якщо не брати до уваги крайні, як правило заполітизовані, погляди, то слід зазначити, що про час завершення етногенезу народу, який сьогодні зветься «українським», писали авторитетні російські та українські фахівці. Просто за СРСР, особливо з 1940-х рр., на цьому не дозволялося наголошувати. Див.: Пресняков А.Е. Украина // Вестник культуры и политики. – 1918. – №9; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С.11–12; Шевченко Ф.П. Про деякі питання історії України // Його ж. Історичні студії (До 100-річчя від дня народження). – К., 2014. – С.370 (праця 1951 р.); Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К., 1968. – С.192. Аналогічних висновків доходять і сучасні автори: Балушок В. Українська

була збірна форма «русь» (у множині) й «русин» (в одиниці) (аналогічно, як «мордва» – «мордвин», «чудь» – «чудин» і т. п.)⁹. Лише пізніше з'явиться форма множини «русини». Утвердження назви «русь»/«русин» у Південній Русі – майбутній Україні засвідчують літописи («Повість временних літ», Київський, Галицько-Волинський, Новгородський перший та інші, включно з пізніми), а також європейські і східні історичні джерела. Спочатку етнонім «русь»/«русин» закріплюється на теренах власне Руської землі, чи Русі у вузькому розумінні¹⁰. Уважається, що «земля» в Давній Русі дорівнювала поняттю «країни», тому її могло утворювати й кілька князівств¹¹. Руська земля теж складалася з Київського та Переяславського князівств, де проживали переважно нащадки полян («Поляне, яке нынѣ зовемая Русь»¹²). А до середини XI ст. до неї входив і Чернігів. Назва «русь»/«русин» як етнонім (а не політонім чи топонім) фіксується в «Повісті временних літ» з X ст. (у договорах 911 й 944 рр. із Візантією та ін.)¹³. На час утворення й на початку існування Києворуської держави вона ще не поширювалася не лише на всю територію Русі, але навіть на Південну Русь. Населення інших «земель» на теренах майбутньої України (Галицької, Володимирської, Турово-Пінської, Чернігівської), а також більш північних (Смоленської, Полоцької, Новгородської, Суздальської та ін.) мало свої народоназви, які з'явилися зі зникненням слов'янських «племен» (насправді груп племен), що існували на час утворення Київської Русі. Зокрема в Південній Русі окрім середньонаддніпрянської «русі» літописи фіксують «галичан», «володимирців» («волинців»), «турівців», «чернігівців»¹⁴. Можливо, були й інші, дрібніші, земельні спільноти зі своїми назвами¹⁵. А от уся територія давньоруської держави звалася «Руссю», як і її населення «руським», зазвичай лише при стиканні з зарубіжними сусідами. З останньої чверті XII ст. назва власне «Русі» й похідного від неї етноніма «русь»/«русин» поширюється на територію навколо Чернігова, а від початку XIII ст. – на галицько-волинські терени¹⁶. Приблизно тоді ж

етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія. – Біла Церква, 2008. – С.165–169; Головка О. Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі // Княжа доба: історія і культура. – Вип.9. – Л., 2015. – С.212–213.

⁹ Ми не торкаємося походження й первинного змісту топоніма/політоніма «Русь» та похідного від нього етноніма, що є самостійною проблемою. Різні версії див.: С[трижак] О. Русь // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С.Стрижак. – К., 1985. – С.117–126; Його ж. Етнонімія Птоломеевої Сарматії: У пошуках Русі. – К., 1991. – С.150–159, 198–201.

¹⁰ Про Руську землю у вузькому й широкому розумінні див.: Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства: Историко-географическое исследование. – Москва, 1951.

¹¹ Див.: Горський А. О древнерусских «землях» // Ruthenica. – Т.І. – К., 2002.

¹² Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2: Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб.18.

¹³ Там же. – Стб.25–29.

¹⁴ Усе ж навіть у той час населення Чернігова північноруські літописці іноді зараховували до «русі» (див.: Генсворський А. Термін «Русь» (та похідні)... – С.16, 29), що, можливо, було ремінісценцією часів, коли до Русі у вузькому розумінні належав і Чернігів.

¹⁵ Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. – 1861. – №1. – С.134; Балушок В. Українська етнічна спільнота... – С.165–169.

¹⁶ Докл. див.: Генсворський А. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К., 1958. – С.86–90; Його ж. Термін «Русь» (та похідні)... – С.16–30.

аналогічні зміни в етнімії спостерігаються й на Закарпатті¹⁷. Головну роль у цьому зіграли дії князів – галицько-волинських Романовичів і чернігівських Ольговичів (котрі, ведучи боротьбу за владу над Південною Руссю, фактично об'єднали її різного роду комунікаціями¹⁸), а також пов'язаних із ними книжників¹⁹.

Такою ж залишалася самоназва українського народу до часів Б.Хмельницького та входження України до складу Росії²⁰. На XVIII ст. припадають останні численні випадки фіксації у джерелах уживання етноніма «русь»/«русин» у Східно-Центральній Україні. Наприклад, етнонім «русин» побутує у драмі «Милость Божія», створеній у Києві 1728 р. і присвяченій 80-річчю початку повстання під проводом Б.Хмельницького, а також вступу на гетьманський уряд Данила Апостола. Зокрема в ній читаємо: «Козака за жида²¹ не важать: мил'їйшій / Имь жидь, нежели русинь»²². Самоназву «русин» (двічі), «руснак» (один раз) та збірну форму «русь» зустрічаємо у списку короткої редакції «Літопису» Григорія Граб'янки, датованому 1739 р.²³ У «Літописці короткому» списку 1740 р. також фігурують назви «русь», «руський народ»²⁴.

Проте після входження Східної України до складу Російської імперії етнонім «русь»/«русин» тут в офіційному справочинстві активно починає

¹⁷ Генсьорський А.І. До походження закарпатських русинів // Український історичний журнал. – 1968. – №10. – С.77–78 і наст.

¹⁸ Про надзвичайно важливу роль комунікацій, особливо інформаційних, в етнічних трансформаціях див.: Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – Москва, 1989. – С.20–40; Szykiewicz S. Silva ethnica // Konflikty etniczne. Źródła – typy – sposoby rozstrzygania. – Warszawa, 1996. – S.320.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІ. – К., 1992. – С.200–215; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С.191; Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – С.192; Толочко П.П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С.156–157; Головки О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001. – С.125–135, 148; Коваленко В. Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – К., 2002. – С.90–92.

²⁰ Див., напр.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т.4. – Санкт-Петербург, 1863. – С.77, 211; Т.9. – Санкт-Петербург, 1877. – С.302, 310; Т.12. – Санкт-Петербург, 1882. – С.49. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до друку, передм., ком. Ю.Мицика, В.Кравченка. – К., 1993. – С.57, 65, 78, 81, 98, 190, 205; Літопис Самовидця / Вид. підгот. Я.І.Дзира. – К., 1971. – С.51, 59, 115; Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І.П.Чепіги; вступ. ст. В.П.Колосової та І.П.Чепіги; ісл.-літ. ком. В.П.Колосової. – К., 1971. – С.55, 223; Гісторія... Г.Граб'янки. Лїтопис краткій... / Упор. В.М.Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С.79, 90–91; Грушевський М. Історія української літератури. – Т.V. – Кн.2. – К., 1995. – С.182, 212, 223, 256; Т.VI. – К., 1995. – С.76, 365–366.

²¹ Слід зазначити, що етнонім «жид» у часи, коли Україна ще не входила до складу Росії, не мав образливого змісту. Саме так і сьогодні називають євреїв, наприклад, у Польщі. І лише після приєднання українських земель до Росії, під впливом росіян та офіційних російських властей, в Україні поступово поширилося сприйняття цього етноніма як наповненого негативним змістом. Наприклад, у творах Т.Шевченка ця народоназва вживається без принижувального змісту.

²² Гординський Я. «Милость Божія», українська драма з 1728 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.CXXXVI/CXXXVII. – Л., 1925. – С.36. До речі, у перевиданні тексту драми фрагмент, що містить етнонім «русин», пропущений (див.: Українська література XVIII ст. / Вступ. ст., упор. і прим. О.В.Мишанича. – К., 1983).

²³ Гісторія... Г.Граб'янки. Лїтопис краткій... – С.79, 90–91, 93.

²⁴ Там само. – С.197, 199.

витіснятися введеною московськими властями формою «малоросіяни»²⁵. Адже закріплення цього етноніма серед еліти Гетьманщини сприяло «кристалізації» малоросійської ідеї²⁶. Усе це вело до руйнування загальноукраїнської етнічності: самоназва «русин» поступово відступає на Правобережжя та на захід української етнічної території. О.Сокирко зазначає, що «початок XVIII ст. став часом, коли під тиском російського імперського проекту фактично припинила своє існування руська ідентичність» в Україні²⁷. У зв'язку з цим відзначимо, що О.Сокирко, з одного боку, має рацію, підмітивши руйнівний вплив офіційних російських властей на тогочасну етнічну самоназву українського народу. Проте, з іншого боку, він, переоцінюючи можливості конструктивістських²⁸ методик, некритично застосовує їх для аналізу тогочасної ситуації й випускає з уваги, що етнічна ідентичність, тобто самосвідомість, так просто, особливо, коли на повну силу не задіяно механізм асиміляції, зникнути не може. І мову слід вести про руйнування не ідентичності (самосвідомості), а лише загальнозживаної самоназви, які хоч і взаємопов'язані, проте не тотожні. Процитуємо у цьому зв'язку слова Івана Переверзева, автора складеного наприкінці XVIII ст. «Опису Харківського намісництва», які чітко свідчать на користь збереження у середовищі різних регіональних етнографічних груп українського народу єдиної етнічної самосвідомості:

«Жители Южной России, отлученные одни от другихъ разстояніемъ мѣсть, инороднымъ владеніемъ, различнымъ чиновленіемъ, гражданскими обычаями, рѣчью, нѣкоторые и религією (унією)... Когда они собираются для поклоненія въ Кіевъ съ востока, отъ Волги и Дону, съ запада, из Галиции и Лодомиріи (Волині – В.Б.) и ближе къ Кіеву лежащихъ мѣсть, взирають одинъ на другаго не такъ какъ на иноязычнаго, но будто на однородца»²⁹.

Крім того, незважаючи на дії влади, давня самоназва серед простолюду не зникла так швидко, як в офіційних документах, що і природно.

²⁵ Про походження етнонімічної назви «малоросіяни», до введення якої в обіг приклали руку українські книжники, див.: *Пивторак Г.* Що таке «Русь», «Росія», «Малоросія»... – С.35–37.

²⁶ *Кравченко В.* Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії // Український гуманітарний огляд. – Вип.10. – К., 2004. – С.115–116.

²⁷ *Сокирко О.* [Рец.] Serhii Plokhly. Tsars and Cossacks: A study in Iconography. Cambridge Mass., 2002 (Harvard Papers in Ukrainian Studies) // Там само. – Вип.10. – С.279.

²⁸ Конструктивістські концепції, наголошуючи на ролі інтелектуалів у «конструюванні» етнічних спільнот, багато що пояснюють в етнонаціональних реаліях. Водночас, віддаючи їм належне, відзначимо, що впровадити в реальне життя можна лише те, що підготовлене самим життям. Конструктивістські концепції виникли у сучасному урбанізованому середовищі Північної Америки, яке складається переважно з перемішаних, культурно майже однорідних етнічних груп недавніх іммігрантів. Тому вони недооцінюють етнокультурну основу виникнення етнічної самосвідомості. Особливо хибною така односторонність підходу є для країн Старого Світу в домодерні, ранньомодерні часи, та ще й при аналізі не національного, а етнічного життя. Про конструктивістські концепції етнічності див.: *Posern-Zieliński A.* Koncepcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych // Lud: Rocznik Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. – T.LXIII. – Wrocław, 1979.

²⁹ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упор. В.О.Пірко, О.І.Гуржій; редкол. П.С.Сохань (відп. ред.) та ін – К., 1991. – С.18 (прим.***).

Зокрема етнонім «русин» уживається в текстах записаних фольклористами у 1850-х рр. на Чернігівщині дум. Наприклад, у думі «Хмельницький і Василій Молдавський» «русином» названо Б.Хмельницького³⁰. Звичайно, твори фольклору не є історичними документами, проте все ж цей факт вельми промовистий. Він із великою долею ймовірності свідчить, що самоназва «русин» побутувала в той час у Східній Україні зокрема серед простолюду, у середовищі якого офіційні термінологічні нововведення сприймалися далеко не відразу. Не випадково М.Максимович зазначав 1841 р.: «Попрі обласні назви їх (українців – *В.Б.*): галичанами, подолянами, волинянами, українцями, запорожцями, слобожанами, чорноморцями – ім'я русина залишається їхнім спільним, родовим іменем»³¹. Етнограф, фольклорист та лексикограф ХІХ ст. М.Левченко, згадуючи різні земельно-крайові назви українського народу у статті, опублікованій 1861 р. у журналі «Основа», озаглавив її «Місця проживання та місцеві назви русинів у наш час»³². Тобто для нього цей народ тоді ще весь виступав під назвою «русинів». Навіть М.Грушевський, котрий на початку ХХ ст. видавав німецькою мовою свою «Історію України-Руси», назвав її «Історія українського (русинського) народу»³³, адже в Австрії й Німеччині, де праця виходила, українців іще знали переважно під іменем «русинів». Однією з останніх ремінісценцій уживання етноніма «русини» як назви всього українського народу, щоправда вже вжитого, так би мовити, зі сторони, слід уважати лінгвістичну карту Європи з російського атласу 1907 р., де українців у своїх етнічних межах позначено як «малоруси або русини»³⁴.

Слід зазначити, що рудименти побутування попередньої самоназви українців – «русини» – зустрічалися до недавнього часу не лише на Закарпатті, Галичині та Волині, де люди старшого покоління ще пам'ятають часи, коли вони інакше себе й не називали, але на сході України. Її ремінісценції етнологи фіксували в 1970-х рр. у Донецькій обл., зокрема у с. Рибачке Маріупольського (тоді Ждановського) р-ну. Як розповіла у приватній бесіді колишня співробітниця Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАНУ Лідія Артюх, там чоловік, який у той час мав вік близько 45–50 років, говорив, що українці, мовляв, живуть «там, біля Дніпра», а самі вони є «руськими». Тут, судячи з усього, маємо етнонімічну форму, що видозмінилася під впливом російського «русские», проте, без сумніву, походить вона від «русини». Адже на запитання, чи це значить, що вони себе вважають росіянами («руськими»), опитуваний відповів, що ні, оскільки росіян у них звать «кацапами», а на російських старообрядців кажуть «коні» (адже ті низько кланяються). Так само, як згадував колишній співробітник

³⁰ Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Д.Павлій, М.С.Родіна, М.П.Стельмах. – К., 1955. – С.122.

³¹ Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.1: Отдел исторический. – К., 1876. – С.105.

³² Левченко М. Места жительства и местные названия русинов в настоящее время // Основа. – 1861. – №1.

³³ Див.: *Hruševskij M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. – Bd.I: Urgeschichte des Landes und des Volkes. Anfänge des Kijever Staates. Autorisierte übersetzung aus zweiten ukrainischen Ausgabe. – Leipzig, 1906.*

³⁴ Мала Русь [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Мала_Русь

того ж інституту Володимир Горленко, що походив із крайнього північного сходу Сумщини (с. Вовна, нині Шосткінського р-ну Сумської обл.), у часи його дитинства (кінець 1920 – середина 1930-х рр.) тамтешні люди називали себе «козаками» або «руськими», натомість росіян, чия етнічна територія починалася неподалік, вони також називали «кацапами». Очевидно, це теж випадок збереження на Лівобережжі рудиментів колишньої самоназви «русини».

Ще у часи практично неподільного панування давньої традиційної самоназви («русь»/«русин») в Україні з'являється новий, спочатку лише як регіональний, етнонім, що пізніше стане загальним. Мається на увазі етнонімічна назва «українці», котра означає буквально «жителі України», як спочатку називалися порубіжні з Диким Полем і, меншою мірою, з іншими країнами козацькі території, що у XVI – першій половині XVII ст. охоплювали сучасну Середню Наддніпрянщину та Східне Поділля. Сам топонім «Україна», як показав ще М.Грушевський, означав у козацькі часи «кордон», «порубіжжя»³⁵, а відомий він був іще з періоду Київської Русі³⁶. Значення назви «Україна» як кордону знайшло відображення не тільки в писемних джерелах, а й у народній творчості. Фольклорист початку XX ст. В.Щепотьев провів детальний аналіз значення назви «Україна» в піснях. Він дійшов висновку, що цей термін найчастіше вживається, по-перше, для позначення прикордоння, а по-друге – «як географічний», означаючи «історичну козацьку Україну»³⁷.

Лише з часом, із виникненням на означеній території козацької гетьманської держави (Військо Запорозьке), топонім «Україна» почав поступово утверджуватися як власна назва, проте все ж переважно тих же козацьких територій. Слід також зауважити, що з переміщенням козацьких полків і гетьманської автономії на Лівобережжя наприкінці XVII – на початку XVIII ст. спостерігається зміщення туди ж і назви «Україна». Натомість сучасна Росія тоді в Україні звалася «Московією» чи просто «Москвою» (за столярним містом). Як, наприклад, записано в Густинському літопису, що патріарх Феофан «возвратися з Москвы в Русь»³⁸, тобто в Україну. А росіян українці найчастіше називали «москва» (збірна форма множини), «москвитин», якщо чоловік, «московка», якщо жінка (в однині)³⁹. Самоназва ж росіян була «русские», яка остаточно утверджується в XV–XVI ст., і утворена за зовсім іншою моделлю, ніж «русин», що детально дослідив А.Генсьорський⁴⁰. Водночас перші приклади початку субстантивації прикметника «русские»,

³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.І. – С.2; Т.VII. – С.2, прим.1; Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums. – München, 1953. – S.97.

³⁶ Про походження і первинне значення топоніма «Україна», а також похідного від нього етноніма див.: С[трижак] О. Украина // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – С.165–167.

³⁷ Щепотьев В. Назва України в народних піснях // Народна творчість та етнографія. – 2003. – №3. – С.4 і наст. (публікацію підготувала Т.Шевчук).

³⁸ Густинская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1843. – С.372.

³⁹ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.V. – Кн.2. – С.302–303; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підгот. до вид. М.К.Бойчук. – К., 1965. – С.51; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М.Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С.71–72.

⁴⁰ Генсьорський А.І. Термін «Русь» (та похідні)... – С.22–24.

тобто становлення цього терміна як етніміа, можливо, зустрічаємо вже в Літописці Переяславля-Суздальського (укладений на початку XIII ст., дійшов у списку XV ст.), де при переліку слов'янських племен зазначено: «**Се бо токмо р҃ськіи**»⁴¹.

Уже тоді почала проявлятися традиція називати «Україною» не лише східноподільські та середньонадніпрянські терени, але й інші території нашої країни, які для сусідніх держав, а особливо для Польщі та Литви, до складу яких входила більшість українських земель, грали роль свого роду буферної зони між ними і Степом та Сходом⁴². Б.Барвінський навіть уважав, що приблизно в ті ж часи (XVII ст.) фіксуються й випадки вживання назви «Україна» по відношенню до Закарпаття («Munkacsiensis Ukraina» та ін.), яке для Угорщини, що ним володіла, справді було прикордонною областю («маркою») ⁴³. Тобто все ж, як бачимо, момент порубіжності тут присутній.

Межі й величина території власне України дещо змінювалися, усе ж означаючи в XVI–XVII ст. переважно прикордонні козацькі терени. Доречним буде навести висновок щодо цього П.Толочка, який він зробив, проаналізувавши використання цієї назви в Літопису Самовидця (при цьому дослідник відзначає, що йдеться про землі, на які поширювалася гетьманська влада):

«Звертає на себе увагу й та обставина, що назва “Україна” вживається в одному ряду з назвами Задніпря, Сіверія, Подолля, Волинь, Полісся, Запорозжя, Великий Луг. Жодного разу вона не перекриває їх і не вживається стосовно всіх земель колишньої Південної Русі. Щоправда помітна певна тенденція до територіального розширення поняття “Україна”. Якщо в середині XVII ст. воно поширювалось переважно на район Середнього Подніпров'я, то на кінець цього століття уже охоплює Подесення, південні і південно-західні райони Київщини, південного Побужжя»⁴⁴.

Походження народоназви «українці» невіддільне від історії козацької України. Схожі на цей етнімічний термін доволі часто фіксуються у джерелах кінця XV–XVI ст.: «українні воеводства», «українні землі», «українні замки» і близький до етнімічного – «українні жителі». А в кінці XVI – на початку XVII ст. у джерелах з'являється й назва «українці», що означала спочатку лише жителів України-Кордону без будь-якої етнічної специфіки. Так, у документі 1596 р. піхоту у війську Станіслава Жолкевського, що воювало проти повсталих козаків, названо «ukraincu» (очевидно, за територіальним принципом)⁴⁵. В іншому документі стосовно війни з татарами в 1617–1618 рр., указано, що до жовнірів приєдналися кілька «Ukraincow»⁴⁶.

⁴¹ Летописец Переяславля-Суздальского / Издан К.М.Оболенским. – Москва, 1851. – С.2.

⁴² Див.: Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XV – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.100–102.

⁴³ Барвінський Б. Назва «Україна» на Закарпатті. – Вінніпег, 1952. – С.11–13.

⁴⁴ Толочко П. Україна і Русь у Літописі Самовидця // Київська старовина. – 1992. – №3 (294). – С.10.

⁴⁵ Жерела до історії України-Руси. – Т.VIII. – Л., 1908. – С.92.

⁴⁶ Там само. – С.188.

У 1622 р. «Ukraincy» напали на околиці Білгорода (Дністровського)⁴⁷. Та поступово назва «українці» починає наповнюватися етнічним змістом. Так, 1625 р. в Польщі у брошурі Яна Дзвонівського було вміщено українську народну пісню, названу «Konterfekt cudowny u siła Kozaka Plachty, Ukraińca»⁴⁸. Але термін «українці» тоді ще не вживався самим населенням України як етнічна самоназва, та ще й усюї території у сучасному розумінні.

Спричинили ж утвердження назви «українці» як ендоніміма бурхливі події XVII ст. – козацькі війни, включно з повстанням Б.Хмельницького, і виникнення на території тодішньої власне України гетьманської держави. Саме відтоді термін «українці» поступово поширюється як самоназва серед жителів козацької України. Перший випадок уживання цього терміна у значенні етноніма, чи близькому до нього, який удалося виявити, припадає на 1657 р. у листі якогось волинського кореспондента І.Вигівського про польські плани щодо України: «Сказываеъ: еси бѣ, то ненадобно, украинцы вмѣстѣ съ Москвою, Великого княжества Литовского и Малые Росіи, покажѣтъ князи рѣскіе держали вѣ Києвѣ прежде живущіе»⁴⁹. Водночас у цьому ж листі жителів України названо «рѣссю» («ссору какюю межѣ рѣсью учинитѣ могли») ⁵⁰. Утвердження терміна «українці» та похідних від нього («люди українські», «український козакоруський народ», особливо часто – «народ український») як регіональної назви руського населення козацької України фіксується з 1670-х рр. Зокрема тоді ми зустрічаємо вживання цієї назви як етнонімічної у «Хроніці» Феодосія Софоновича, а також у творах Самійла Величка та Григорія Граб'янки, документах, у тому числі гетьманських універсалах, інших джерелах⁵¹. Але паралельно ще широко використовувався й етнонім «русь»/«русин» (рідше – «руснак»), який, на відміну від регіональної народоназви «українці», був самоназвою всього народу. Із закінченням війн та з переміщенням козацьких полків на Лівобережжя на початку XVIII ст., туди ж змістився й новий регіональний етнонім – «українці» Так, за словами І.Боровця, в «Опису Харківського намісництва» 1785 р. вперше в дослідженнях про Слобожанщину «народ краю названо українцями»⁵². Г.Квітка-Основ'яненко називає жителів Харківської губернії «українцями», або «слобожанами», і зазначає, що вони «мали з малоросіянами одну мову й одні звичаї»⁵³.

⁴⁷ Там само. – С.263.

⁴⁸ Франко І. Козак Плахта: Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625 // ЗНТШ. – Т.XLVII. – Л., 1902. – С.4.

⁴⁹ Акты ЮЗР. – Т.XI. – Санкт-Петербург, 1879. – С.768.

⁵⁰ Там же. – С.769.

⁵¹ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С.231; Акты ЮЗР. – Т.XII. – С.57, 83, 312, 319, 389–390, 394, 516, 519; Перетц В. Українське питання в освітленню польського поета XVII в. // ЗНТШ. – Т.LXXI. – Л., 1906. – С.15; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского. – Т.1. – К., 1848. – С.25, 27, 33, 35, 37–38, 121, 168, 171, 175; Т.2. – К., 1851. – С.22, 33, 122, 171, 231, 261, 350, 408; Гисторія... Г.Граб'янки. Лѣтопис краткій... – С.56, 67, 73, 82, 139, 145.

⁵² Боровець І. «Опис Харківського намісництва» (1785 р.) [Електронний ресурс]: <http://kuprienko.info/borovets-i-opis-harkivs-kogo-namisnitstva-1785-r/>

⁵³ Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Украинцы // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах. – Т.VII. – К., 1981. – С.84–85.

Під впливом офіційного російського справочинства, яке вводить термін «малоросіяни», самоназва «русин» («руснак») на українських землях, що входили до складу Росії, поступово витісняється. Цьому, очевидно, сприяла й поява нового регіонального етноніма «українці». Так, поет другої половини XVII – початку XVIII ст. Климентій Зіновій, що створив своєрідну віршовану етнографічну енциклопедію, використовує цікаве формулювання, яке відобразило процес змін в етнімії. Зокрема вживане ним етнонімічне формулювання включає два ендоетноніми – старий і новий, та одночасно етнонімічну назву, уживану в офіційному справочинстві: «**правдивы(и) руснакъ козак украинецъ породы малоро(с)си(и)ско(и)**»⁵⁴. Гетьман в еміграції Пилип Орлик 1734 р. в листі до запорожців, які в той час перебували на турецькій території, послуговується терміном «**народъ украинский**»⁵⁵. Характерно, що кошовий Іван Малашевич, відповідаючи П. Орликові про рішення Війська Запорозького Низового повернутися під протекцію Росії, використовує термін «**народъ малороссійскій**»⁵⁶. У «Літопису краткому», датованому 1740 р., зустрічаємо цікаве формулювання: «**Поднѣстране же и зарѹбежніе** (ті, що під владою Польщі – В.Б.) **и инніе украинци**» (стосовно обрання ними гетьманом Юрія Хмельницького 1658 р. «в **Браславль**»)⁵⁷. Подібне формулювання вжито і в «Лизогубівському літопису»: «[...] **и поднѣстране и забѹжане и инніе украинци**»⁵⁸. Як бачимо, «українцями» тут названо й жителів Східного Поділля. У цьому зв'язку згадаймо, що у XVI–XVII ст. до «українних» земель належало Брацлавське воеводство⁵⁹. Проте пізніше жителів цього регіону джерела «українцями» все ж не називають, зате ще у середині XIX ст. тут побутує етнонім «русини», про що детальніше йтиметься нижче.

Водночас на Правобережжі, а також і на Запорозжжі (тобто не на лівобережній території гетьманської України) термін «українці» ще продовжував тривалий час використовуватися не в етнічному, а в територіальному значенні. Наприклад, 1747 р. в листі Коша Війська Запорозького до уманського (польського) полковника Станіслава-Костки Артинського, поручика польського війська Михалка Закревського названо «**порѹтчикъ украинский**». Зрозуміти, що цей термін означав не етнічну, а територіальну належність, допомагає й те, що в листі є вказівка, як «**полская шляхта козаковъ Войска Запорожскаго со всѣмъ имѹществомъ завираютьъ і вѣшаютъ в разнихъ украинскихъ городахъ і селахъ**»⁶⁰. Проте поступово, очевидно, назва «українці» й тут наповнювалася хоча регіональним, але етнічним змістом. Так, у щоденникових записках і листах ченців-василіан про Коліївщину 1768 р. пишеться, як «**шляхта, євреї й різні інші люди**» тікали перед гайдамаками та об'єднаними з ними

⁵⁴ Зіновій К. Вірші. Приповісті посполиті. – С.116.

⁵⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775 / Упор. Л.З.Гісцова, Д.Л.Автономов та ін. – Т.1. – К., 1998. – С.59.

⁵⁶ Там само. – С.67.

⁵⁷ Гісторія... Г.Гр'яби. Лїтопис краткій... – С.207.

⁵⁸ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов. – К., 1888. – С.19.

⁵⁹ Сас П.М. Політична культура українського суспільства. – С.98–100.

⁶⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – С.295.

«Ukraincami hultaiami». А серед узятих у полон каральними військами знаходилися «запорожці, українці (Українсу), волинці, шляхта, дяки, поповичі та інші люди»⁶¹. При цьому, як бачимо, назва «українці» дана людям, яких нею позначено, зі сторони, а не виступає їхньою самоназвою. Та й невідомо, що то були за люди – місцеві чи звідкись прибулі. Крім того, у цих же джерелах названо і «Ruś-unitow», тобто русинів-уніатів⁶².

У XVIII–XIX ст. термін «українці» досить широко розповсюджується серед населення саме як регіональний етнонім. Зокрема Я.Маркович у своїй праці, опублікованій 1798 р., указує: «Південна частина (Малоросії – В.Б.) лежить між річками Остром, Супоем, Дніпром і Ворсклою. Вона відома під іменами *України, Степу й Полів*, від чого й тамтешніх жителів називають *українцями, степовиками та полевиками*»⁶³. Натомість на Правобережжі, яке до 1793 р. залишалося під владою Польщі, давня етнонімічна назва продовжує побутувати й надалі, не будучи нічим загроженою. У XIX ст. вже чітко фіксується вживання цього етноніма у формі множини – «русини», що з'явилася, можливо, під впливом польської мови, де вона зустрічалася раніше⁶⁴ й означала розділення колишньої множинності («русь») на окремих осіб (на цю обставину мою увагу звернула Н.Яковенко).

Не відразу утвердився як назва всієї країни й термін «Україна». Узагалі ж поширення цього топоніма на всю територію нашої країни як її власної назви (та витіснення давньої назви «Русь», «Південна Русь») спричинив ряд причин. Головною з них стала монополізація Росією давньоруської спадщини, право на яку вона не визнавала за українцями та білорусами, а також неможливість для української інтелігенції ефективно цьому протистояти в умовах відсутності власної державності⁶⁵. Саме тому українські інтелектуали у часи становлення модерної нації взяли на озброєння назви «Україна» та «українці», які були пов'язані з героїкою козацького минулого. Піднесення українського національного руху починається з першої половини XIX ст. З'являється українська інтелігенція нової доби. В її середовищі відроджується інтерес до старовини, особливо до історії козацької України, оскільки вона діяла в руслі загальноєвропейського процесу становлення модерних націй, для якого характерна романтизація минулого⁶⁶. Цьому сприяла й та обставина, що українське націєтворення починається саме на землях Східної, тобто в той час власне України, де ще живою була пам'ять про козащину, а тутешнє дворянство виступало прямим спадкоємцем козацької старшини. Саме тут, у середовищі нащадків козаків – як дворянства та інтелігенції, так і простолюду – із фольклорних і літературних творів, народної пам'яті виростає

⁶¹ Матеріали до історії Коліївщини. – 1. Василянські записки й листи про Коліївщину, подав А.Крижановський, до друку приладив М.Грушевський // ЗНТШ. – Т.LVII. – Л., 1904. – С.10, 17.

⁶² Там само. – С.7.

⁶³ *Маркович Я.* Записки о Малороссии, её жителях и произведениях. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1798. – С.47.

⁶⁴ Жерела до історії України-Руси. – Т.IV. – Л., 1898. – С.11.

⁶⁵ *Ісаевич Я.* Україна давня і нова... – С.37–38.

⁶⁶ *Пріцак О.* Історіософія Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.I. – К., 1991. – С.XL–XLIII; *Попович М.* Нарис історії культури України. – К., 1998. – С.308–343.

козацька легенда. Ця легенда поступово силами інтелігенції перетворюється на український національний козацький міф як форму національної ідеї. Романтизуючи козацьку Україну, українська інтелігенція (М.Максимович, І.Срезневський, О.Бодянський, М.Костомаров, П.Куліш, М.Драгоманов та ін.) починає використовувати назву «Україна» для позначення всієї країни, а термін «українці» – як загальноукраїнську народоназву, на противагу майже витісненому на Наддніпрянщині й Лівобережжі дією російських офіційних властей етноніму «русини». У цей час у Харкові видаються «Украинский вестник» та «Украинский журнал». М.Максимович назвав укладені ним збірки «Украинские народные песни» та «Сборник украинских песен», а одну зі своїх етнографічних праць – «Дни и месяцы украинского селянина». Він видавав також альманах «Украинец».

А от Т.Шевченко ще не вживав у своїх творах етнонім «українці», хоча й широко використовував назву «Україна», сприяючи цим її розповсюдженню. Водночас термін «українці» йому, без сумніву, був знайомий. Адже, наприклад, основний програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства⁶⁷, членом якого був і Т.Шевченко, мав назву «Книги буття українського народу». У цьому документі «на повну силу і в сучасному розумінні зазвучали слова “українці”, “український народ”»⁶⁸. Та й узагалі, у колах української інтелігенції цей етнонімічний термін, навіть до поетового заслання, уже починав уживатися як загальноукраїнський етнонім. Але, очевидно, Кобзар так і не сприйняв термін «українці» як єдину самоназву всього свого народу. Цьому, напевно, завадив ряд обставин.

Так от, Т.Шевченко, який народився на Правобережжі 1814 р. і прожив там до чотирнадцятилітнього віку, судячи з усього, узагалі тоді міг не знати іншої самоназви свого народу, ніж «русини». Адже термін «українці», та ще як етнонімічний, у той час на Правобережжі не вживався. А далі майбутній поет досить довго залишався далеко від України й долучився до українських справ аж у Петербурзі, де познайомився з українською культурною діаспорою тодішньої столиці Російської імперії. До того ж у 1840-х рр. етнонім «українці» ще не утвердився остаточно, а потім Т.Шевченко опинився у солдатах, надовго відірваним від України та українського життя. А взагалі, народоназва «українці» поширилася в Україні теж далеко не відразу.

Ще в 1860-х рр. етнонім «русини» широко побутував на Східному Поділлі. Зокрема цю народоназву стосовно Брацлавщини (нинішня Вінниччина) фіксує у своєму збірнику приказок і прислів'їв М.Номис (Симонов)⁶⁹. Назва «русини» зустрічається у зібраних там же у 1850–1860-х рр. казках та

⁶⁷ Б.Андерсон назвав Кирило-Мефодіївське товариство «першою українською націоналістичною організацією», відзначаючи її роль в українському націєтворенні (див.: *Андерсон Б.* Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. 2-ге перероб. вид. / Пер. з англ. В.Морозова. – К., 2001. – С.99).

⁶⁸ *Максирчук С.* Україна і українці: поява, поширення та утвердження назв. – С.209.

⁶⁹ Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М.Номис / Упор., прим. та вступ. ст. М.М.Пазяка. – К., 1993. – С.249.

народних оповіданнях⁷⁰. У творах молодшого сучасника Т.Шевченка – поета С.Руданського зі Східного Поділля етноніми «українці» й «русини» ще фігурують паралельно⁷¹. М.Драгоманов уже взяв за псевдонім означення своєї національності – «Українець», але в назвах та змісті творів іще широко по-слуговувався словом «малоруський». Л.Косач теж узяла етнонім «Українка» собі за псевдонім, хоч інколи все ж використовувала й назву «русини», «русько-український народ»⁷².

Серед народної маси етнонім «українці» приживався як самоназва ще повільніше. Остаточно утверджується цей етнонім у Східно-Центральній Україні аж після Української революції 1917–1921 рр. На Галичині та Буковині назви «Україна» й «українці» починають активно поширюватися з кінця ХІХ ст., коли там відбувався підйом українського національно-культурного руху. Особливо сприяли своєю діяльністю утвердженню нової назви країни й нового ендоетноніма у цьому регіоні І.Франко, митрополит Андрей (Шептицький), М.Грушевський та інші представники української інтелігенції, а пізніше – події, пов'язані із ЗУНР⁷³. Проте, як зазначає С.Макарчук, «сприйняття народоназви “українці” як власної всім «руським» населенням Галичини затягнулося до Другої світової війни»⁷⁴. Остаточному утвердженню цього етноніма тут сприяла ведена під українськими гаслами боротьба ОУН та УПА, через формування яких пройшли тисячі галичан, волиняків, буковинців, і в яку було втягнуто переважну більшість місцевого населення. На Закарпатті етнонім «українці» поширюється найпізніше – фактично аж після його приєднання до УРСР 1944 р. (хоча, як відомо, ще в 1939 р. тут існувала Карпатська Україна на чолі з А.Волошиним).

Незважаючи на роль української інтелігенції в поширенні на всю територію країни етнонімічної назви «українці», усе ж її не можна вважати штучно сконструйованою. Процес зміни українським народом самоназви є результатом поєднання явища, викликаного до життя самими його обставинами, зі свідомими зусиллями інтелектуалів. Адже, як показано вище, народоназва «українці» була однією з крайових самоназв, зокрема тієї частини народу, що проживала на землях, з якими пов'язувалося романтизоване козацьке минуле. До того ж цей етнонім був відомий і на інших українських територіях, а не лише на Лівобережжі. Наприклад, він фігурує в піснях, записаних у першій половині ХІХ ст. на Галичині та у другій половині того ж століття – у Катеринославській губернії, тобто на заході й півдні країни⁷⁵.

Отже факти з історії української етнонімії достатньо переконливо свідчать про зміну українським народом самоназви з «русини» на «українці»,

⁷⁰ Казки та оповідання з Поділля в записках 1850–1860-х рр. Передм. акад. А.М.Лободи. Упорядкував М.Левченко. – Вип. І/ІІ. – К., 1928. – С.269–270.

⁷¹ Руданський С. Твори: У 3 т. – Т.1. – К., 1972. – С.200, 426, 446–447; Т.2. – К., 1973. – С.224, 226–227.

⁷² *Леся Українка*. Зібрання творів у 12 т. – Т.8. – К., 1977. – С.9, 296.

⁷³ *Наконецний Є*. Украдене ім'я... – С.132–139.

⁷⁴ *Макарчук С*. Україна і українці... – С.211.

⁷⁵ *Павленко І.Я*. Історичні пісні Запорозжя: регіональні особливості та шляхи розвитку. – Запоріжжя, 2003. – С.76.

а також показують, як проходив цей процес та які чинники й обставини спричинили його. Стосовно Т.Шевченка зазначимо, що, очевидно, у його свідомості саме відбувався перехід від старої самоназви нашого народу до нової. А значить він, судячи з усього, уважав себе й русином, і українцем, хоча у своїх творах так і не віддав переваги жодному з цих етноетнонімів. Вірогідно, він відчував, що термін «русини», як назва всього народу, уже відходив у минуле, натомість народоназвою «українці» ще не наважився послуговуватися як загальноукраїнською. Із викладеного випливає також ще один, можливо доволі несподіваний, висновок: якщо навіть такі знакові постаті української історії, як П.Сагайдачний, Б.Хмельницький, І.Виговський, І.Мазепа й навіть Т.Шевченко вважали себе русинами, то про який окремий русинський народ, чи навіть націю, на Закарпатті можна говорити?! Адже етнонім «русини» є просто попередньою самоназвою всіх українців, що її з якогось дива дехто із закарпатських діячів намагається приватизувати. Нагадаю, що прийшла ця народоназва на Закарпаття саме з Середньої Наддніпрянщини (сучасної Київщини), де у часи Русі знаходилася так звана Руська земля у вузькому розумінні, і де ця назва найраніше утвердилася.

REFERENCES

1. Arutyunov, S.A. (1989). *Narody i kul'tury: razvitie i vzaimodejstvie*. Moskva [in Russian].
2. Balushok, V. (2008). *Ukrains'ka etnichna spil'nota: etnohenez, istoriia, etnonimiia*. Bila Tserkva [in Ukrainian].
3. Braichevs'kyi, M.Yu. (1968). *Pokhodzhennia Rusi*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Hens'ors'kyi, A.I. (1968). *Do pokhodzhennia zakarpats'kykh rusyniv*. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 10 [in Ukrainian].
5. Hens'ors'kyi, A. (1962). *Termin «Rus'» (ta pokhidni) v Drevnii Rusi i v period formuvannia skhidnoslovians'kykh narodnostei i natsii*. *Doslidzhennia i materialy z ukrains'koi movy*, (vol.V). Kyiv [in Ukrainian].
6. Holovko, O.B. (2001). *Kniaz' Roman Mstyslavych ta yoho doba*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Holovko, O. (2015). *Nekoronovani i koronovani koroli Pivdenno-Zakhidnoi Rusi*. *Kniazha doba: istoriia i kul'tura*, (9). L'viv [in Ukrainian].
8. Isaievych, Ya. (1996). *Ukraina davnia i nova: narod, relihiia, kul'tura*. L'viv [in Ukrainian].
9. Kovalenko, V. (2002). *Politychne stanovyshche pivdenorus'kykh zemel' v XII–XIII st. Ukraina v Tsentral'no-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do XVIII st.)*, (2). Kyiv [in Ukrainian].
10. Kravchenko, V. (2004). *Ukraina, imperiia, Rosiia... Ohliad suchasnoi ukrains'koi istoriografii*. *Ukrains'kyi humanitarnyi ohliad*, 10. Kyiv [in Ukrainian].
11. Nakonechnyi, Ye. (1998). *Ukradene imia (Chomu rusyny staly ukraintsiamy)*. L'viv [in Ukrainian].
12. Pavlenko, I.Ya. (2003). *Istorychni pisni Zaporozhzhia: rehional'ni osoblyvosti ta shliakhy rozvytku*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
13. Pivtorak, H. (2014). *Shcho take «Rus'», «Rosiia», «Malorosii» i iak my vtratly svoje spokonvichne imia*. *Materialy do ukrains'koi etnologii*, 13 (16). Kyiv [in Ukrainian].
14. Ponomarev, A.P. (2000). *Kontury etnicheskoi istorii*. Ukraintsy. Moskva [in Russian].
15. Ponomarov, A. (1999). *Ukrains'ke imia*. *Ukraintsi: Istoryko-etnografichna monohrafiia u dvokh knyzhakh*, (vol.1). Opishne [in Ukrainian].

16. Popov, A.I. (1973). *Nazvaniya narodov SSSR: Vvedenie v etnonimiku*. Leningrad [in Russian].
17. Popovych, M. (1998). *Narys istorii kul'tury Ukrainy*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Sas, P.M. (1998). *Politychna kul'tura ukrains'koho suspil'stva (kinets' XV – persha polovyna XVII st.)*. Kyiv [in Ukrainian].
19. Shekera, I.M. (1990). *Osnovni etapy formuvannia etnichnoi terytorii ukrains'koi narodnosti v period zriloho feodalizmu. Ukrains'ka narodnist': narysy sotsial'no-ekonomichnoi ta etnopolitychnoi istorii*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Stryzhak, O. (1991). *Etnonimiia Ptolomeievoi Sarmatii. U poshukakh Rusi*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Tolochko, P.P. (1987). *Drevnyaya Rus'. Ocherki social'no-politicheskoi istorii*. Kiev [in Russian].
22. Tolochko, P. (1992). *Ukraina i Rus' u Litopysi Samovydtisia. Kyivs'ka starovyna*, 3 (294) [in Ukrainian].
23. Tolochko, P. (1993). *Rus' – Mala Rus' – rus'kyi narod u druhii polovyni XIII–XVII st. Kyivs'ka starovyna*, 3 (300) [in Ukrainian].

VASYL' BALUSHOK

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow,
(Fastiv, Ukraine), grigras@i.ua

FROM THE HISTORY OF UKRAINIAN ETHNONYM (FROM “RUTHENIANS” TO “UKRAINIANS”)

Ukrainian people changed their title because of certain circumstances. The first title of Ukrainian people, who established in the final stage of its formation (late 12th – 13th – early 13th – 14th centuries), was a joint term “Rus” (in plural) and “Ruthenian” (in singular), later “Ruthenians”. This form of exonym that is associated with the name of the country – “Rus” – is found in the different documents of to the early 18th century, common people used it longer. However, after entering the Eastern Ukraine into the Russian Empire exonym “Rus”/“Ruthenian” in the official documents was replaced into “Malorosiiany” (Small Russians) by Moscow authorities. This process started the destruction of Ukrainian exonym, though the ethnos continued to exist. The term “Ruthenians” retreats on the Right Bank, and then to the west of Ukrainian ethnic territory. Along with the destruction of the old name (“Ruthenians”), on the territory of the Cossack Ukraine there is a new, firstly a regional exonym “Ukrainians”. This term was caused by the events of Cossack Revolution of the mid 17th century and the emergence on the territory of actual Ukraine (frontier territories of Wild Field) the Het'man state. In the 19th century, in order to counter the monopolization of Russia to Old Rus' heritage, Ukrainian intellectuals began to use the terms “Ukraine” and “Ukrainians”. The new term is finally established in Ukraine in the middle of the 20th century.

Keywords: *ethnonym, own name, Ruthenians, Ukrainians, ethnic self-consciousness, Rus', Ukraine.*

ДИСКУСІЇ

УДК 94(477)«20 ст.»:314

НАТАЛІЯ ЛЕВЧУК

докторка економічних наук, головна наукова співробітниця,
відділ демографічного моделювання та прогнозування,
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.Птухи НАН України
(Київ, Україна), levchuk.nata@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО «СТАРІ» ТА «НОВІ» ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ВТРАТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Розглядається актуальне та дискусійне питання про кількість втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. Критично проаналізовано методологію розрахунку та дані, що використовуються при оцінках у 7 млн і більше втрат населення порівняно з тими, на яких базується оцінка втрат у 3,9 млн, проведена дослідницьким колективом Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.Птухи НАН України. Актуалізуються питання стану джерельної бази досліджень, зокрема наявність архівної статистики населення періоду кінця 1920–1930 рр. у київських і московських архівах. Висвітлюються питання якості даних переписів 1937 і 1939 рр. та проблеми оцінок чисельності населення, проведених у міжпереписний період 1926–1939 рр., зокрема чисельності населення на початок 1932 р. Показано статистичну й методичну некоректність у розрахунках, а також нереалістичність припущень про демографічний баланс із результатом у 7 млн втрат населення. На основі порівняльного аналізу даних та методології розрахунку, що використовується при оцінці у 7 млн, а також визначення, що таке втрати населення від голоду, зроблено висновок про наукову необґрунтованість аргументів щодо «заниженої» оцінки втрат від Голодомору у 3,9 млн, проведеної Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.Птухи НАН України.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 рр., Україна, прямі втрати від голоду, втрати через надсмертність, перепис населення, міграція.

Голодомор 1932–1933 рр. є однією із найтрагічніших сторінок нашої історії. Незважаючи на відкриття раніше засекреченої архівної статистики населення за період 1930-х рр., кількісні наслідки цієї катастрофи залишаються предметом гарячих дискусій. Історіографія питання, скільки в Україні

загинуло від голоду, містить багато публікацій. Аналіз наукових досліджень періоду 1990–2000-х рр., проведених українськими й зарубіжними істориками та демографами після відкриття архівів, свідчить, що діапазон оцінок втрат української людинності внаслідок Голодомору, лежить в межах від 2,6 млн до 5 млн¹. Наскільки нам відомо, серед них немає наукового дослідження, де був би розрахунок з результатом у 7 млн. Проте ця цифра втрат поширена й активно артикулюється, насамперед в українському політикумі (за часів президентства В.Ющенка називалася цифра в 10 млн втрат), а також серед частини української діаспори. Зважаючи на важливість й актуальність цього питання, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.Птухи НАН України (далі – ІДСД НАНУ) у співпраці з д-ром О.Воловиною (Університет Північної Кароліни, Чапел-Гілл) та Українським науковим інститутом Гарвардського університету кілька років поспіль проводить наукові дослідження з демографії Голодомору, за результатами яких демографічні втрати України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр. (у 1934 р. також ще був голод) оцінюються у 3,94 млн осіб через надсмертність (прямі втрати) і близько 0,6 млн ненароджених (непрямі втрати), тобто сукупні втрати через надсмертність і ненародженими у 1932–1934 рр. досягають 4,5 млн. При цьому важливо пояснити, що втрати через надсмертність від голоду – це не загальне число померлих у період голоду, а надлишок померлих, спричинений голодом, що перевищує очікуваний «звичайний» рівень смертності, який був у докризові роки. Зокрема загальна кількість померлих в УСРР у 1932–1934 рр. оцінюється нами у 5,44 млн, з яких 3,94 – це втрати через надсмертність від голоду, а 1,5 млн – це те число осіб, яке могло померти і за відсутності голоду.

Оцінку втрат населення було проведено також на обласному та районному рівнях. Результати цих досліджень неодноразово оприлюднені на багатьох вітчизняних і зарубіжних наукових конференціях; методологія розрахунків опублікована у поважних рецензованих як українських, так і зарубіжних виданнях, а дані щодо втрат населення для областей і районів України покладено в основу демографічного модуля Електронного атласу Голодомору, що розробляється Українським науковим інститутом Гарвардського університету².

¹ *Conquest R.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine. – New York, 1986; *Vallin J., Meslé F., Adamets S., Pyrozhhov S.* A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930 s and 1940 s. // *Population Studies.* – 2002. – 56 (3). – P.249–264.

² *Рудницький О.П., Левчук Н.М., Воловина О., Шевчук П.С., Ковбасюк А.Б.* Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні (ч.1) // *Демографія та соціальна економіка.* – 2015. – №2. – С.11–30; *Їх же.* Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні (ч.2) // Там само. – №3. – С.43–63; *Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б.* Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // *Український історичний журнал.* – 2015. – №4. – С.84–112; *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P.* 1932–34 Famine Losses within the Context of the Soviet Union // *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines reconsidered* / Curran D., L.Luciuk, A.Newby (eds.). – New York, 2015. – P.192–222; *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kовbasiuk A.* Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933. // *Canadian Studies in Population.* – 2015. – 42(1-2). – P.53–80;

Разом з тим оцінка втрат населення України внаслідок Голодомору, проведена колективом демографів, викликала неоднозначну, часом дуже гостру реакцію і в Україні, і в колах української діаспори серед тих, хто обстоює цифри втрат від 7 до 10 млн. Упродовж останніх років з'явилося кілька публікацій професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.Сергійчука, в яких критикується оцінка втрат від голоду, проведена ІДСД НАНУ. Зокрема у праці «Оцінка втрат УСРР від Голодомору 1932–1933 рр. за документами українських архівів» пропонується «нова концепція підрахунку втрат», що базується на «первинних матеріалах з українських архівів» та «дозволяє визначити мінімальну кількість втрат сільського населення в 1932–1933 рр., яка становить щонайменше 7 мільйонів осіб»³. У нашій розвідці розглядаємо основні тези В.Сергійчука щодо «нового» підходу обчислення втрат від голоду, зазначені у його статті, а також подаємо основні положення щодо методології розрахунку та даних, використаних ІДСД НАНУ.

Найперше, спробуємо з'ясувати, звідки взялася цифра у 7 млн втрат від Голодомору? Часто наводяться посилання на такі джерела, як листи дипломатів та повідомлення журналістів 1930-х рр., однак вони не мають під собою статистичної основи. На сьогодні найпоширенішим є посилання на оцінку українського дослідника, агронома-економіста С.Соснового, котрий фактично першим у 1942 р. спробував провести розрахунок втрат населення України у 1932–1933 рр. Згідно зі статтею В.Сергійчука, С.Сосновий «надрукував свої висновки, в яких стверджував, що втрати від Голодомору 1932–1933 рр. становили 7465 тис. осіб»⁴. У цьому контексті дуже важливо процитувати оригінальний текст із публікації С.Соснового «Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках» («Нова Україна», Харків, 8 листопада 1942 р.):

«Отже, виходить, що нестача населення на Україні внаслідок голоду 1932/1933 років становить 7 465 000 людей...Проте, це не значить, що в 1932–33 роках загинули усі 7,5 мільйонів. Втрати населення, що становлять 7,5 млн, складаються з дійсно загиблих з голоду в 1932–33 роках і внаслідок зменшення народжень у населення, що залишилося після голоду... Нам доводилось чути про значно більші числа. Називають 6, 8 і більше мільйонів. Безперечно, це перебільшені дані. Коли мати на увазі лише померлих у 1932 та 1933 роках, не рахуючи зменшення приросту населення за час після 1933 року, то число загиблих безпосередньо з голоду буде, яке про це сказано раніше, близько 4,8, можливо 5 млн людей».

Як бачимо з наведеної цитати, С.Сосновий уважав оцінки втрат від Голодомору у 6, 8 і більше мільйонів – перебільшеними. Тож посилання

Wolowyna O., Plochy S., Levchuk N., Rudnytskyi O., Kovbasiuk A., Shevchuk P. Regional variations of 1932–34 famine losses in Ukraine // *Ibid.* – 2016. – 43(3-4). – P.1–28; *Mapa: Digital Atlas of Ukraine. The Great Famine project* [Електронний ресурс]: <http://gis.huri.harvard.edu/>

³ Сергійчук В. Оцінка людських втрат УСРР від Голодомору 1932–1933 років за документами українських архівів // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 р.). – К., 2017. – С.15–24.

⁴ Там само. – С.15.

В.Сергійчука на висновок С.Соснового про 7 млн некоректне й фактично «висмикнуте» із загального контексту.

Пізніше, у 1944 р., у рукопису праці «Динаміка народонаселення в Україні за період з 1917 по 1941 рр.» цей розрахунок повторюється і зазначається, що «прямі втрати населення України від голоду у 1932–1933 рр. становлять від 4,5 до 5 млн осіб» (переклад із німецького оригіналу, що зберігається в колекції документів оперативного штабу райхслайтера А.Розенберга)⁵.

Відаючи належне роботі С.Соснового⁶, зазначимо, що це дослідження було проведено в 1942 р., тобто за відсутності детальних статистичних даних за 1930-ті рр. Воно базується на розрахунку очікуваної чисельності населення України на початок 1932 та 1939 рр. (за умови відсутності голоду) від бази перепису 1926 р. Цю чисельність було отримано шляхом застосування формули складних відсотків до базового середньорічного природного приросту населення України на рівні 2,36%, що, вочевидь, є завищеним. Адже приріст у 2,36% спостерігався в Україні у 1924–1926 рр., але надалі мав тенденцію до зниження й за офіційними даними становив уже 1,76% у 1929 р.⁷ Навіть за відсутності голоду народжуваність у республіці мала тенденцію до поступового зниження, і тому щорічний природний приріст не міг зберігатися на рівні 2,4% впродовж 1926–1938 рр., а застосування формули складних відсотків призводить до збільшення щорічного абсолютного приросту населення.

Основні аргументи В.Сергійчука щодо «заниженої» оцінки втрат від Голодомору, проведеної ІДСД НАНУ, на нашу думку, можна звести до таких головних складових. Перше зауваження стосується загального підходу до джерел даних: слід використовувати статистичні матеріали київських архівів, адже вони містять первинні, тобто справжні дані, тоді як матеріали московських архівів – сфальсифіковані. Друга група зауважень конкретизує перше: а) невикористання у розрахунках ІДСД НАНУ даних про чисельність населення на початок 1932 р., опублікованих у довідниках з основних статистично-економічних показників 1933 р.⁸; б) використання не первинних даних щодо результатів переписів 1937 та 1939 рр., які містяться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління

⁵ *Sosnowy. Die Bevoelkungsdynamik der Ukraine in den Jahren 1917–1941: Manuscript. Einsatzstab Reichesleiter Rosenberg. Bialystok, 25.5.1944 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3676. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.27.*

⁶ Варто зазначити, що основні тези та результати розрахунку втрат населення у 1932–1933 рр., викладені у статті С.Соснового 1942 р. та рукопису 1944 р. – ті самі. Проте в рукопису автор підписався як «професор Сосновий», тобто без повного імені. Дослідження, нещодавно проведені харківським істориком О.Салтаном, виявили, що С.Сосновий не мав звання професора, а професором був його рідний молодший брат Тимофій. На думку О.Салтана, автор рукопису 1944 р. – саме останній. Як склалася доля С.Соснового після 1942 р., – невідомо, тоді як Тимофій виїхав на Захід (див.: *Салтан О.* Історична цінність дослідження агронома-економіста С.Соснового у висвітленні подій Голодомору на шпальтах газети «Нова Україна» [стаття на правах рукопису; готується до друку у другій половині поточного року]).

⁷ Природний рух населення України: 1924–1929 // *Статистика України. – Х., 1927–1932. – Вип.106, 117, 154, 169, 193, 213.*

⁸ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. – Х., 1933. – 257 с.

(далі – ЦДАВО України) та Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України)⁹, а офіційних підсумків переписів 1937 і 1939 рр., що були фальсифіковані. Третя група зауважень стосується визначення, що таке втрати населення від голоду, та методології їх розрахунку. Розглянемо їх по черзі.

Джерела даних: матеріали київських архівів vs матеріали московських архівів

Важливою передумовою дискусії є розуміння стану джерельної бази дослідження, у даному разі – демографічної статистики. Статистика населення формується на двох рівнях: індивідуальному та зведеному/агрегованому. На першому рівні йдеться, зокрема, про книги реєстрації актів громадянського стану (про смерть); на другому – про агреговану статистику населення. Перше джерело є вкрай обмеженим: обсяг збережених книг загсів (метричних книг записів смертей) в Україні за 1932–1933 рр. становить лише 3,5 тис., в яких представлено менше половини населених пунктів УСРР станом на 1933 р.¹⁰ Як зазначає у своєму дослідженні Г.Боряк, метричні книги записів смертей за 1932–1933 рр. першими зазнали обмеження доступу і подальшого знищення. Зокрема знайдено таємні директиви по Одеській, Харківській та Вінницькій областях 1934 р., згідно з якими книги із записами про смерть за 1932–1933 рр. підлягали вилученню з сільрад та передачі на таємне зберігання при райвиконкомах, де пізніше їх найімовірніше знищили перед відступом радянських військ улітку 1941 р.¹¹

Друге джерело, тобто зведена статистика населення (по республіці, областях, районах) розроблялася у двох екземплярах – один залишався в Києві, інший відправляли в Москву. Як виявилось, статистика населення за період, що нас цікавить, тобто між переписами 1926 і 1939 рр., нині у ЦДАВО України представлено дуже фрагментарно. Зокрема архів Центрального статистичного управління (ЦСУ) містить дані за 1926–1929 рр. (фрагментарно 1930 р.), але статистична звітність за 1930-ті рр. майже відсутня. Назагал архів Управління народно-господарського обліку при Держплані УРСР (УНГО) зі статистикою періоду 1930-х рр. (ф.318 ЦДАВО) містить лише 135 справ від 1932 р. та 81 справу від 1933 р. При цьому архів відділу статистики населення й охорони здоров'я за 1933 р. представлено лише трьома справами¹². Тобто статистика

⁹ Доповідна начальника Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР Асаткіна про попередні результати перепису населення до ЦК КП(б)У (від 15.01.1937 р.) // Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.24–26; Довідка начальника Управління народногосподарського обліку УСРР Рябичка для голови Раднаркому УРСР Д.Коротченка про попередні результати перепису населення (від 30.01.1939 р.) // ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.12. – Спр.70. – Арк.2.

¹⁰ Боряк Г.В. «Архівоцид» в Україні 1934–1941 рр. як наслідок Голодомору: організація, перебіг і масштаби винищення документів владних інституцій [Електронний ресурс]: <http://www.history.org.ua/?litera&id=9222&navStart=3>

¹¹ Boriak H. Sources for the study of the Great Famine in Ukraine // The Holodomor Series. – Cambridge, Mass., 2009. – P.32–33.

¹² Боряк Г.В. «Архівоцид» в Україні... – С.6.

природного руху населення за 1930-ті рр. у ЦДАВО України фактично відсутня. За непідтвердженими даними, її було знищено в липні 1941 р. перед окупацією Києва за наказом заступника голови РНК УРСР А.Барановського, який він віддав начальникові ЦСУ УРСР В.Рябичку¹³. Це – одна з версій, яка пояснює, чому в київських архівах матеріалів статистики населення за період голоду немає; є окремі доповідні записки періоду 1930-х рр., але немає зведеної статистичної звітності УНГО про природний рух населення. Проте ця звітність збереглася в досить повному обсязі в Російському державному архіві економіки (далі – РДАЕ) в Москві (за винятком деталізованих за віком даних за 1932 р.). Вона стала доступною для дослідників після зняття грифу таємності наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр.

Зважаючи на це, джерельна база, використана ІДСД НАНУ для оцінки втрат населення України від Голодомору, включає в себе матеріали і київських, і московських архівів. Нам удалося зібрати досить детальну інформацію про народжуваність і смертність міського й сільського населення республіки за всі роки між переписами 1926 і 1939 рр., а саме: а) дані за 1927–1929 рр. було взято із ЦДАВО та низки статистичних публікацій ЦСУ УРСР про природний рух населення у 1924–1929 рр.; б) щорічні підсумки природного руху населення за 1926–1937 рр., а також детальні дані за 1933–1938 рр. знайдено у фондах РДАЕ; в) цей масив статистичної інформації був також доповнений даними за 1929–1931 рр. із наукового архіву відомого українського демографа Ю.Корчака-Чепурківського, що зберігається в ІДСД НАНУ. У фондах РДАЕ також було знайдено дані про щорічну міграційну статистику міського населення УРСР у 1927–1938 рр., тоді як відновлення статистики міграції сільського населення проведено на основі аналізу численних досліджень, присвячених оцінці різних видів міграційних переміщень, що дало змогу систематизувати й узгодити доступну статистику насильницьких і добровільних міграцій селян у досліджуваний період. Окрім цього, ми використали матеріали переписів 1926, 1937 і 1939 рр. та міського обліку населення 1931 р. Детальніший перелік даних і посилань на архівні джерела наведено у наших публікаціях¹⁴.

Слід наголосити, що всі види даних підлягали критичному аналізу, котрий включав у себе: а) корекцію чисельності та статево-вікового складу населення за даними переписів 1926, 1937, 1939 рр. і міського обліку населення 1931 р.;

¹³ Цю інформацію мені повідомив колега О.Рудницький (Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.Птухи НАН України). Працюючи 1985 р. у НДІ ЦСУ УРСР, він почув цю історію від М.Синьоутського, якому, своєю чергою, її розповів сам колишній начальник ЦСУ УРСР В.Рябичко. Зокрема заступник голови РНК УРСР А.Барановський на початку липня 1941 р. віддав останньому наказ вивезти архів ЦСУ на 15 автомобілях (це були так звані «полуторки») в Корчувате (під Києвом) і там його спалити. Він дозволив зберегти лише три мішки найважливіших статистичних документів, на вибір В.Рябичка, котрий виїхав із ними з Києва перед німецької окупацією міста. Офіційних документів, які підтверджували б цю версію, поки що не знайдено, але і для заперечення або спростування її немає підстав.

¹⁴ Рудницький О.П., Левчук Н.М., Воловина О., Шевчук П.С., Ковбасюк А.Б. Демографія штучно викликаной... – С.11–30, 43–63; Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського і сільського... – С.84–112; Воловина О., Плохий С.М., Левчук Н.М., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б., Шевчук П.С. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2017. – №2. – С.76–116.

б) відновлення й корекцію статистики природного руху населення в 1927–1938 рр.; в) відновлення та корекцію міграційної статистики в 1927–1939 рр.

Наша мета полягала в тому, щоб провести якомога точніший розрахунок втрат населення на основі демографічної реконструкції, тобто відновленні суцільних динамічних рядів показників природного й міграційного руху та статеві-вікового складу населення УСРР у розрізі міських і сільських поселень за міжпереписний період 1926–1939 рр. На нашу думку, використання такого підходу разом із попереднім ретельним аналізом якості даних та їх корекцією забезпечило більш точну оцінку міграційної компоненти та втрат населення.

Базові дані для оцінки втрат від голоду: чисельність населення на початок 1932 р., переписи 1937 і 1939 рр.

а) Базовою складовою «нового» підходу В.Сергійчука є використання чисельності населення України на початок 1932 р. у 32,68 млн, узятій з довідника з основних статистико-економічних показників 1933 р. При цьому він проігнорував передмову до цього видання, в якій упорядники зазначають: «Всю роботу щодо складання довідника проведено терміновим порядком [...] і не було змоги й часу досконально перевірити ці матеріали на місцях [...] Зважаючи на незадовільний стан обліку в ряді наших установ [...] ми не можемо гарантувати цілковитої певності та повноти показників, уміщених у довіднику»¹⁵.

Нагадаємо, що переписи населення проводилися в 1926, 1937 та 1939 рр. Будь-які поточні цифри його чисельності в період між переписами, є розрахунковими, тобто мають певну статистичну похибку або, іншими словами, неточність. Ступінь цієї неточності значною мірою залежить від якості організації поточного статистичного обліку та соціально-економічних умов, в яких він проводиться. Тому у статистичній практиці будь-яких країн як раніше, так і у сучасний період, остаточна чисельність населення за роки між переписами перераховується й узгоджується після проведення чергового перепису.

Причини неточних оцінок чисельності населення УСРР у першій половині 1930-х рр. (до початку голоду), опублікованих у довідниках того часу, були як об'єктивні, так і суб'єктивні. До перших належать труднощі з обліком міграції, насамперед сільського населення. Як приклад, наведемо цитату з передмови до ще одного статистичного довідника за 1930 р.: «Кількість населення на 1.1.1930 подано за обчисленнями, які не могли бути точними, оскільки нема точних відомостей про переміщення людності після перепису (1926 року)»¹⁶.

Серед суб'єктивних причин – прагнення проілюструвати швидке зростання чисельності населення згідно з планом на першу п'ятирічку.

¹⁵ Довідник з основних статистико-економічних... – С.3.

¹⁶ Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. – Х., 1930. – XIV, 290 с.

Значний природний приріст населення СРСР, озвучений Й.Сталіним у січні 1934 р., був закладений і на другу п'ятирічку, але в дійсності щорічні темпи приросту населення відставали від запланованих ще до початку голоду, а чисельність населення за переписом 1937 р. унаслідок голоду виявилася суттєво нижчою від очікуваних та опублікованих оцінок ЦСУ й УНГО. Навіть у статті В.Сергійчука наведено цитату В.Цапліна (директора Центрального державного архіву народного господарства СРСР) про те, що в ті роки у ЦУНГО Держплану СРСР «очевидно, цілеспрямовано велися два розрахунки природного приросту населення: один для преси, другий для службового користування»¹⁷.

Зважаючи на розпал колективізації та значну кількість добровільних і примусових переміщень селян у той період, цифри чисельності населення УСРР станом на початок 1932 р., опубліковані у статистичних довідниках, на які посилається В.Сергійчук, є завищеними і не можуть слугувати базою для розрахунків втрат, а лише допоміжним джерелом. Про це свідчить і передмова впорядників цього довідника. Для встановлення правдоподібної динаміки чисельності населення необхідно реконструювати всі демографічні параметри за період між переписами 1926 і 1939 рр. та узгодити їх у системі так званого демографічного балансу, що ми і зробили.

У цьому контексті також варто прокоментувати посилання В.Сергійчука на перспективні обчислення, проведені відомим демографом того часу Арсеном Хоменком¹⁸. Ідеться, зокрема, про його прогноз чисельності населення УСРР на 1930-ті рр., виходячи з демографічної динаміки в попередні роки. Віддаючи належне науковій спадщині А.Хоменка як одного з фундаторів української демографічної школи, зазначимо, що детальний розгляд вад та критику результатів цього прогнозу здійснив не менш відомий демограф і статистик того часу Ю.Корчак-Чепурківський¹⁹. Ідеться про завищений/оптимістичний варіант прогнозу чисельності населення УСРР, виконаний А.Хоменком, унаслідок таких причин: а) неврахування міграції у прогнозі; б) неправдоподібна гіпотеза про зниження вдвічі смертності немовлят та дітей віком до 5 років; в) неправдоподібна гіпотеза про збереження стабільно високого приросту населення, насамперед унаслідок очікування високого рівня народжуваності. Зокрема у прогнозі А.Хоменка закладено збереження щорічного числа народжень в Україні на рівні 1000–1200 осіб, хоча насправді рівень народжуваності почав знижуватись з кінця 1920 – початку 1930-х рр.²⁰

Як наслідок, він отримав занадто оптимістичний демографічний прогноз і завищені оцінки чисельності населення УСРР, що не відповідали реальній динаміці, але відповідали очікуванням радянської влади. На нашу думку, причина таких розбіжностей – не у відсутності відповідної кваліфікації у А.Хоменка, який керував роботами з демографічного прогнозування в комісії

¹⁷ Сергійчук В. Оцінка людських втрат... – С.20.

¹⁸ Там само. – С.21.

¹⁹ Корчак-Чепурковский Ю.О. О некоторых вопросах истории и методики перспективных расчётов населения // Избранные демографические исследования. – Москва, 1970. – С.289–336.

²⁰ Там же. – С.289–336.

перспективного планування Держплану УСРР, а з певним тиском і політичними переслідуваннями вченого, що здійснювалися з боку комісії з чистки апарату Держплану вже від кінця 1920-х рр. Як відомо, «політично неблагонадійного» А.Хоменка в 1938 р. заарештували і засудили до розстрілу.

б) Як зазначено у статті В.Сергійчука, «першою помилкою наших демографів [...] необхідно вважати їхнє базове посилення на видані з Москви цифри Всесоюзних переписів 1937 і 1939 років по УСРР»²¹. На його думку, результати обох переписів, 1937 і 1939 р., використані нами для розрахунків втрат населення, сфальсифіковані, оскільки вони відрізняються від тих, що містяться в первинних матеріалах ЦДАВО України та ЦДАГО України. Так, у доповідній начальника УНГО УСРР О.Асаткіна міститься цифра чисельності населення за переписом 1937 р. у 28,2 млн, тоді як у наших розрахунках – 28,8 млн осіб²².

Як відомо, перепис 1937 р. був оголошений радянським керівництвом «дефектним», а його керівників-організаторів розстріляли або ув'язнили, оскільки перепис зафіксував зменшення чисельності населення в регіонах, постраждалих від колективізації та голоду. Ретельний аналіз методології, організації та підсумків переписів 1937 р., проведений широким колом статистиків та істориків після відкриття архівів наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., показав, що, висунуті Й.Сталіним звинувачення в «дефектності» результатів перепису 1937 р. безпідставні, і тому його матеріали можуть використовуватися без особливих застережень²³. Демографи додають лише невелику поправку на загальний недооблік (0,46%), загальноприйнятий при проведенні переписів того часу. Цифра в доповідній О.Асаткіна у 28,2 млн є меншою не через фальсифікацію, а тільки тому, що являє собою підсумок перепису цивільного населення («без кадрів РСЧА і НКВС» – цитата з документа), тоді як загальна чисельність населення УСРР має враховувати й чисельність цивільних та армії разом із НКВС. Іншими словами, цифра у доповідній О.Асаткіна не враховує чисельність переписаних військовослужбовців (близько 347 тис. осіб), НКВС, яких слід додати до чисельності цивільного населення разом із поправкою на недооблік, отримавши у підсумку близько 28,8 млн осіб. У цьому контексті твердження В.Сергійчука про фальсифікацію підсумків перепису 1937 р. не відповідає дійсності, а порівняння чисельності цивільного населення (з доповідної О.Асаткіна) з підсумками всього населення – некоректне.

На відміну від перепису 1937 р. підсумки перепису 1939 р., проведеного лише за два роки після попереднього, були визнані радянським урядом і впродовж тривалого часу слугували прикладом зразково-показового перепису. Після відкриття архівів у кінці 1980 – на початку 1990-х рр. було

²¹ Сергійчук В. Оцінка людських втрат... – С.16; Жиромская В.Б., Поляков Ю.А. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. – Москва, 2007. – 320 с.

²² Доповідна начальника Управління... – Арк.24–26.

²³ Волков А.Г. Перепись населения СССР 1937 года. // История статистики. – Вып.3–5 (ч.II). – Москва, 1990. – С.6–63; Лившиц Ф.Д. Перепись населения 1937 года // Демографические процессы в СССР / Под ред. А.Г.Волкова. – Москва, 1990. – С.174–207; Тольц М.С. Репрессированная перепись // Родина. – 1989. – №11. – С.56–61.

встановлено, що саме результати перепису 1939 р., а не 1937 р., виявилися навмисно сфальсифікованими владою з метою приховати зменшення чисельності населення УСРР. Дослідницький колектив ІДСД НАНУ опрацював 15 випусків первинних архівних документів із матеріалами переписів 1939 р., які дали змогу крок за кроком зняти штучні навмисні приписки (а їх було декілька) до результатів перепису, що детально описано і наших публікаціях²⁴. Установлено, що до офіційних підсумків перепису 1939 р. в Україні сталінським керівництвом було штучно додано понад 800 тис осіб. Ця приписка була «знята», і наш розрахунок втрат населення базується на скоригованій, а не фальсифікованій чисельності населення республіки за переписом 1939 р.

В.Сергійчук у своїй статті посилається на довідку начальника УНГО УРСР В.Рябичка від 30 січня 1939 р., в якій чисельність населення за переписом 1939 р. становить 29,2 млн осіб, тоді як за офіційними даними – 30,95 млн²⁵. Зазначимо, що цифра у 29,2 млн у доповідній В.Рябичка – це переписане цивільне населення без урахування армії і спецконтингентів (НКВС, цивільних у складі НКВС, ув'язнених), загальна чисельність яких, за нашою оцінкою, становила близько 580 тис. осіб. Їх потрібно додати до підсумків переписаного цивільного населення, тобто до 29,2 млн. Окрім цього, до підсумків перепису ми додали поправку на недооблік у 290 тис., отримавши в результаті чисельність населення УРСР у 1939 р. у 30,1 млн, яку було використано в наших розрахунках. Різниця з офіційними даними становить не 1,7 млн, а 800 тис. осіб, які ми «зняли».

Визначення терміна «втрати від голоду» та методологія їх оцінки

У цій частині розглянемо кілька аргументів стосовно визначення, що таке втрати населення від голоду, а також методологію їх оцінки.

а) У своїй статті В.Сергійчук наводить різні види потоків, які на його думку, не були враховані нами при оцінці втрат населення; куркулі, вивезені у концтабори за межі УСРР; жертви масових судових репресій; масові поховання невідомих; незареєстровані смерті немовлят; канибалізм та ін. Окрім цього, наголошується на необхідності включення у втрати українців, померлих за межами УСРР²⁶.

По-перше, наша оцінка втрат населення в 1932–1934 рр. проведена для України в політико-адміністративних межах до вересня 1939 р. Тобто, ми обчислили втрати від голоду для тогочасної УСРР. Смерті вивезених

²⁴ Симченко Ю. Перепись 1939 года, документальные источники ЦГАНХ СССР. Ч.1–15. – Москва, 1990; Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a man-made... – P.53–80; Wolowyna O., Ploky S., Levchuk N., Rudnytskyi O., Kovbasiuk A., Shevchuk P. Regional variations... – P.1–28.

²⁵ Довідка начальника Управління... – Арк.2; Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Отв. ред. Ю.А.Поляков. – Москва, 1992. – 256 с.; Сергійчук В. Оцінка людських втрат... – С.16.

²⁶ Сергійчук В. Оцінка людських втрат... – С.22–24.

українських селян («куркулів»), а також українців, котрі проживали на Кубані, у Центрально-Чорноземній області та інших регіонах СРСР, належать до втрат українців за межами УСРР. Їх оцінка – це окреме вкрай важливе й водночас складне завдання, оскільки потребує збору та опрацювання детальної демографічної статистики в етнічному розрізі по регіонах СРСР за період між переписами 1926 і 1937 (1939) рр. Втрати українців за межами «країни Рад» не обчислюються на основі порівняння чисельності українців у 1926 і 1937 рр., оскільки на формування цієї різниці вплинули багато факторів: природний убуток; міграційний приріст/убуток, а також процес російщення, унаслідок якого особа добровільно/примусово змінювала своє національне самовизначення під час перепису.

По-друге, В.Сергійчук наголошує на необхідності остаточного визначення масштабів куркульського виселення та селян, які втікали через західний кордон, при встановленні кількості жертв Голодомору. У зв'язку з цим зауважимо, що слід чітко розрізняти тих, хто помер, і тих, хто мігрував – як не тотожні один одному поняття. Якщо йдеться про селян-утікачів, котрі загинули під час перетину західного кордону, то це втрати померлими; якщо йдеться про селян, котрим удалося втекти й залишитися живими, то це міграційні втрати, а не втрати померлими. Зазначимо, що в нашій студії було спочатку реконструйовано демографічну динаміку України за період між переписами 1926 і 1939 рр. та визначено її основні параметри (природний рух населення, міграція за різними потоками, адміністративно-територіальні перетворення, чисельність населення), після чого проведено оцінку втрат населення від Голодомору. Оцінку міграції за міжпереписний період виконано окремо для міського й сільського населення, причому обчислення зовнішньої сільської міграції проведено в розрізі дев'яти міграційних потоків, серед яких є й виселення українських селян («куркулів»), що можна знайти в наших публікаціях²⁷. Стосовно потоку селян-утікачів на західному кордоні, то для включення його в міграційний баланс необхідно мати зведені статистичні дані по країні, які наразі відсутні. Ми також припускаємо, що масштаби цього потоку селян були не настільки великими, щоб суттєво вплинути на побудову демографічного балансу й, відповідно, на оцінку втрат населення.

б) Застереження В.Сергійчука про неврахування нами тих, чії смерті були незареєстровані, стосуються важливого питання методології обрахунку втрат. Якщо немає можливості зафіксувати смерть кожної особи та причини її смерті згідно з актом реєстрації про смерть, то у світовій практиці основний принцип розрахунку втрат населення на рівні країни чи регіону такий: прямі втрати від голоду – це втрати через надсмертність від голоду, тобто різниця між загальним числом померлих під час голоду та їх очікуваною кількістю за умови відсутності голоду. Зокрема обчислюється надлишок померлих, який перевищує «звичайний» докризовий рівень смертності. Саме такий підхід ми й використали.

²⁷ Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського і сільського... – С.94–97.

Труднощі полягають у тому, як обчислити загальне число померлих у той період, зважаючи на величезний недооблік смертей. Вочевидь, безпосередній рахунок кожної безіменної смерті по всій країні чи навіть регіону видається неможливим, так само, як пропозиція В.Сергійчука про необхідність розрити кожну безіменну могилу по території країни. Натомість для цього використовуються демостатистичні інструменти. Наш колектив провів доволі складну роботу щодо оцінки недообліку чисел народжених і померлих як у некризові роки, так і в період голоду. Методика розрахунку цього недообліку, побудови демографічного балансу та оцінки втрат населення УСРР унаслідок голоду 1932–1934 рр. доступні в наших українських та зарубіжних публікаціях. Ця методика включає в себе оцінку недообліку: а) народжених; б) померлих дітей віком до 1 року; в) померлих у віці 1 рік і старше²⁸.

Як уже зазначалось на початку статті, загальне число померлих у 1932–1934 рр. ми оцінюємо в 5,44 млн, з яких 3,94 – це втрати через надсмертність від Голодомору, а 1,5 млн – це те число осіб, яке могло померти й за відсутності голоду. У 1933 р. офіційно зареєстроване число померлих в УСРР становило 1,85 млн осіб, а скориговане нами на недооблік загальне число померлих оцінюється у 4,12 млн, з яких 3,53 млн – це втрати від голоду, а решта 580 тис. – очікуване число смертей за відсутності голоду у цей рік. Для сільського населення відсоток корекції зареєстрованого числа смертей у 1933 р. на недооблік становив 140%, або 2,4 раза²⁹.

в) «Нова» концепція розрахунку втрат від голоду, проведена В.Сергійчуком, базується на різниці чисельності населення УСРР у 1932 й 1937 рр. Ця різниця, за його обчисленнями, не дотягує до 7 млн (6,7 млн), тому він додає ще 761 тис. природного приросту за 1932 і 1934–1936 рр.³⁰ Залишивши поза увагою додавання природного приросту за роки після голоду, що не має відношення до втрат від голоду, розглянемо саму методику розрахунку.

По-перше, як уже зазначалося, зміна чисельності населення за період – це не втрати від голоду, оскільки вона акумулює у собі баланс кількох складових: природного та міграційного приросту/убутку. До того ж у балансі зміни чисельності сільського населення слід ураховувати ще і третю складову: зменшення чисельності селян унаслідок так званої рекласифікації населених пунктів, коли села ставали містами в адміністративному порядку.

По-друге, демографічний баланс – досить проста й водночас міцна логічна система: якщо є убуток в одному місці, то має бути приріст в іншому, і це не дозволяє маніпулювати цифрами. Різниця між 7 млн втрат та оцінкою ІДСД НАНУ у 3,9 млн осіб становить близько 3 млн. Якщо припустити, що ці 3 млн додатково померлих селян таки були, то змінюється весь демографічний баланс.

²⁸ Рудницький О.П., Левчук Н.М., Воловина О., Шевчук П.С., Ковбасюк А.Б. Демографія штучно викликаної... – Ч.1. – С.11–30.

²⁹ Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.Р., Ковбасюк А.Б. Втрати міського і сільського... – С.93–94.

³⁰ Сергійчук В. Оцінка людських втрат... – С.22.

У цьому разі рівняння демографічного балансу можливе в таких випадках: а) чисельність сільського населення 1937 р. має бути меншою на 3 млн, ніж це зафіксовано в перепису, або нестачу цих 3 млн осіб компенсували 3 млн приїжджих селян з-за меж України, що є нереальним припущенням; б) суттєвий приріст чисельності міського населення в міжпереписний період відбувся не за рахунок міграції власних українських селян, які втікали до міст, а приїжджих з-поза меж республіки. Іншими словами, щоб вийти на цифру втрат у 7 млн і при цьому зберегти цифри чисельності міського й сільського населення, зафіксовані в перепису 1937 р., необхідно «привезти» 3 млн осіб у міста або села України з-за її меж упродовж 1932–1936 рр.

Припущення про такий великий приплив населення до України за кілька вказаних років не підтверджується ані статистичними даними, ані архівними документами, ані оцінками інших дослідників. Зокрема організовані переселення селян у знелюднені українські села з Білорусії та Росії в 1933–1934 рр. становили близько 138 тис. осіб, частина з яких повернулася назад³¹. У цьому зв'язку варто зауважити коментар географа, демографа В.Кубійовича про те, що «більшість авторів подає втрати, спричинені голодом, багато вищі – на 4–7 млн. Якщо б прийняти ці числа, то треба консеквентно припускати дуже сильний приплив людності з інших республік в Україну, зокрема до сіл, щоб вирівняти ці величезні втрати. На такий масовий приплив неукраїнського населення до сіл України не маємо ніяких даних»³².

Значно більшим був міграційний приплив із-поза меж України в міста, пов'язаний з індустріальним будівництвом, але він аж ніяк не досягав 3 млн у 1932–1936 рр., тобто 500–600 тис. щороку. Якщо припустити, що 3 млн робочої сили з Росії було завезено в міста України за ці роки, тоді їх кількість мала бути зафіксована якщо не в міграційній статистиці, то в перепису 1939 р. Міграційна статистика міського населення не показує таких значних обсягів зовнішньої імміграції. Щобільше, чисельність населення росіян у містах України збільшилась від 1,3 млн згідно з переписом 1926 р. до 2,6 млн у 1939 р.³³ Тобто загальний приріст чисельності росіян у містах за 12 років між переписами становив 1,3 млн осіб, але аж ніяк не 3 млн у 1932–1936 рр. Варто також ще раз нагадати, що цей приріст включає у себе і природний, і міграційний, і наслідки російщення.

Теоретично можливо припустити ще третій варіант, щоб вийти на чисельність населення, зафіксовану при перепису 1937 р.: це 3 млн додатково народжених у період після голоду (1935–1936 рр.), які не потрапили до офіційної статистики та яких треба додати до зареєстрованого числа народжень. Така кількість народжених – абсолютно неправдоподібна, оскільки у цьому

³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.6583–6585, 6392; *Сфіменко Г.* Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз [Електронний ресурс]: <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.p>

³² *Кубійович В.* Наукові праці. – Т.1. – Париж: Л., 1996. – С.93.

³³ Всесоюзний перепис людності 1926 року: Українська СРР. – Т.11–13. – Москва, 1929; Всесоюзная перепись населения 1939 года: Таблица 15д: Национальный состав населения // Российский государственный архив экономики. – Ф.1562. – Оп.336. – Д.966.

разі показники народжуваності у ці роки мають перевищити рівень природно можливої плідності жінки. За всіх зазначених вище варіантів демографічний баланс із результатом у 7 млн втрат виглядає нереалістичним, а аргументи про «заниженість» оцінок втрат населення у 3,9 млн – необґрунтованими.

Проведений аналіз «нової» концепції підрахунку втрат України від Голодомору, викладеної у статті В.Сергійчука, свідчить про некоректне використання статистичних даних, при якому обчислення «підлаштовуються» під задалегідь озвучену цифру у 7 млн втрат, а також про серйозні методичні проблеми в розрахунку. Ми переконані, що лише науково обґрунтовані оцінки можуть стати дійсною основою для досягнення консенсусу щодо масштабів наслідків трагедії Голодомору 1932–1933 років.

REFERENCES

1. Boriak, H. (2009). Sources for the study of the Great Famine in Ukraine. *The Holodomor Series*. Cambridge, Massachusetts: Ukrainian Studies Fund, 32–33.
2. Boriak, H.V. (n.d.). “Arkhivozyd” v Ukraini 1934–1941 rr. yak naslidok Holodomoru: organizatsia, perebih i mashtaby vynyschennia dokumentiv vladnykh instututsii. Retrived from <http://www.history.org.ua/?litera&id=9222&navStart=3> [in Ukrainian].
3. Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*. New York and Press.
4. Korchak-Chepurkovskii, Iu. O. (1970). O nekotorykh voprosah istorii i metodiki perspektivnykh raschetov naseleniia. *Izbrannyye demographicheskie issledovaniia*. Moscow, 289–336 [in Russian].
5. Kubiiovych, V.M. (1996). *Naukovi pratsi*. Vol. 1. Paris–Lviv [in Ukrainian].
6. Levchuk, N.M., Boriak, T.H., Wolowyna, O., Rudnyts'kyi, O.P., Kovbasiuk, A.B. (2015). Vtrary mis'koho i sil'skoho naseleennia Ukrainy vnaslidok holodu v 1932-1934 rr.: novi otsinky. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 84–112 [in Ukrainian].
7. Livshits, F.D. (1990). Perepis' naseleniia 1937 goda. In A.G. Volkov (Ed.). *Demograficheskie protsessy v SSSR*. (pp.6–63). Moscow [in Russian].
8. Poliakov, Iu.A. (Ed.). (1992). *Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1939 goda: Osnovnye itogi*. Moscow [in Russian].
9. Rudnyts'kyi, O.P., Levchuk, N.M., Wolowyna, O., Shevchuk, P. Ie., Kovbasiuk, A.B. (2015). Demographia shtuchno vyklykanoi liudskoi katastrophy: masovyi holod 1932–1933 rr. v Ukraini. Part 1. *Demographia ta sotsial'na ekonomica – Demography and Social Economy*, 2, 11–30 [in Ukrainian].
10. Rudnyts'kyi, O.P., Levchuk, N.M., Wolowyna, O., Shevchuk, P. Ie., Kovbasiuk, A.B. (2015). Demographia shtuchno vyklykanoi liudskoi katastrophy: masovyi holod 1932–1933 rr. v Ukraini. Part 2. *Demographia ta sotsial'na ekonomica – Demography and Social Economy*, 3, 43–63 [in Ukrainian].
11. Rudnytskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P. (2015). 1932–34 Famine Losses within the Context of the Soviet Union. In Curran D., L. Luciuk, and A. Newby (Eds.) *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines reconsidered* (pp.192–222). New York.
12. Rudnytskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P., Kovbasiuk, A. (2015). Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian Studies in Population*, 42(1–2), 53–80 [in English].
13. Serhiychuk, V. (2017). Otsinka liudskykh vtrat USRR vid Holodomoru 1932–1933 rokiv za dokumentamy ukrains'kykh arkhiviv. In: *Holodomor 1932–1933 rokiv: vtraty ukrains'koi natsii* (pp.15–24). Kyiv [in Ukrainian].
14. Simchenko, Iu.B. (1990). *Perepis' 1939 goda: Dokumental'nye istochniki TsGANKh SSSR. Parts 1–15*. Moscow [in Russian].

15. Tolts, M. (1989). Repressirovannaia perepis. *Rodina*, 11, 56–61 [in Russian].
16. Vallin, J., Meslé, F., Adamets, S., Pyrozkhov, S. (2002). A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s. *Population Studies*, 56 (3), 249–264.
17. Volkov, A.G. (1990). Perepis' naseleniia SSSR 1937 goda. *Istoriia statistiki*. Vol.3–5, part II. Moscow, 6–63 [in Russian].
18. Wolowyna, O., Plokhii, S.M., Levchuk, N.M., Rudnyts'kyi, O.P., Kovbasiuk, A.B., Shevchuk P.Ie. (2017). Regionalni vidminnosti vtrat vid holodu 1932–1934 rr. v Ukraini. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 76–116 [in Ukrainian].
19. Wolowyna, O., Plokhyy, S., Levchuk, N., Rudnytskyi, N., Kovbasiuk, A., Shevchuk, P. (2016). Regional variations of 1932–34 famine losses in Ukraine. *Canadian Studies in Population*, 43(3–4), 1–28.
20. Yefimenko, H. (n.d.). Pereseleennia ta deportstsi v postholodomorni roky (1933–1936): poraionnyi zriz. Retrieved from <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.pdf> [in Ukrainian].
21. Zhiromskaia, V. Poliakov, Iu. A. (Eds.). (2007). *Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1937 goda*. Moscow [in Russian].

NATALIIA LEVCHUK

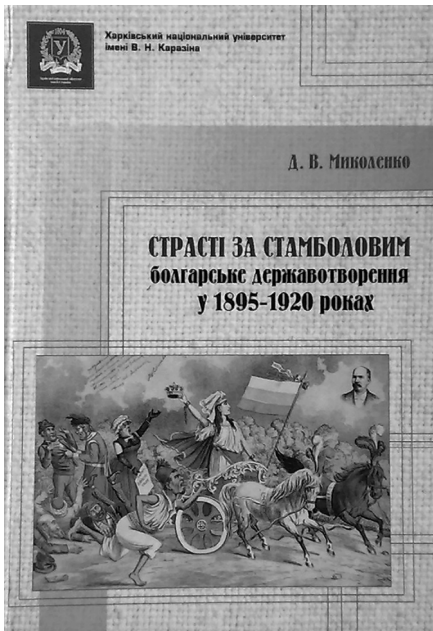
Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Senior Scientist,
Department of Demographic Modeling and Forecasting,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), levchuk.nata@gmail.com

ABOUT THE OLD AND THE NEW APPROACHES TO ESTIMATING 1932–1933 HOLODOMOR LOSSES OF UKRAINE

This paper addresses the very important and timely controversy surrounding the estimate of population losses during the 1932–1933 Famine in Ukraine. The methodology and data used to come up with an estimate of seven million or more losses is contrasted with the methodology used by a team of demographers of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies (IDSS) to arrive at an estimate of 3,9 million losses. The following issues of the seven million losses estimation methodology are addressed: a) data from Moscow archives vs. documents found in Kyiv archives; b) accuracy of 1932 rural population estimates and of the 1937 and 1939 censuses; c) definition of «famine losses» and methodology of their estimation. Problems with these issues are analyzed and contrasted with the approach used by the IDSS team of demographers. We show that the approach used to come up with the 7 million estimates has serious problems. It shows a lack of understanding of basic demographic and statistical concepts and of the methodology used by the IDSS team. Data used to arrive at the seven million losses are misinterpreted and the methodology used faulty. The suggested proposal for counting all the losses is shown to be unrealistic. Problems with the 7 million estimates are further illustrated by several scenarios that show unrealistic consequences in terms of migration and fertility. We conclude that the characterization of the 3,9 million estimate of losses calculated by the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies as «underestimated» is not supported by demographic evidence.

Keywords: 1932–1933 Holodomor, Ukraine, direct famine losses, excess deaths, census, migration.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Миколенко Д.
СТРАСТИ ЗА СТАМБОЛОВИМ: БОЛГАРСЬКЕ
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У 1895–1920 РОКАХ. –
Х.: ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. В.Н.КАРАЗИНА, 2017. – 804 с.

Опублікована нещодавно монографія Д.Миколенка становить підсумок понад десятирічних болгарознавчих студій представника харківської школи болгаристики, котрий порушив насправді цікаву й маловивчену тему. Попри те, що постать болгарського державника Стефана Ніколова Стамболова (1854–1895 рр.) у болгарській історичній традиції зіставна з такими державниками, як О.Стамболійський, Г.Димитров, Т.Живков, та яка з другої половини ХІХ ст. постійно привертає

увагу не тільки в Болгарії, але й за її межами, стверджувати про всебічне висвітлення місця цього діяча в національній історії балканської країни виявляється передчасно. Учасникові й одному з лідерів антиосманської боротьби (1870–1878 рр.), членові Ліберальної партії (1879–1886 рр.), голові ІV Звичайних народних зборів (1884–1886 рр.), реєнтови (1886–1887 рр.), прем'єр-міністрові (1887–1904 рр.) – присвячено безліч наукових публікацій. Йому завжди знаходилося місце в узагальнюючих працях з історії Болгарії, на сторінках навчальної літератури. Але вплив традицій, виникнення яких пов'язане з ім'ям цього політика, у подальшому, після його загибелі внаслідок терористичного акту, не піддавався окремому висвітленню. Книга передусім зацікавила оригінальною постановкою питання про відому постать. Автор обрав за об'єкт аналізу політичну спадщину С.Стамболова у процесі розбудови Третього Болгарського царства як суверенної держави. Фактично йдеться про наступність державотворчих традицій за умов їх перерваного розвитку та відсутності консенсусу у правлячій еліті. У цьому зв'язку цілком обґрунтованими й закономірними виглядають хронологічні межі: від 6 липня

1895 р. – смерті С.Стамболова, до 29 листопада 1920 р., коли пішов у небуття головний хранитель і ретранслятор політичної спадщини С.Стамболова – Народно-ліберальна партія (с.7).

Автор віддав належне концептуальній історії, зокрема поняттю «політична спадщина» (с.3, 42, 106, 127). Як факт історіографії рецензована праця дозволяє простежити вирішення у сучасному українському болгарознавстві актуального для всього історико-понятійного дискурсу в Україні питання розширення дослідницького арсеналу за рахунок нової науково-теоретичної термінології та конкретизації наукових дефініцій. Самим терміном «спадщина» у західній гуманітаристиці почали активно послуговуватися в останній третині минулого століття. У науковому обігу він засвоювався разом із концептом «політика пам'яті». Автор, з'ясовуючи еволюцію поняття «спадщина», підкреслює, що досі відсутнє єдине й загальноприйняте його тлумачення. Розкриваючи його як семантичну структуру, він наголошує на тому, що термін цей в англійській науковій традиції вживається принаймні у двох сенсах: 1) для позначення зразків культури (набір цінностей, мова, мистецтво й т. ін.), що сприймається їх носіями/послідовниками як дане, тобто «heritage»; 2) для позначення історичного досвіду/уроків, які передаються від покоління до покоління, або «legasy». Говорячи про спадщину С.Стамболова, дослідник цілком справедливо вважає, що у цьому випадку може йтися, головним чином, про «legasy» (с.128). Звернення до «прояснення» зазначеного терміна свідчить, що автор неодмінно використовує його як аналітичну структуру. При цьому неодноразово наголошувалося, що політична спадщина С.Стамболова, маючи власну будову й контент, виступала цілком конкретним та реальним фактором розвитку країни впродовж багатьох років. Авторіві належить першість у конструюванні моделі політичної спадщини С.Стамболова. Вона визначається «як сукупність [...] ідей, практик, усталених рутин, узятих на озброєння для ефективного управління масовою свідомістю ідеологом, [...] ініційовані (С.Стамболовим – *Н.С.*) законодавчі норми, котрі зберегли свою чинність у подальші роки, колективна пам'ять про державного діяча та її використання для легітимації того чи іншого зовнішнього або внутрішнього курсу» (с.6, 705).

Д.Миколенко доволі вичерпно опрацював історіографічний доробок (с.9–105) своїх попередників (близько 1000 найменувань публікацій різних жанрів), наголосивши на вкрай суперечливих неоднозначних оцінках та характеристиках його діяльності не тільки сучасниками болгарського державотворця, але і представниками наступних генерацій дослідників, публіцистів, політиків у Болгарії, інших балканських країнах, Західній Європі, Росії, США, Туреччині, Україні навіть за умов історичного ревізіонізму. Взаємовиключні аргументи й висновки прибічників та опонентів С.Стамболова щодо інтерпретації історії Болгарії часу його політичної діяльності активно використовувалися задля досягнення власних цілей. Вивчення стамболівської традиції не втратило своєї актуальності. Адже кожна історична доба потребує власного прочитання минулого. Автор слушно підсумовує, що попри численні публікації, присвячені болгарському державникові, вплив його політичної спадщини в державному розвитку практично не досліджувався.

Аналіз його дає можливість уточнити і скорегувати усталені висновки щодо постаті С.Стамболова, а також слугує профілактикою як ідеалізації, так й фальсифікації інтерпретації минулого. Суспільну затребуваність у сучасній Болгарії зазначеної в назві рецензованої монографії теми підтверджено авторським соціологічним дослідженням, результати якого подано в додатках (с.783–803). Д.Миколенко застосовує прийом, котрий практично не використовується в такого роду розвідках. Визначивши 27 елементів стамболівського доробку, він у жовтні – листопаді 2016 р. запропонував громадянам Болгарії гуманітарних спеціальностей різних статей, вікових категорій (відповідно до результатів перепису населення країни 2011 р.) та регіонів висловити своє ставлення до діяльності й політичного спадку С.Стамболова.

Автор спирався на різноманітну джерельну базу, яка виявилася цілком достатньою для висвітлення теми. Попри те, що постать болгарського державника постійно спонукає дослідників звертатися в першу чергу до архівних матеріалів, їх значна частина вводиться в науковий обіг уперше. У монографії опрацьовано понад 40 фондів Центрального державного архіву Республіки Болгарія, Болгарського історичного архіву при Національній бібліотеці ім. Святих Кирила й Методія, Наукового архіву при Болгарській академії наук, Державного військово-історичного архіву Республіки Болгарія, Архіву зовнішньої політики Російської імперії. Активно використовувалися вже оприлюднені матеріали – преса, 20-томне видання особистого архіву С.Стамболова, надруковане наприкінці 1990 – на початку 2000-х рр., стенограми сесій болгарського парламенту, публіцистика, промови, спогади, епістолярна спадщина державних діячів і політиків, сучасників подій, різного роду документація, матеріали резонансних судових справ, які містять величезний масив фактів, необхідних для вивчення спадщини С.Стамболова. Робота з ними з огляду на суперечливість і тенденційність джерел потребувала високої археографічної культури.

Розлогий історіографічний аналіз і всебічне використання джерельної бази стали основою для ґрунтовних висновків. Відповідаючи на головне завдання – перевірити припущення, що політична спадщина С.Стамболова не лише була представлена в болгарських державотворчих процесах 1895–1920 рр., а й визначала їх упродовж тривалого часу (с.7), – Д.Миколенко доводить, що вона виступала елементом політичної системи країни (с.250–376), однак «не варто розглядати її як ключовий фактор» (с.706). При цьому на шляху досягнення зазначеної мети автор уникнув небезпеки перетворити дослідження теми, винесеної в назву монографії, на звичайний літопис політичного та соціально-економічного життя балканської країни.

Виконанню авторського задуму також сприяла збалансована й логічна структура монографії. Вона традиційна, складається зі вступу, шести розділів, висновків, бібліографії, додатків. У першому розділі розглядається історіографія, джерельна база, викладено методи та методологію дослідження. Другий присвячено діяльності С.Стамболова та власне започаткуванню стамболівської політичної традиції. Цей розділ, маючи всі ознаки історико-біографічної розвідки й відтворюючи фактично фоніві за характером знання

з теми монографії, усе ж доповнено авторським баченням еволюції постаті державника. На тлі прагнень зберегти конституційний лад і прозахідної зовнішньої орієнтації з'ясовано практики керованої демократії, традиції, які перетворилися на складову болгарської політичної культури (замахи на життя, убивства, корупція, зловживання службовим становищем та ін.), та нові явища у суспільно-політичному житті («партизанство», тероризм, перехід до багатопартійності з нетиповим розділенням політичних сил на «русофілів» і «русофобів»). Розглядаючи вирішення С.Стамболовим національного питання, дослідник цілком обґрунтовано вважає ідею дуалістичної турецько-болгарської держави лише тактичним кроком, спрямованим на збереження довіри у відносинах з Османською імперією. Третій розділ присвячено висвітленню спадщини державника в політичній традиції Болгарії. Це досягається шляхом розкриття процесу зміцнення інституту монархії, з'ясування специфіки державного управління, аналізу партій, парламентаризму, виборчої системи та політичної культури болгар. Автор підкреслює сталість стамболовської традиції попри всі перипетії життя країни. Досвід С.Стамболова у справі модернізації болгарського суспільства у соціально-економічній та культурній царинах розкривається у четвертому розділі. Виявляється, що він довів свою затребуваність як у прибічників, так й опонентів державника у процесі стимулювання вітчизняного виробника, створення інфраструктури, фінансовій та фіскальній системі, соціальному забезпеченні, навіть у сфері управління наукою. У цьому зв'язку розглядається також і корупція (с.461–479). Попри те, що автор позиціонує її як соціально-економічне явище (с.461), у тексті фактично йдеться про ринок корупційних послуг ще й у державотворенні та її прояви у громадському житті. На сторінках монографії корупція в Болгарії постає у вигляді конгломерату кумівства, різного роду зловживань владою, беззвітних фондів, лобювання правлячою партією інтересів наблизених до неї представників бізнесу, хабарництва, нецільового використання (або привласнення) владою коштів держбюджету, благодійних і соціальних фондів, шахрайства у процедурах закупівель на військові потреби. Стамболовізму у зовнішній політиці присвячено п'ятий і шостий розділи. Його ознаки простежуються в російсько-болгарських контактах, відносинах із державами Західної та Південно-Східної Європи, Османською імперією, у боротьбі за національне об'єднання. Узагальнюючи багатий фактичний матеріал, автор докладно з'ясовує, як сформована за часів регентства та прем'єрства С.Стамболова зовнішньополітична стратегія втрачала свою актуальність при незмінності міжнародного становища держави. Аналізуючи ідеї і практики державника у зовнішньополітичній сфері, Д.Миколенко спростовує розповсюджену впродовж кінця 1940–1960-х рр. в історіографії Народної Республіки Болгарії тезу про політику С.Стамболова як чинник двох національних катастроф 1913 і 1918 рр., доводячи тим самим, що до цього призвів саме відхід від його принципів.

При детальному розкритті головного дослідницького завдання (та завдяки цьому) рецензована праця як якісний інтелектуальний продукт стимулює науковий пошук, викликаючи ряд питань. Перша група з них радше

пов'язана з недостатньою розробкою деяких теоретичних проблем гуманітарних і соціальних наук, актуальних в історичній розвідці. Проводячи аналогії між ідеями та практиками болгарського державника і представників істеблшменту інших країн, автор доходить висновку, що окремі елементи залишеної ним спадщини все ж ідентичні зі складовими інших видатних його сучасників (с.708–713). Тож для якого за змістом та характером історичного часу є типовою політична традиція, заснування котрої пов'язане з ім'ям С.Стамболова? Наскільки вона була закономірною в балканській країні? Чи не виступала вона сама по собі не тільки автором деформацій (на тлі західноєвропейських країн) національної політичної культури (с.364–373), але і її складовою? Друга група пов'язана з можливостями практичного використання змісту монографії при створенні узагальнюючих синтетичних за характером праць з історії Болгарії або у зв'язку з інтерпретацією болгарської історії новітнього часу, зокрема при з'ясуванні характеру політичних режимів у країні в міжвоєнний час. Чи простежується вплив стамболівської традиції у протистоянні демократії та реакції після 1920 р.? Наскільки спадок С.Стамболова виявився життєздатним чи плідним після того, як перестав функціонувати його головний носій і ретранслятор – Народно-ліберальна партія? Цілком очевидно, що ці питання, хронологічно або тематично не пов'язані з монографією, потребують окремого вивчення.

Дослідження Д.Миколенка має аналітичний характер, глибоко обґрунтовані висновки, спирається на широке коло джерел і студій попередників, усебічно реалізовує висловлену мету та зосереджене в першу чергу на з'ясуванні причинно-наслідкових зв'язків. Попри те, що монографію присвячено тільки одному з факторів життя болгарської держави впродовж 1895–1920 рр., це дозволяє вважати її внеском у вивчення всієї політичної історії балканської країни зазначеного періоду в українському її варіанті. Окремі огріхи редакційного характеру (с.20, 473, 113) не зменшують цінності книги. Рецензована праця, крім того, засвідчила поступ вітчизняної науки у справі не тільки модернізації науково-теоретичної термінології, але і практичного застосування нових для неї концептів як аналітичних засобів. Монографія тільки виграла б, якби була доповнена такими ж розлогими висновками болгарською й англійською мовами з огляду на сталий інтерес до постаті С.Стамболова в наукових колах різних країн. Загалом книга Д.Миколенка не залишить байдужим жодного зацікавленого читача, стане у пригоді як представникові академічних кіл, так і студентіві.

Наталія Самойленко (Полтава)

KUŚNIERZ R.
CZYSTKI I TERROR NA UKRAINIE (1934-1938). –
TORUŃ: WYDAWNICTWO ADAM MARSZAŁEK,
2016. – 373 s.

КУШНЕЖ Р.
ЧИСТКИ Й ТЕРОР НА УКРАЇНІ (1934-1938). – **ТОРУНЬ: ВИД-ВО**
АДАМА МАРШАЛЕКА, 2016. – 373 с.

Книжка професора інституту історії й політології Поморської академії (Слупськ, Польща) Роберта Кушнежа присвячена чисткам і терору в Україні 1934–1938 рр. Автор відомий як авторитетний дослідник, який активно працював і працює в українських та російських архівах. Слід нагадати, що він свого часу ретельно опра-

цював матеріали МЗС передвоєнної Польщі, а також 2-го відділу Головного штабу Війська Польського, себто військової розвідки, яку скорочено іменували «двійкою» (пол. «dwójka»). На цій підставі у 2013 р. Р.Кушнеж видав книгу¹, яку можна вважати своєрідною інтродукцією та важливим етапом підготовки рецензованої монографії.

Вона також оперта на солідну архівну базу. Автор працював у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, у Галузевому державному архіві Служби безпеки України та відділенні цього архіву в Миколаївській області, у Російському державному архіві соціально-політичної історії, Російському державному архіві новітньої історії, Державному архіві Російської Федерації. Р.Кушнеж використав також документи польських архівосховищ, а саме Архіву нових актів і Центрального військового архіву (Варшава). Удалося йому попрацювати з фондами Інституту Юзефа Пілсудського (Нью-Йорк). Особливо слід підкреслити, що автор, володіючи польською, англійською, українською, російською мовами, зміг зіпертися на солідний різномовний науковий доробок із досліджуваної проблематики.

Монографія складається з трьох розділів. У першому з них Р.Кушнеж окреслює політичну ситуацію в УСРР до й після вбивства 1 грудня 1934 р. ленінградського партійного лідера С.Кірова. Як відомо, уже того ж дня Й.Сталін власноруч підготував постанову ЦВК СРСР. Цей надзвичайний акт, який не обговорювався на політбюро ЦК ВКП(б) і на сесії ЦВК СРСР (навіть формально не підписаний головою ЦВК М.Калініним) вимагав завершувати слідство у справах про терористичні організації й акти в десятиденний термін, розглядати їх у суді без участі обвинувачення та захисту,

¹ Див.: *Kuśnierz R.* W świetle stalinowskich zbrodni: Ukraina w latach czystek i terroru (1934-1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej. – Słupsk, 2013.

не допускати касаційного оскарження і клопотань про помилування, а розстрільні вироки виконувати негайно після їх оголошення.

Перший розділ книжки має назву «Початок чисток (1934–1936)». Тут виразно показано, як запрацювала згадана постанова ЦВК, що її називають «хартією терору». Зокрема йдеться про виїзну сесію Військової колегії Верховного суду СРСР у Києві під головуванням В.Ульріха, котра 13–15 грудня 1934 р. розглянула справи 37 осіб, звинувачених в участі в так званому «Об'єднанні українських націоналістів». Згадуються також сфабрикована 1935 р. «справа боротьбістів» і «справа троцькістсько-терористичної організації» від 1936 р. Спираючись на статистичні матеріали, Р.Кушнеж аналізує, як наростала репресивна хвиля, як було «канонізовано» поняття «ворог народу», котре прийшло на зміну широко вживаному в першій половині 1930-х рр. поняттю «класовий ворог».

Другий (найбільший за обсягом) розділ книжки присвячено «великому терору» 1937–1938 рр. Цей терор, як підкреслює автор, нерозривно пов'язаний із призначенням 26 вересня 1936 р. на посаду шефа НКВС СРСР М.Єжова. За словами Р.Кушнежа, це була людина, «потрібна Сталіну для реалізації конкретної місії, до якої не надавався його попередник і котра полягала у проведенні більш швидкої радикальної чистки – не тільки партійного апарату та силових структур, але й суспільних верств, що їх Сталін визначив як ненадійний елемент» (с.68). Упродовж 1937–1938 рр. Й.Сталін приймав М.Єжова понад 300 разів, провівши в розмовах із ним 900 год. Із січня 1937 по серпень 1938 рр. «вождь» отримав від «залізного наркома» до 15 тис. так званих «спецповідомлень» з інформацією про арешти, проведення каральних операцій, запитами щодо санкціонування наступних репресивних акцій, протоколами допитів.

У другому розділі докладно показано репресії проти різних суспільних верств та етнічних груп. У першій половині 1937 р. почалися «чистки» в партії, армії, НКВС. Режим стимулював потужну репресивну хвилю проти населення, проводячи так звані «масові операції»: проти «куркулів» і кримінальників, а також польську, німецьку, румунську, грецьку, харбінську та ін. Автор торкається репресивних акцій проти дружин і дітей «ворогів народу», проти «сіоністів». Ідеться і про депортації. Р.Кушнеж виразно окреслює, як кремлівські керівники «тасували» владну колоду в радянській Україні (мовиться насамперед про партійні, державні, «чекістські» структури), перетворюючи вчорашніх лідерів і колись офіційно розрекламованих політичних кумирів на «націоналістів», «шкідників», «агентів іноземних розвідок» тощо.

У третьому розділі автор прагне відтворити реакцію суспільства на здійснювану державою політику. Р.Кушнеж показує, як люди коментували поточну політичну ситуацію, ставлення звичайних громадян до репресій проти комуністів, незадоволення тодішнім побутом. Напрочуд цікаво читати сторінки, присвячені сподіванням рядових мешканців республіки на те, що війна СРСР із «капіталістичним світом» покладе кінець «більшовицькому варварству». У цьому розділі автор торкається й усе ще малодослідженої проблеми – доносителства. А між тим у руках сталіністів воно відіграло роль важливого інструмента здійснення репресій.

Р.Кушнеж зізнається, що спочатку планував охопити у книжці й інші аспекти історії України 1934–1938 рр. Наприклад, ситуацію на селі після Голодомору, боротьбу влади з релігією, механізми комуністичної пропаганди. Однак «з огляду на видавничі обмеження змушений оминати згадані розділи. Вони будуть опубліковані у вигляді окремих статей» (с.21).

Як відомо, серйозний рецензент має оцінювати не те, чого немає в тексті, а те, що наявне. Написане Р.Кушнежом, на мою думку, заслуговує позитивної оцінки. Насамперед він бачить особливості ситуації в Україні і проводить думку про те, що події в УСРР–УРСР у період чисток та «великого терору» мали власну, місцеву, специфіку. «Україна, – підкреслює автор, – була тим тереном, де на кілька років раніше безпосередньо сталася неймовірна катастрофа у вигляді штучного голоду. Тут великомасштабні чистки й терор почалися ще до вбивства Кірова, уже в 1929 році... Під час чисток і терору в УРСР досить часто полювали на “українських націоналістів”» (с.319). Водночас Україна на мапі «великого терору», на думку Р.Кушнежа, була однією зі складових того, що робилося у загальнорадянському організмі. У цьому сенсі період 1934–1938 рр. у республіці відрізняється від попередньої трагедії – голоду 1932–1933 року, – де специфіку України видно більш виразно.

І ось тут не можна не вийти на пошуки відповіді на принципове питання, пов'язане з «великим терором». У 1937–1938 рр. СРСР відчув на собі нову потужну хвилю терору, хоча не було ані війни, ані колективізації, ані якогось очевидного й результативного спротиву режиму. Безпрецедентна плановість і масовість «спецоперацій», невідомі історії масштаби фальсифікації обвинувачень, офіційно санкціоноване застосування тортур, надзвичайний та закритий характер «судочинства» – усе поєднувалося з нестримною пропагандистською кампанією. Одне слово, ніяких екзистенційних для сталінського режиму пертурбацій не було, а терор – був. Чому? Відповідь на це запитання намагалися віднайти сучасники трагічних подій і дослідники впродовж уже не одного десятиліття.

Висловлюється з цього приводу й Р.Кушнеж. На його думку, засадничою причиною було впокорення країни, досягнення повного контролю над кожним мешканцем, «виховання» нової породи – «homo soveticus». Ліквідуючи своїх старих товаришів по партії, Й.Сталін не лише позбувався конкурентів, а й оголошував себе єдиним лідером «робітничого руху» у світі. Вибиваючи з партійного апарату неугодні кадри, він висував кадри нові, молоді, політичних конформістів, відданих вождеві. Ще однією причиною масового терору стали приготування СРСР до війни. Звідси – вимога нещадно нищити реальну та потенційну «п'яту колону». Нарешті була й економічна детермінанта терору, адже всі невдачі господарської політики, голод, перманентний дефіцит елементарних продуктів харчування та промислових товарів можна було пояснити «підступними шкідницькими» діями «прихованих ворогів».

Р.Кушнеж звертає увагу на рівень абсурду в пошуках «ворогів народу», указуючи, зокрема, на стандартність методики, виробленої в кабінетах НКВС і відбитої у протоколах допитів та в інших документах. Із цих матеріалів

випливає, що «все українське керівництво – партійне, радянське і спецслужб – на чолі з Косіором, Чубарем, Балицьким, Леплевським, Успенським та іншими завжди було “законспірованою ворожою організацією”, що прагнула повалити радянську владу на Україні. Абсурд для особи, яка оцінює ті події з перспективи часу, але для сучасників – правдива, жорстока і злочинна реальність» (с.320).

Звісно, уважне читання книжки Р.Кушнежа дає підстави і для деяких побажань. Наприклад, говорячи про методи видобування викривальних зізнань (с.75–86), слід було б сказати, як саме в добу «великого терору» стимулювали його виконавців. Справа в тому, що М.Єжов значно поліпшив матеріальний стан «чекістів». У 1933 р. у СРСР середній місячний заробіток у великій промисловості становив 142 руб. 37 коп. Із цим аж занадто контрастувала зарплатня «чекістів» усіх рівнів, що її М.Єжов суттєво підвищив. Так, очільник республіканського НКВС почав отримувати 1200 руб. на місяць, натомість середня зарплата робітника становила 250 руб. Відповідно зросли заробітки й інших співробітників НКВС. Керівники союзного наркомату щомісяця отримували до 3500 руб.

Як видається, доцільно було б чіткіше підкреслити різницю між широкомасштабними терористичними операціями (що з них почалися масові арешти й розстріли 1937–1938 рр.) та хвилями репресій, яким піддали еліту політичних, економічних, військових, інтелектуальних кадрів країни. Хоча обидва репресивних потоки були паралельними, сама процедура докорінно відрізнялася й мала на меті різні політичні цілі.

Утім ці зауваги аж ніяк не применшують значущості зробленого професором Робертом Кушнежом. Його книгу безперечно варто перекласти українською мовою.

Юрій Шаповал (Київ)

JANSEN J., OSTERHAMMEL J.
DECOLONIZATION: A SHORT HISTORY. – PRINCETON:
PRINCETON UNIVERSITY PRESS, 2017. – 254 p.

ЯНСЕН Я., ОСТЕРГАММЕЛЬ Ю.
ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ: КОРОТКА ІСТОРІЯ. – ПРИНСТОН: Вид-во
ПРИНСТОНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ, 2017. – 254 с.

Книжку німецьких істориків Яна Янсена (Німецький історичний інститут, США) та Юргена Остергаммеля (Констанцький університет, ФРН) присвячено важливій проблемі сучасного глобалізованого світу – деколонізаційним процесам. Мені вдалося ознайомитися з нею під час навчання в Констанцькому університеті впродовж зимового семестру 2016–2017 рр. Викладена в ній

дослідницька концепція своєрідна й цікава. Рецензоване видання є перекладом німецькомовного оригіналу 2013 р.¹

Обидва автори – визнані фахівці з проблематики глобальної історії, зокрема феномену колоніалізму. Ю.Остергаммель (1952 р.н.) керує дослідницькою групою «Глобальні процеси», яка функціонує при Констанцькому університеті з 2010 р. й об'єднує понад два десятки європейських фахівців із колоніалізму та глобальної історії XVIII–XX ст.² Він – автор понад 200 наукових праць, серед яких слід виокремити монументальне дослідження «Трансформація світу: Глобальна історія XIX ст.»³. Я.Янсен від 2014 р. працює науковим співробітником Німецького історичного інституту (Вашингтон). Окрім колоніальної проблематики спеціалізується на історії пам'яті й сучасних міграційних процесах. Нині досліджує соціальну мобільність євроатлантичного світу в добу революцій (1770–1850-ті рр.).

У передмові автори вказали, що навіть тепер колоніальна спадщина дається взнаки, проявляючись у вигляді проблем, пов'язаних із розпадом європейських та міжконтинентальних імперій. Тут же пояснюється, що саме слід розуміти під терміном «деколонізація», визначаються його типологічні і хронологічні характеристики. У соціогуманітаристиці Заходу тривають дискусії щодо того, чи вже завершено процеси деколонізації, а також чи має вона окрім політичного, ще й соціокультурний та економічний аспекти? Для Я.Янсена та Ю.Остергаммеля деколонізація є мультифакторним процесом, який включає у себе не лише політичну, а й економічну, культурну та міжнародно-правову складові. Основною метою книги стало висвітлення

¹ *Jansen J.C., Osterhammel J. Dekolonisation: Das Ende der Imperien. – München, 2013. – 144 s.*

² *Globale Prozesse* [Електронний ресурс]: <https://cms.uni-konstanz.de/en/geschichte/global-processes/home/>

³ *Osterhammel J. The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century. – Princeton, 2014. – 1192 p.*

деколонізаційних процесів у глобальному контексті новітньої історії, які торкнулися багатьох сфер життєдіяльності – економіки, культурного розвитку, політичного життя.

Перший розділ монографії має назву «Деколонізація як момент та процес». Тут підкреслено амбівалентність самого терміна «деколонізація»: а) розпад імперій та утворення незалежних держав на глобальному Півдні; б) відмирання політичних інститутів, заснованих на окупаційних методах управління територіями. «Гарячою» фазою деколонізації визначено період 1945–1975 рр., але підкреслюється, що зрозуміти перебіг подій у цей час без ретроспективного огляду неможливо (с.3).

Еліти в метрополіях (у першу чергу у Великобританії і Франції) планували відносно мирну та зрежисовану ними передачу влади колишнім колоніям. Проте збройні конфлікти й суспільні катаклізми другої половини ХХ ст. визначили зовсім іншу тенденцію. Автори зупинилися на специфіці колоніальних бюрократичних структур, статусах підлеглих територій, значенні поняття «суверенітет» у рамках боротьби проти імперських режимів. Зазвичай ядро імперії, тобто метрополія, не дезінтегрується після її розпаду. Австро-Угорщина в 1918 р. та Югославія в 1991 р. розпалися на ряд країн, але перша з них була традиційною, а не колоніальною, імперією, а другу важко було б назвати імперією. У монографії підкреслюється, що колоніалізм як явище світової історії зник завдяки падінню престижу колонізаторів у підкорених народів і через визнання міжнародними організаціями (передусім ООН) права націй на самовизначення. Іноземне домінування та економічна експлуатація колоній стали злочином у категоріях права.

Природа деколонізаційних практик не являла собою простої заміни колоніальних символів національно-державницькими. Для авторів рецензованої книжки розпад СРСР не вписувався у процес зникнення імперського панування через його відносно мирний характер, хоча Радянський Союз можна поставити в один ряд з імперськими утвореннями. Аналогічним радянському був приклад Японської імперії 1895–1945 рр. Вона перейняла колоніальні методи європейців, але була знищена американцями. Разом із цією імперією ліквідовано всі імперські структури в Азії (с.19).

Історики виокремлюють кілька протоетапів, провісників глобальної деколонізації: 1) 1770–1820-ті рр., коли виникли США й переважна кількість держав Центральної та Південної Америки; 2) надання статусу домініону Канаді, Австралії, Новій Зеландії в рамках Британської імперії. Проте лише події другої половини ХХ ст. зруйнували основи колоніалізму та імперськості.

Автори пишуть про три рівні деколонізації, які водночас є й дослідницькими перспективами для істориків – імперський, локальний, міжнародний, а також узагальнені п'ять пояснювальних моделей розпаду імперій: добровільна передача влади колоніям, національно-визвольна боротьба колоніальних народів, заміна класичного колоніалізму неокolonіалізмом, запланований відхід метрополій із колоніальних володінь з огляду на зниження їх стратегічної важливості, вплив світової політики через зміну розстановки сил на міжнародній арені («холодна війна»). Імперська перспектива

розглядає окремо взяті колоніальні потуги (британську, голландську й т.д.). Локальний погляд на проблему дає змогу проаналізувати певну колонію або регіон (Південна Африка, Карибський басейн). Зазвичай подібні регіональні студії дозволяють подивитися на «деколонізацію знизу». Міжнародна панорама деколонізації поєднує імперський та регіональний підходи й показує роль дипломатії та вплив світової громадської думки щодо цих питань. Запропоновано питальник задля поєднання трьох дослідницьких перспектив, що складається з таких блоків запитань – характеристика пізньоімперської ери, зовнішні умови, курс деколонізаційного процесу, короткі та середньострокові обставини (с.25–28).

Наприкінці першого розділу автори висловлюють важливі проміжні узагальнення: а) знищення імперій не породило автоматичного зникнення сфер впливу у світі, б) нинішня міграційна криза в ЄС не пов'язана з наслідками європейського колоніалізму, в) не існує взаємозалежності між рівнем розвитку колишньої колонії в колоніальних умовах та після здобуття незалежного статусу.

У другому розділі досліджено вплив таких глобальних явищ, як світові війни та національно-визвольна боротьба в колоніях, на ерозію колоніальної системи. Перша світова війна 1914–1918 рр. стала каталізатором зникнення класичного імперіалізму, що склався наприкінці XIX – на початку XX ст. Примітно, що колоніальні війська були її активними учасниками. Великобританія мобілізувала 2,5 млн військовиків із домініонів і колоній, а Франція – 600 тис. (с.37). Наслідком війни стало зникнення Російської, Австро-Угорської, Німецької й Османської імперій, що обумовило глобальні структурні зміни на міжнародній арені. Однак виникнення Ліги Націй не призвело до зміни залежного статусу територій, адже було трансформовано лише методи та форми колоніальної політики, а не її глибинний зміст. Політику Німеччини, Італії та Японії на міжнародній арені в міжвоєнний період автори слушно визначали як новий імперіалістичний експансіонізм.

У книзі вказано, що в міжвоєнний час тривали антиколоніальні рухи й було реалізовано реформаційні проекти конституційного та соціально-економічного розвитку колоній. Сплеск антиколоніальної боротьби в 1917–1920 рр. частково пов'язаний із розумінням залежними народами, що світова війна показала «фейковість» європейської цивілізаторської місії й можливість легальними методами (подання петицій на Версальську конференцію) домагатися своїх цілей (с.38–39). Винесення колоніальних питань на загальне обговорення в міжнародних організаціях та на конференціях пов'язувалося з позицією президента США В.Вільсона щодо права націй на самовизначення. Ліга Націй, на відміну від майбутньої ООН, не стала антиколоніальним майданчиком. Однак світова війна поклала початок глобальній кризі колоніальної системи.

У міжвоєнний період серед населення колоній масово ширилися ідеї національного та антиколоніального змісту. У відповідь метрополії, зокрема Франція та Нідерланди, використали репресивно-каральний апарат для придушення громадських протестних рухів, які набували різних форм – від

бойкоту до збройного протистояння. Розглядаючи певний регіон, слід урахувати конкретне політичне або соціально-економічне становище колонії. Відносно незначний середній клас тут здобув європейську освіту й відіграв важливу роль у поширенні антиколоніальної ідеології у суспільстві (с.45). Націоналізм та антиколоніалізм не були гомогенними явищами, тому вони мали амбівалентний характер, а національна ідентичність та імперська солідарність стали інклюзивними явищами, що особливо яскраво проявилось в Канаді.

На думку німецьких істориків, 1920–1930-ті рр. були часом найбільшого піднесення імперських структур у всіх сферах життєдіяльності колоній – політиці, економіці, науці, культурі (с.55). Значних колоніальних завоювань у цей період не спостерігалось, але відбувалася професіоналізація колоніального апарату, осучаснення та раціоналізація колоніалізму як в якісному, так і в кількісному еквівалентах. Розпочалися дискусії в політичному істеблішменті метрополій про доцільність і шляхи реформування колоніалізму, про інтеграцію економічного простору імперій. Термін «розвиток» став ключовим для розуміння модернізації економіки колоній.

Справжнім викликом для глобального колоніалізму стала Друга світова. Автори доходять висновку, що зіткнення імперій у роки війни зробило її глобальним колоніальним протистоянням (с.64). Японія спромоглася знайти «ахіллесові п'яти» азіатських володінь європейських держав, відродивши антизахідні, паназіатські ідеологеми в Південній і Південно-Східній Азії. Великобританія та Франція запровадили формулу «партнерства» для характеристики своїх взаємовідносин із колоніями. Завершення Другої світової війни не означало послаблення колоніальних режимів у країнах-переможцях.

У третьому розділі книги аналізуються регіональні особливості процесу деколонізації. Показано, зокрема, специфіку деколонізаційних процесів у Південній, Південно-Східній Азії, Північній і Південній Африці, на Близькому Сході, у Середземномор'ї. Окремо виділено останні фази колоніальної присутності (режим апартеїду в ПАР, країни Карибського басейну, Португальська імперія). У Карибському регіоні та Південній Африці дослідники виокремлюють два періоди деколонізації: 1957–1965 рр. та від середини 1970-х рр. (с.72).

У Південній Азії втрата стратегічно важливої колонії Індії стала ключовим процесом у новітній деколонізаційній історії Британської імперії. Він мав набагато більше значення, ніж надання статусу домініону Південно-Африканському Союзу в 1910 р., визнання Ірландської держави в 1921 р. та надання незалежності африканським колоніям у 1960–1963 рр. (с.73). У Південно-Східній Азії в повоєнний період відбулося нетривале відновлення французького та голландського колоніалізму, який із часом було ліквідовано внаслідок воєнних дій у В'єтнамі та Індонезії (с.86). Сподівання метрополій за допомогою колоніальних методів вирішити свої повоєнні економічні труднощі виявилися ілюзорними.

Натомість тривалість колоніальних режимів європейців на Близькому Сході була доволі короткою. Після Другої світової війни британські та

французькі війська пішли з регіону. По-справжньому трагічним можна назвати процеси зникнення колоніалізму в Північній Африці, особливо в Алжирі, де тривала найдовша деколонізаційна війна – 1954–1962 рр. Алжир може слугувати хрестоматійним прикладом комбінації реформ і репресивних дій пізнього колоніалізму (с.99).

У Субсахарській Африці спрацював ефект доміно під час довготривалої деколонізації 1960–1970-х рр. Колоніальні володіння Західної Африки були зразком пізньокolonіальної політики та деколонізаційних процесів. Із відходом бельгійців із Конго інституції новоствореної держави опинилися в колапсі.

Станом на середину 1960-х рр. певні колоніальні утворення все ще продовжували існувати. Політичні режими в Родезії та ПАР, засновані на домінуванні білих поселенців, гальмували незворотні процеси деколонізації. «Міцним горішком» у колоніальних справах можна вважати Португалію. Тільки після повалення авторитарної диктатури під час «Революції гвоздик» ця країна змогла надати незалежність своїм колоніальним володінням (с.114). У 1960–1970-х рр. здобули суверенність островні володіння європейців в Індійському, Тихому океанах, Карибському басейні. Автори називають вищезазначені процеси пізньою деколонізацією.

У наступній частині монографії розповідається, яким чином розпад імперій супроводжувався економічною революцією, зменшенням впливу колоніальних структур та імперських бізнес-інтересів у світі. Економічна сфера імперій належала повністю бізнесменам, і колоніальна адміністрація мусила узгоджувати свою політику з ними. Фінансові кола не виступали лобістами важливих рішень із деколонізації територій (с.122). Поширеною була практика створення економічних зон впливу, наприклад стерлінгова, франкова зони.

Далі аналізується вплив геополітичного чинника на перебіг глобальних деколонізаційних процесів. На думку Ю.Остергаммеля та Я.Янсена, у 1960-х рр. спостерігалися дві взаємодоповнюючі конфліктні ситуації: Схід – Захід («холодна війна») та Північ – Південь (антиколоніальна боротьба) (с.139). Протистояння капіталістичної й комуністичної систем могло завершитися застосуванням ядерної зброї, котра мала стратегічне, а не тактичне значення. А ось родзинкою конфлікту Схід – Захід стало небувале зростання торгівлі зброєю по всьому світу. Але не слід забувати й про існування в той час країн так званого «третього світу», які балансували між двома таборами.

Прикладом протистоянь у рамках конфлікту Північ – Південь може бути війна у В'єтнамі 1964–1973 рр. або накладання ембарго країнами ОПЕК на експорт нафти до західних держав у 1973 р. Деколонізаційні процеси були місцем перетину обох конфліктів, адже комуністичний рух набув впливу під час національно-визвольної боротьби в Південно-Східній Азії (с.144).

Далі автори розповідають читачам про деколонізаційні процеси під кутом зору історії ідейної боротьби. Багато національних лідерів могли обмінюватися своїм баченням проблем колоніалізму, і таким чином сприяти глобальному поширенню власних ідеологем. Дослідники типологізували

чотири інтелектуальних виклики деколонізаційної епохи: натуралізація деколонізації, варіативність суверенітету, колоніалізм як історична ситуація, формування концепту країн «третього світу» (с.158–159). Деколонізація як доконаний факт мала перетворитися з романтично-революційної мрії на сувору реальність для метрополій. Окрім цього, інтелектуали мали усвідомлювати, які постколоніальні форми суверенітету постануть на уламках імперій.

Термін «колоніальна ситуація» розвинув французький соціолог та етнолог Ж.Баландьє для позначення тотальності політичних взаємовідносин між метрополією та колоніями. Упродовж деколонізаційних процесів концепт «третього світу» відзначався своєю утопічністю, антирасизмом, антиєвропоцентризмом. Постколоніальні студії стали теж певним інтелектуальним проектом деколонізації, який не зміг, на думку авторів, пояснити її суть і вийти за академічні рамки (с.170).

У завершальному розділі книжки аналізуються колоніальна спадщина та деформації пам'яті про колоніалізм у сучасному світі. Важливо зрозуміти, яким чином колоніальне минуле та антиколоніальна риторика використовуються політиками у власних цілях. Окрім суто політичної сфери, деколонізація має відбутися й у культурі, економіці, освіті. Колоніалізм новітньої доби сприяв посиленню мобільності у громадян імперій завдяки значним соціальним зрушенням та активізації міграційних процесів. Так само європейські країни-метрополії скинули з себе маску колонізаторів як складову іміджу країни.

Спадщина колоніалізму може здатися не набагато спрощеною, ніж її перебіг. Адже це багато речей, які й донині існують та функціонують – від офіційних мов у колишніх колоніях до конфігурації державних кордонів (с.175). Постколоніальний спадок не часто можна зустріти в якомусь однозначному форматі. Щоб зрозуміти вплив колоніального минулого на постколоніальну сучасність, дослідники мають відійти від абстрактних категорій та однобічних дослідницьких моделей.

Основна суть спадщини деколонізації полягає в перевазі політичної державності над іншими видами звільнення від колоніалізму – економічного, політичного чи конституційного. Більшість новоутворених держав продовжували бути залежними від зовнішньої економічної чи військової підтримки, оскільки в них спалахнули громадянські війни, точилися територіальні суперечки, етнополітичні конфлікти. Сподівання на прогрес і процвітання колишніх колоніальних народів не виправдалися.

Основним наслідком деколонізаційних процесів для метрополії була втрата територій. Наприклад, у Великобританії політичний істеблішмент сприяв наданню незалежності своїм колоніям, але в португальському чи французькому випадках криза проявилася в першу чергу у самій метрополії, а не лише в їхніх володіннях (с.181). Найбільших трансформацій колишні метрополії зазнали завдяки тривалим міграційним процесам із колишніх колоній (скажімо, алжирці у Франції чи карибці – у Британії). Однак типовою темою нині серед істориків постає проблема культурницької деколонізації та її вплив на імперський розвиток у новітню добу. На політику національної

пам'яті деколонізація теж наклала свій відбиток як у метрополіях, так і в колишніх колоніях. Із 1990-х рр. тривають громадські дебати щодо гострих і суперечливих тем колоніального минулого.

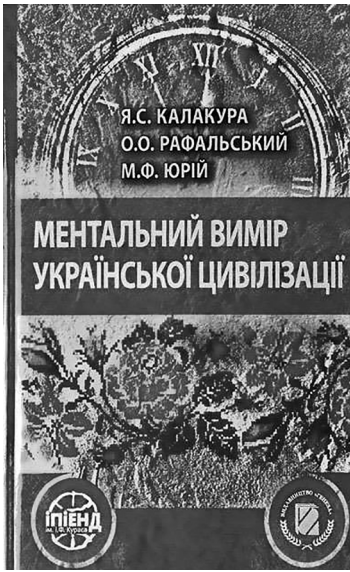
Книга Ю.Остергаммеля та Я.Янсена створює позитивне враження. Монографія представляє собою добрий приклад балансування між сухим академізмом і прагненням лаконічно пояснити читачам складність, суперечливість досліджуваних процесів. Фахівці структурували проблему деколонізації за тематичним принципом (політика, економіка, ідеологія, міжнародні відносини, пам'ять) і показали масштабне полотно змін політичної карти світу впродовж другої половини ХХ ст. Важливим висновком для істориків може стати гіпотеза про Другу світову війну як глобальний конфлікт імперій. Також продемонстровано ідентичність за своєю сутністю імперій новітнього часу, включаючи не лише європейські колоніальні потуги, але й США, СРСР та Японію.

Деколонізаційна тематика викликає тепер у науковому світі великий інтерес і досить добре представлена у працях істориків⁴. У світовій історіографії (а німецька тут не виняток) спостерігається певного роду бум на дослідження в рамках глобальної історії. Але слід зважати на те, що остання є лише однією з дослідницьких перспектив для історика, а не методологічною аксіомою. Загалом поява подібних праць сприятиме подальшій розробці деколонізаційної тематики й розгляду питань розпаду колоніальних імперій на якісно новому емпіричному рівні.

Підсумовуючи, зазначимо, що монографія є потужним історіографічно-методологічним підґрунтям для становлення вітчизняних колоніальних і постколоніальних студій.

Егор Брайлян (Київ)

⁴ Див., напр.: Britain, France and the Decolonization of Africa: Future Imperfect. – London, 2017. – 226 p.; *Brückenhaus D.* Policing Transnational Protest: Liberal Imperialism and the Surveillance of Anticolonialists in Europe, 1905–1945. – Oxford, 2017. – 300 p.; *Craggs R., Wintle C.* Cultures of Decolonisation: Transnational productions and practices, 1945–70. – Manchester, 2016. – 288 p.; *Tarling N.* Decolonisations Compared: Central America, Southeast Asia, the Caucasus. – London, 2017. – 135 p. [Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies Series].

**КАЛАКУРА Я., РАФАЛЬСЬКИЙ О., ЮРІЙ М.
МЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. –
К.: ГЕНЕЗА, 2017. – 560 с.**

Поزامинулого року авторів цих рядків довелося рецензувати ґрунтовну працю означених авторів¹. Тоді ж висловився за доцільність ширшого висвітлення проблем взаємодії культури, менталітету й цивілізації. І ось перед нами нове фундаментальне дослідження, присвячене менталітету української цивілізації. Хоч за останні роки інтерес до цієї проблеми помітно зріс, побачили світ праці М.Поповича, М.Слюсаревського, О.Стражного, Б.Чорномаза тощо, про що зазначено в історіографічній частині книги, дослідники взяли за основу дещо інший формат – теоретико-методологічний та історичний, який дозволив підготувати оригінальне, багато у чому новаторське дослідження міждисциплінарного характеру в контексті цивілізаційного підходу до проблеми.

Актуальність означеної теми вимірюється суспільно-політичними, соціокультурними та науково-прогностичними чинниками, адже менталітет – складне, системне, багатогранне явище, котре, попри певну усталеність, перебуває в постійному розвитку, має транзитний характер, передається від покоління до покоління, зазнає змін та активно впливає на всі сфери життя суспільства, а отже потребує постійного вивчення й аналізу. Він виступає однією з ключових ознак української регіональної цивілізації, тісно пов'язаний із демократизацією та модернізацією України, її адаптацією до нових інформаційно-комунікаційних викликів, що диктує необхідність активного спротиву проімперській парадигмі «російського світу», адекватної реакції на розв'язану Росією окупаційно-гібридну війну, її культурно-інформаційну складову.

Уся праця пронизана думкою про те, що безпосереднім носієм ментальності виступає людина як найбільша цивілізаційна цінність, її інтелект, духовний світ і вся життєдіяльність. У менталітеті найповніше розкривається особистість людини, її індивідуальність, самотність і неповторність, що в умовах антропологічного повороту гуманітарних наук набуває особливої актуальності. Крім того, менталітет – індикатор взаємин і взаємовпливів людини, суспільства й цивілізації, їх взаємодії із зовнішнім світом. Українці материкової України є органічною частиною світового українства, вони невіддільні від зарубіжних діаспор, а це вимагає аналізу їхніх ментальних особливостей.

Уся праця пронизана думкою про те, що безпосереднім носієм ментальності виступає людина як найбільша цивілізаційна цінність, її інтелект, духовний світ і вся життєдіяльність. У менталітеті найповніше розкривається особистість людини, її індивідуальність, самотність і неповторність, що в умовах антропологічного повороту гуманітарних наук набуває особливої актуальності. Крім того, менталітет – індикатор взаємин і взаємовпливів людини, суспільства й цивілізації, їх взаємодії із зовнішнім світом. Українці материкової України є органічною частиною світового українства, вони невіддільні від зарубіжних діаспор, а це вимагає аналізу їхніх ментальних особливостей.

Авторський задум: поглибити і збагатити наукові знання про сутність ментального обличчя української регіональної цивілізації як сегмента

¹ Наулко В.І. [Рец.] Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – К.: ПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 496 с. // Український історичний журнал. – 2016. – №2. – С.225–229.

європейського і світового цивілізаційного простору – реалізується навколо двох ключових концептів: українська цивілізація та її ментальність, на що націлена структура монографії. У ній, окрім вступу та висновків, виокремлено десять розділів, із них три перших присвячено історичним, теоретичним і методологічним засадам дослідження менталітету як культурно-генетичного коду цивілізаційного, етнокультурного й соціального розвитку суспільства. Шість наступних розділів містять аналітичний виклад історії витоків, зародження, становлення та розвитку ментальності українців, починаючи з давніх часів, княжого, козацько-гетьманського періодів і закінчуючи відновленням державної незалежності України. Десятий розділ присвячено менталітету українців діаспори та компаративістиці ментальностей сучасного світу. При цьому велику увагу звернуто на еволюцію ментального образу українців під впливом зародження писемності, прийняття християнства, державотворчих процесів, формування козацтва, розвитку книгодрукування, університетської освіти, науки, міжконфесійного діалогу, засвоєння духовних цінностей епохи Ренесансу і Просвітництва, історіософії Г.Сковороди, Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, М.Грушевського та ін., кристалізації національної ідеї, утвердження ідентичності та соборності українства.

І все ж пріоритетне місце в дослідженні посіли теоретико-методологічні проблеми, насамперед наукове визначення менталітету як способу мислення і світосприйняття, історично укоріненого у свідомість, традиції, побут, звичаї багатьма поколіннями людей, утіленого в їх поведінці та діяльності в усіх сферах суспільного життя. У цьому контексті заслугоує уваги авторське визначення української ментальності, що трактується як глибинна й відносно усталена сукупність найбільш характерних спільних рис колективної та індивідуальної свідомості українців, котрі визначають національний характер, традиції, суспільну психологію, вироблені культурно-духовні цінності та власний образ світу (с.8).

Таке трактування української ментальності дослідники пов'язують зі з'ясуванням особливостей української цивілізації, під якою вони розуміють історично сформовану на власному ґрунті спільність людей, об'єктивно існуючу реальність, що представляє собою сукупність нації і суспільства, його політичної організації, духовних та матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українського народу впродовж понад тисячолітньої безперервної історії – від найдавніших часів до сучасності. У ній органічно переплелися самобутність українського народу, його мови, ментальності й культурно-духовних цінностей, дивовижна краса природи, створюючи разом унікальне поєднання людини та середовища, рідкісний культурно-геополітичний простір (с.7).

Не вдаючись до ретрансляції змісту дослідження, вважаємо за доцільне зупинитися головним чином на його узагальненнях та підсумкових положеннях. Автори переконливо доводять, що в ментальності українців, яка склалася історично, закладено генетичний та етнокультурний код української цивілізації, її пріоритетні ознаки. Загальнонаціональні чинники української ментальності, її регіональні особливості, дослідження яких започаткували І.Котляревський, Т.Шевченко, П.Куліш, І.Франко, М.Драгоманов, М.Костомаров, М.Максимович, І.Нечуй-Левицький, Леся Українка, М.Грушевський, В.Дорошенко, Ф.Вовк,

О.Кульчицький, Д.Чижевський, М.Шлемкевич, П.Юркевич, В.Янів та ін., продовжують осмислюватися у сучасній гуманітаристиці. Опора на нагромажені знання дозволяє вибудувати колективний образ ментальності українського народу, яка ґрунтується на його генетичному зв'язку з природно-географічним середовищем, із прив'язаністю до землі та хліборобською працелюбністю, із козацьким лицарством і його вольностями. Українці характеризуються високим рівнем інтелекту, емоційності, чутливості, пріоритетом індивідуального щодо колективного. Український етнос успадкував цілу низку архетипів із дохристиянських, княжих і козацьких часів, а також візантизму, ряд стереотипів імперської та комуністичної доби, включаючи комплекси меншовартості, малоросійства, совковості та маргінальності.

Український менталітет символізує органічні форми взаємодії людини з унікальними природними та геокліматичними умовами, на ньому залишили відбиток краса природи, родючі землі, гори, ліси, ріки, м'який клімат. Заглиблення в історію й особливості формування менталітету, впливу на нього природних, суспільно-політичних, соціально-демографічних факторів дало змогу дослідникам осягнути його сутність і самотність, з'ясувати специфіку культурно-психологічних рис та національної вдачі українців, національного характеру, національної ідеї, визначити місце України в європейській і світовій цивілізаціях.

Досліджуючи ментальні особливості української цивілізації, автори заглиблюються у сутність самого менталітету, його структуру з тим, щоб осмислити динаміку цивілізаційних змін, викликаних сучасними глобалізаційними процесами. Ментальний зріз світоглядно-ментальної складової етногенезу українського народу розглядається крізь призму його історичної вкоріненості в європейські цивілізаційні цінності. Паралельно простежуються міжетнічні впливи, зумовлені тривалим проживанням на теренах України представників інших народів і національних меншин, формування суспільства й держави з поліетнічним населенням, а також тривалим перебуванням українських земель у складі інших державних утворень.

Із наведених у монографії фактів стає очевидним, що поступальний процес формування ментальності українського народу, його мови, культури й вірувань, закладання фундаменту української ідентичності, утвердження її в європейському соціокультурному просторі охоплює тривалий період, починаючи з княжої доби, коли Русь-Україна стала містком активних економічних, політичних і культурних зв'язків із Західною Європою, зіткнулася з появою на своїх рубежах нових центрів державності, посиленням цивілізаційного розколу Заходу та Сходу, наростанням відцентрових тенденцій, руйнівними ударами з боку Орди, Польського королівства, Московського царства, його намаганням привласнити київську спадщину, а також Османської імперії.

Як важлива сторінка формування цивілізації України і глибинних змін у ментальності українців, у способі їх життя, мислення та світосприйняття розглядається козацько-гетьманська доба, яка сформувала козацьку ментальність українців, котра виросла, образно кажучи, із насіння, посіяного київськими та галицькими князями й набула якісно нових ознак. У ментальності українців козацько-гетьманської доби зустрілися та поступово

синтезовувалися дві її складових із власним історичним корінням кожна: традиційна – архаїчно-землеробська (селянська), а також ранньомодерна та модерна – козацько-лицарська з її ідеалами особистої свободи, волелюбства, нескореності й народовладдя. Попри ліквідацію полково-сотенного устрою, скасування Гетьманщини, поділи Речі Посполитої, насильницьку інкорпорацію українських земель в орбіту Російської, Австро-Угорської імперій, козацький дух українства, його ментальне підґрунтя виявилися настільки життєдайними і незламними, що етноментальний процес отримав нову якість. Об'єднуючим чинником для українства обох імперій залишалися християнські цінності, козацько-лицарський дух нескореності та національно-державницька ідея, які дістали потужний імпульс від творчості Т.Шевченка, його ментальності простої людини й генія нації.

Як новий етап формування українського менталітету, його політизації, соборницького руху західних і східних українців як форми відродження національної ідентичності та спільного протистояння імперським зазіханням дослідники розглядають рубіж ХІХ–ХХ ст., Першу світову війну, Українську революцію й державотворчі процеси 1917–1921 рр., що справили глибинний вплив на свідомість великих спільнот українства сходу та заходу, насамперед політичну, на їх психологію, традиційну поведінку, колективні уявлення, тобто на ключові ознаки ментальності, а водночас висвітлили всю гаму національного характеру, його сильні та слабкі сторони. Виклики нового етапу історії України диктували необхідність як максимальної мобілізації позитивних рис українського менталітету – прагнення до свободи, організованості, самодисципліни, відповідальності, готовності до самопожертви, чесного служіння ідеалам Вітчизни, почуття соборності, так і нейтралізації таких ознак, як надмірний індивідуалізм, анархізм, пасивність, правовий нігілізм, подвійна лояльність, комплекси малоросійства й меншовартості.

Великою драмою і серйозним випробуванням української ментальності автори небезпідставно називають російську окупацію України та насадження тут більшовицького режиму в 1920–1930-х рр., який привніс в український простір так звану «советську цивілізацію» й чужу ментальність. Почався новий етап маргіналізації, деукраїнізації суспільства, що супроводжувався травмуванням ментальності українського народу шляхом експропріації приватної власності, насильницької колективізації села, голодоморів 1921–1922 та 1932–1933 рр., масових репресій, зміни генофонду України, насадження комуністичної ідеології й «совкової» свідомості. На практиці процвітали ігнорування прав і свобод громадян, бездуховність, безбожництво, псевдосправедливість, патерналізм, деградація особистості, психологія рабства, кар'єризм, бідність, корупція, контрабанда, злочинство та ін.

Великим і жорстоким випробуванням ментальності українців автори називають Другу світову війну, яка завдала глибокої морально-психологічної травми, призвела до мільйонних втрат нації, засвідчивши водночас нові форми національного руху опору гітлерівському та сталінському режимам, жертвність ОУН, УПА, а в повоєнні роки – рух шістдесятників, дисидентів і правозахисників, спрямований на підрив і демонтаж СРСР, досягнення незалежності.

Належну увагу в монографії приділено впливу на ментальний вимір української цивілізації відновлення незалежності України, пострадянських трансформацій, «Помаранчевої революції» та «Революції гідності», євроінтеграційних процесів. З одного боку, відроджуються традиційні ментальні риси українців, понижені або спотворені в імперські й тоталітарні часи, а з іншого – молода держава намагається впоратися з руйнівними наслідками масштабної шкоди, завданої українській ментальності комунізацією України під прикриттям ідеологічних концептів «старшого брата», «пролетарського інтернаціоналізму», насадженням росієцентризму та «російського патріотизму». Хронічною хворобою пострадянського суспільства виступають залишки «совкової» свідомості, травмована психіка людей, котрі найбільше виявляються в повсякденні. Ідеться про такі явища, як конформізм і патерналізм, агресія, максималізм, депресія, психологія жертви, занижена або завищена самооцінка, боязнь новизни, покірність та орієнтація на директиви «згори», ідеологічна зацикленість і зашореність. Неофеодальні особливості ментальності підігруються олігархізацією, деморалізацією та деградацією суспільства, поширенням комплексу егоцентризму, образи на владу, хронічного незадоволення нею, таких ганебних явищ, як синдром збагачення, злочинність, корупція, байдужість до чужого горя тощо. Автори зазначають, що еволюція української ментальності на тлі реформ і цивілізаційного вибору України потребує її самозахисту, урахування неоекспансіоністську політику Російської Федерації, окупацію та анексію Криму, збройну агресію на Донбасі.

На завершення зазначимо, що родзинкою монографії став компаративістський погляд на ментальність зарубіжних українців та сусідніх народів на основі застосування методу ментальних мап. Вона містить ґрунтовні висновки та низку пропозицій, спрямованих на продовження досліджень із проблеми і на збагачення ментальних рис української цивілізації. Ідеться, насамперед, про синергетичне та міждисциплінарне, тобто з участю істориків, філософів, психологів, правників, етнологів, культурологів, соціологів, фізіологів, географів та інших фахівців із гуманітаристики і природознавства, системне осмислення самого механізму взаємодії цивілізації й ментальності на різних рівнях спільнот та індивідуумів в умовах глобалізації, інтеграції та інформатизації сучасного світу, динамічних міграційних процесів. Це особливо важливо для осягнення ментальної еволюції українців, кожен четвертий з яких нині мешкає поза етнічною територією України, для з'ясування того, які питомі риси вкорінюються, які атрофуються, а які набувають нового забарвлення внаслідок тривалого перебування в іноетнічному й соціокультурному середовищі. Не менш актуальною видається і проблема регіональної ментальності в межах самої України, стирання ментальних відмінностей, пошук спільних ціннісних імперативів і подальше утвердження національної ідентичності зі збереженням культурно-етнографічної самобутності українців заходу і сходу нашої країни.

На думку авторів, поглибленої уваги заслуговує співвідношення ментальності та духовності як її квінтесенції, оскільки духовність є індикатором культури людини, її світоглядних, етичних, естетичних, релігійних, політичних, правових та інших цінностей. Уже сьогодні окреслилося ментальне

поле Майдану як «Революції гідності», героїв Небесної сотні – як символів нескореного духу нації, її відданості гуманізму й демократії, неприйняття молодією Україною агресії, несправедливості, зверхності, лицемірства, зрадиництва, жорстокості, злочинних зловживань владою.

Високо оцінюючи рецензовану працю, не можна оминати деяких її слабких місць, окремих недоглядів і вад. Ідеться, насамперед, про вже згадані ментальні карти. Їх створення в повному обсязі, а не лише окремих фрагментів, надало б дослідженню більшої переконливості. Аналізуючи ментальні особливості національних меншин України, автори випустили з поля зору такі давно вкорінені в українському етнічному просторі групи, як болгари, вірмени, гаґаузи, греки, німці та ін. У ряді місць автори не розмежовують зміст таких понять, як «праукраїнці» (с.178), «давні українці» (с.139). Недостатньо аргументованими видаються твердження про шкідливу роль для українських інтересів термінологічної політики Константинополя (с.258–259), дещо спрощеною виглядає характеристика сучасних українських партій, представлених у Верховній Раді України (с.452–453) та ін. Однак зазначене аж ніяк не впливає на загальну високу оцінку монографії, науковість якої суттєво доповнюють добротні складені предметний та іменний покажчики, а також висока поліграфічна культура видання, забезпечена видавництвом «Генеза», редактором монографії О.Удодом.

Таким чином, вітчизняна цивілізацієлогія збагатилася ґрунтовним дослідженням історії ментальності української цивілізації, яке переконливо доводить, що її зародження, становлення й розвиток засвідчують самотність і самодостатність української нації. Відрадно, що автори висловили низку конструктивних пропозицій щодо подальшого опрацювання проблеми. Можна солідаризуватися з їхньою думкою про те, що ментальні процеси не відбуваються стихійно, що вони потребують повсякденної уваги з боку органів влади, громадянського суспільства та, звичайно, інтелектуального середовища. Українська гуманітаристика покликана продовжити дослідження феномену ментальності, її місця й ролі у структурі української цивілізації, повніше з'ясувати, на яких архетипах і кодах вона постала, як змінювалася впродовж історії та як впливала на формування української нації, утвердження її ідентичності, яких нових рис вона набувала у процесі суспільних трансформацій, міжетнічних зв'язків, глибше розкрити її взаємодію з локальними цивілізаціями та світовими соціокультурними процесами. Глобалізація сучасного світу, євроінтеграційні процеси засвідчують зіткнення двох тенденцій культурного й ментального розвитку людства: всесвітній універсалізм і партикуляризм – збереження етнічного та релігійного розмаїття кожного народу, нації. Рефреном цієї думки є поетичні рядки Л.Костенко, винесені в епіграф книги:

«Душа – єдина на землі держава,
Де є свобода чиста, як озон.
Кордон душі проходить над світами,
А там нема демаркаційних зон».

Всеволод Наулко (Київ)

ХРОНІКА

ОЛЕКСАНДР ДОНІК (Київ)

УРОЧИСТЕ ЗАСІДАННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ З НАГОДИ 60-РІЧЧЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

Захід, присвячений ювілею часопису, відбувся 15 березня 2018 р. в Інституті історії України НАНУ. До участі було запрошено членів редколегії «УІЖ», знаних авторів-дописувачів, котрі мають унікальний багаторічний досвід співпраці з журналом, а також представників академічних інститутів та провідних вишів нашої країни.

Зі вступним словом до присутніх звернувся головний науковий редактор «УІЖ», директор Інституту історії України академік НАНУ *В.А.Смолій*, котрий зауважив, що журнал – це фаховий майданчик, де апробують свої ідеї, пропозиції, концепції різні покоління істориків. Доповідач наголосив на своєрідній і багатій історії видання. Так, якщо радянська доба представляла складний та ідеологічно заангажований час, котрий наклав виразний відбиток практично на всі публікації, то з падінням комуністичного режиму часопис у широкому сенсі став авторитетною дослідницькою лабораторією, де автори репрезентують колегам по історичному цеху свої розробки, здобутки та напрацювання. Головний науковий редактор «УІЖ» підкреслив, що попри існування в наш час інших можливостей і майданчиків для представлення результатів наукових студій значення цього фахового видання загальнонаціонального масштабу складно переоцінити. Водночас *В.А.Смолій* відзначив, що часопис – не лише важливий інструмент академічної комунікації, завдяки якому відбувається обмін актуальною науковою інформацією. Він ще відіграє велику дидактичну роль, зокрема виховує, плекає нове покоління авторів, котрі поступово входять до академічного простору. Досвід співпраці з журналом корисний і повчальний для всіх, а особливо для дослідників-початківців. Окрім того, «УІЖ» є давнім осередком наукової культури, а в певному розумінні – одним із найважливіших способів академічного буття фахового цеху істориків упродовж кількох десятиліть.

Про суспільно-політичні засади й перші роки функціонування журналу доповів д-р іст. наук, професор *О.І.Гуржій*, котрий наголосив, що зі встановленням тоталітарної комуністичної системи, в умовах панування «єдино вірної» марксистсько-ленінської ідеології від початку 1930-х рр. і до 1957 р. в УРСР не існувало постійного періодичного друкованого органу з історичних наук. Однак уже від середини 1940-х рр. потреба у фаховому часопису була злободенною, що добре усвідомлювали

чимало тогочасних суспільствознавців. Із цього часу заснування республіканського історичного журналу було мрією не тільки для фахівців, а й бажаним орієнтиром для широкого читачького загалу, що не раз обговорювалося у пресі на республіканському та всесоюзному рівнях, порушувалося перед вищим партійним керівництвом. На думку доповідача, лише з початком політичної лібералізації, що настала після ХХ з'їзду КПРС, стало можливим заснування історичного журналу – осередку формування наукової думки (хоч і у прокрустовому ложі марксистсько-ленінського вчення). Зокрема в лютому 1957 р. секретаріат ЦК КПУ ухвалив рішення про видання «УІЖ» періодичністю шість номерів на рік як друкованого органу Інституту історії АН УРСР й Інституту історії партії при ЦК КПУ. Єдиний історичний журнал в УРСР здебільшого висвітлював історію радянського періоду (такі матеріали становили 70% і більше обсягу чи не кожного випуску). Ідеологічно й концептуально всі публікації було витримано в дусі марксизму-ленінізму при суворому дотриманні партійної лінії щодо національної політики в Україні. На думку О.І.Гуржія, історія часопису продемонструвала й досягнення істориків радянської доби, про які маємо пам'ятати та згадати вдячним словом колеґ, що відійшли у Вічність, передусім першого відповідального редактора журналу Ф.П.Шевченка. Заразом слід відзначити зусилля редколеґії щодо безперерйного виходу перших номерів «УІЖ» попри обмеженість редакційного «портфеля», матеріальні й технічні проблеми, ідеологічний тиск і партійний контроль тощо.

Доповідь О.І.Гуржія спричинила цікаву та насичену полеміку. До дискусії про роль і місце «Українського історичного журналу» у вітчизняній історіографії впродовж 60-річного періоду його існування долучилися багатолітні дописувачі і члени редколеґії. Зокрема д-р іст. наук, професор *Я.С.Калакура* наголосив на значенні часопису в розвитку методологічних засад історичної науки та нагромадженні знань, ролі своєрідного орієнтиру у формуванні нової української історіографії. Д-р іст. наук, професор *С.В.Кульчицький*, автор численних публікацій в «УІЖ» упродовж майже півстоліття, із-поміж багатьох означених проблем зосередив увагу на популяризації й актуалізації історичних знань на шпальтах видання, зокрема на ниві дидактичних практик наприкінці 1980 – у першій половині 1990-х рр. За його спостереженням, на той час журнал був не лише науковою трибуною у заповненні «білих лакун і плям» нашого проскрибованого минулого, а й відігравав роль своєрідного підручника чи навчального посібника з історії України для викладачів, учителів, студентів та широкого загалу читачів.

Про значення «Українського історичного журналу» у становленні молодих істориків говорив д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України *В.Ф.Солдатенко*. Для початківців надзвичайно престижно було опублікуватися в «УІЖ», оскільки сам факт такої публікації не лише підносив фахове реноме автора, а й вимагав чималих знань і великих зусиль у підготовці матеріалу. Д-р іст. наук, професор *В.П.Шевчук* наголосив на важливій ролі журналу у спростуванні міфів і стереотипів, пов'язаних із «гібридною війною», котра від 2014 р. ведеться проти України.

Д-р іст. наук, професор *Ю.І.Терещенко* відзначив, що впродовж 1960-х рр. у редакційній політиці «УІЖ» проглядалися спроби поширити тематику й частково реабілітувати окремі епізоди української минувшини, хоч незабаром їх було ґвалтовно обірвано. У цей час у журналі публікувалися такі відомі фахівці, як Іван Криґ'якевич, Кость Гуслистый, Володимир Голобуцький, Олена Компан,

Іван Гуржій, Михайло Брайчевський, Олена Апанович, Ярослав Дзира, Федір Шевченко та ін. Отож незважаючи на тиск компартійної системи, низка дописувачів зробила свій внесок за тих складних умов у розвиток української історичної науки.

Дидактичне значення «УІЖ» у підготовці майбутніх учителів відзначив канд. іст. наук, професор *Г.В.Стрельський*. На його думку, нині редколегії доцільно приділяти більшу увагу саме цьому компоненту, насамперед щодо наповнення рубрики «На допомогу викладачеві історії» та ін. Водночас д-р іст. наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка *І.К.Патриляк* підкреслив важливість постійного тісного співробітництва представників цього навчального закладу з «Українським історичним журналом» та з Інститутом історії України НАНУ, позаяк інтенсивна взаємодія академічної й вишівської науки є нагальною і злободенною вимогою сучасності.

У підсумковому слові головний науковий редактор «УІЖ» В.А.Смолій зауважив, що історія України репрезентується у журналі з багатьох ракурсів і в різних контекстах, передусім не як ізольована цілісність, а пов'язана з європейською та світовою минувиною. Саме такий підхід робить часопис привабливим для фахівців із найрізноманітнішою спеціалізацією, адже дозволяє оперативно знайомитися з тим, над чим працюють колеги з інших дисциплінарних або проблемних сфер. Часопис потребує постійної й активної співпраці з авторами, які репрезентують різні дисциплінарні сегменти нашої науки.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР ЩОДО ПІДГОТОВКИ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ВИДАННЯ «УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ»

Захід відбувся 23 лютого 2018 р. у відділі історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ. У роботі семінару взяли участь співробітники академічних інститутів історії України, української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського, а також Київського національного університету імені Т.Шевченка, Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова, Київського університету ім. Б.Грінченка, Національного університету оборони України ім. І.Черняхівського, Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П.Сагайдачного, представники Державної прикордонної служби України, «Енциклопедичного видавництва», Музею історії міста Києва, Національного музею історії України у Другій світовій війні, Українського центру вивчення історії Голокосту – разом майже 60 фахівців з історії Другої світової війни. Учасники семінару обговорили концепцію енциклопедії «Україна в Другій світовій війні», перелік і зміст статей, логістику підготовчої роботи.

Із привітальним словом до присутніх звернувся директор Інституту історії України НАНУ академік НАН України *В.Смолій*, який наголосив на суспільному та науковому значенні проекту, що має посісти своє місце у вітчизняній енциклопедистиці. У цьому переконує досвід підготовки «Енциклопедії історії України», удостоєної Державної премії України в галузі науки й техніки за 2016 р.

Основні аргументи та ідеї щодо створення спеціального енциклопедичного видання, присвяченого історії України у Другій світовій війні, представив у своїй доповіді завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, професор *О.Лисенко*. Він повідомив, що інститут ініціював підготовку цього видання наприкінці 2016 р. Такий крок було вмотивовано кількома чинниками. По-перше, за останню чверть століття в нашій країні сформувався потужний доробок у цьому сегменті історієписання. Він охоплює тисячі монографічних, археографічних, синтетичних, дисертаційних, довідково-енциклопедичних праць, інших публікацій, музейні постійні та виставкові експозиції, кінодокументалістику тощо. Це дало змогу виконати масштабні публікаторські наукові проекти: «Архіви окупації (2006 р.)», «Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст.» (у 2 кн., 2010–2011 рр.), «Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 рр.» (2015 рр.) та ін. На думку О.Лисенка, усе це створило надійний фундамент, критичну масу теоретико-концептуальних та емпіричних напрацювань для підготовки енциклопедичного видання, що має стати рубіжною, підсумковою працею, в якій буде синтезовано здобутки військово-історичних студій.

Другим аргументом доповідача на користь нового енциклопедичного проекту став той факт, що фундаментальне знання, зокрема у форматі енциклопедії, водночас виконує функцію регулятора колективної історичної пам'яті, що значно підвищує його суспільний рейтинг. Політичні сили досі експлуатують історичні події та пам'ять про них для маніпулювання суспільною свідомістю. Важливим завданням видається деконструкція міфологем, стереотипів комуністичної доби, політичної заангажованості історичних студій, інтеграція у світовий науковий процес.

Особливо актуальне подолання радянської спадщини в методологічному ключі, що потребує перегляду термінологічного апарату. Яскравий приклад – двадцятирічні дискусії довкола ключового терміна, власне назви війни («Велика Вітчизняна», «Друга світова», «німецько-радянська»).

У доповіді О.Лисенка наголошувалося, що в основу методологічних підходів до виконання проекту покладено засади україноцентризму. Ідеться не про етнічні імперативи, а про переведення у статус основного об'єкта енциклопедичного наративу максимально можливої номенклатури подій, явищ, процесів, персоналій, дефініцій, історіографічних зрізів (оглядів), безпосередньо пов'язаних з Україною. Стрижневий концепт праці визначатиме не етатистський підхід, а комбінація політичної, економічної, соціальної, етнокультурної, наукової оптики, покликана забезпечити трактування збірного поняття «український народ» не лише як об'єкта, а й суб'єкта історичного дійства в усій множинності проявів.

Загальні контури енциклопедії закладено у слівнику. Це – орієнтир, живий, динамічний продукт, придатний до корекції, наповнення новими гаслами чи відмови від тих, які з різних причини (дріб'язковість, відсутність надійної джерельної бази або фахових виконавців) не можуть бути виконані на належному рівні. На думку О.Лисенка, нині головним і найскладнішим завданням є збалансувати матеріал за тематичними напрямками, а також домогтися оптимального співвідношення між подієвими та біографічними сюжетами.

Про тематичну структуру майбутнього видання та логістику роботи з потенційними авторами говорив у своєму виступі науковий співробітник Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *О.Маєвський*. Оскільки загальна кількість статей про Другу світову війну в «Енциклопедії історії України» стосується Червоної армії та радянського суспільства (548 із 664), то головне завдання виконавців нового енциклопедичного проекту полягає в тому, щоб збалансувати тематику, яка охоплювала б і діяльність армії противника та союзницьких військ, події на окупованій території України, репресивну політику радянської влади, національно-визвольний рух, діяльність української діаспори, показала багатонаціональний, багатоконфесійний склад населення. У структурі майбутнього слівника пропонується виокремити розділи: «Ідеологія» (комунізм, націонал-соціалізм, фашизм, націоналізм, лібералізм, консерватизм), «Владні структури» (політичні системи, управління, адміністративний поділ, законодавство, національні правоохоронні системи, надзвичайні органи), «Бойові дії» (кампанії, операції військ та сил, збройні формування, Червона армія, вермахт, румунська, італійська, угорська армії, УПА, дивізія «Галичина», РВА, нерегулярні радянські, українські, польські формування, військова техніка та озброєння, фортифікація), «Каральні системи» (репресивний апарат, каральні підрозділи, місця ув'язнення та знищення), «Масові переслідування» (Голокост, геноцид ромів, Волинська трагедія, масові депортації й переселення, примусові працівники, військовополонені, інтерновані, інші жертви), «Соціальна сфера» (демографія, соціальна структура, національний склад, громадські організації, соціальні рухи, охорона здоров'я, еміграція, діаспора), «Економіка» (економічні системи та органи, визиск, евакуаційні процеси, організація виробництва, матеріальні збитки), «Культура» (культурні процеси, освіта, наука, фізкультура та спорт, релігія й церква), «Пам'ять про війну» (місця пам'яті, комеморативна політика, музейний простір).

Важливе завдання цього проекту загалом – активне просування академічного знання у сучасному інтернет-середовищі. Його реалізація передбачається шляхом викладу оновленої та доповненої інформації в мережеву версію «Енциклопедії історії України» на порталі Інституту історії України НАНУ, а також у вільну електронну енциклопедію – «Вікіпедію».

Досвідом роботи над підготовкою багатотомної «Енциклопедії історії України» та порадами щодо методичних підходів до складання слівника поділився заступник директора Інституту історії України НАНУ з наукової роботи член-кореспондент НАНУ *Г.Боряк*. Він наголосив на важливості створення тематично збалансованого слівника, визначенні «дерева понять» – від найбільш загального терміна до конкретних подій та фактів, пошуку кола потенційних авторів, запропонував розробити систему діяльності редакторів і модераторів кожного тематичного блоку. *Г.Боряк* застеріг щодо неможливості в тематичній енциклопедії видавати додаткові томи: вірогідно, саме електронна версія енциклопедичного видання дасть змогу вирішити проблему публікації додаткових статей. Він також запропонував включити до майбутнього слівника назви статей видання з тематики Другої світової війни, енциклопедії, інституції, військової мемуаристики, міфи та ідеологеми, підручники тощо.

Пропозиція створити нове енциклопедичне видання викликала жваве обговорення серед присутніх. Зі своїми пропозиціями й порадами виступили завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, член-кореспондент НАПН України *О.Удод*, який зазначив, що майбутній проект може бути важливим засобом деінструменталізації й деромантизації війни. Завідувачка кафедри історії України Київського університету ім. Б.Грінченка д-р іст. наук, професор *О.Салата* вказала на необхідність організації проміжних зустрічей авторів статей та обговорення текстів. Завідуючий кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова д-р іст. наук, професор *О.Потильчак* зазначив важливість створення тематичних блоків майбутнього видання, а також про їх умовність, навівши для прикладу визначення місця тематики військового полону та інтернування в розділах слівника енциклопедії. Цю тематику можна віднести як до блоку «Масові переслідування», так і до наслідків воєнних операцій. Старший науковий співробітник Музею історії міста Києва *В.Нахманович*, навпаки, відзначив важливість тематичного поділу, адже місце теми у загальній структурі впливатиме на кількість статей цієї тематики. Також він порушив питання про назву майбутньої енциклопедії, на чому буде зроблено акцент: на історії українських територій у роки Другої світової війни чи історії українців, українському питанні, у цей час? Старша наукова співробітниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ канд. іст. наук *Т.Себта* запропонувала методику роботи над біографічними статтями, зазначивши важливість їх тематичного поділу. Начальник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України ім. І.Черняхівського д-р іст. наук *С.Сегеда* виступив із пропозицією силами фахівців центру підготувати блок про збройну боротьбу. Провідний науковий співробітник цього науково-дослідного центру канд. іст. наук *В.Грицюк* ознайомив присутніх із концептуальними підходами до написання статей про воєнні дії, повідомив про підготовку нового перелі-

ку стратегічних і фронтових операцій, введення в українську мову неологізмів, які відтворювали б усі різновиди способів і форм застосування військ у Другій світовій війні. Директорка «Енциклопедичного видавництва» д-р іст. наук *А.Киридон* із досвіду роботи власного енциклопедичного проекту зазначила важливість створювати паралельно дві версії енциклопедії: у друкованому та електронному варіантах, необхідність уже на початковому етапі розробити алгоритм поділу статей за тематичними рівнями та відповідність кількості друкованих знаків для статті на кожному рівні. Коротко прокоментував майбутній проект керівник центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *С.Ком*, який зазначив про важливість більш детального висвітлення діяльності та персоналій ОУН. Головний науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України д-р іст. наук *В.Кучер* порушив питання про залучення до написання статей зарубіжних авторів.

Редакція енциклопедичного видання «Україна в Другій світовій війні» приймає пропозиції щодо тематичної структури, назв і написання конкретних статей від усіх охочих узяти участь у цьому проекті (не лише учасників семінару). Пропозиції та запитання можна надсилати на електронну пошту: encyclopediaww2@gmail.com

КРУГЛИЙ СТИЛ «ІСТОРИЧНА НАУКА ТА АРХІВОЗНАВСТВО В УМОВАХ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»

Захід, який відбувся 26 вересня 2017 р. в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, було проведено з нагоди 80-річчя від дня народження та 55-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, заслуженого професора КНУ ім. Тараса Шевченка Я.С.Калакури.

Відкриваючи засідання, ректор університету академік *Л.В.Губерський* наголосив на важливості процесу декомунізації всіх сфер життєдіяльності українського суспільства, включаючи й історичну науку. Прикладом очищення від ідеологічних та методологічних стереотипів минулого може слугувати багаторічна науково-педагогічна і громадська діяльність Я.С.Калакури, який свого часу був причетний до комунізації, але йому вистачило громадянської мужності порвати з комуністичною ідеологією, долучитися до відродження національних традицій української історіографії. За видатні заслуги перед університетом, вагомий внесок у розвиток української історичної науки, джерелознавства, архівознавства та методології наукового дослідження ректор вручив ювілярові Почесну грамоту.

Декан історичного факультету д-р іст. наук, професор *І.К.Патрляк* акцентував увагу на актуальності винесеної на обговорення круглого столу проблеми, на провідній ролі українських істориків та архівістів у декомунізаційних процесах в Україні, у творенні нового покоління навчально-методичної літератури.

Із доповіддю «Синдром “комунізації” і його наслідки для української історіографії та архівознавства» виступив професор *Я.С.Калакура*. Він виокремив такі ключові питання, як сутність і тотальний характер комунізації, успадкування її синдрому й «совкової» свідомості, необхідність подальшого розвінчування комуністичних міфів, спроб їх консервації та модифікації у сучасній російській історіографії. Комунізація історії й архівознавства, яка супроводжувалася кадебізацією країни, перетворила їх на служницю тоталітарного режиму, а істориків та архівістів – на ідеологічних «бійців партії».

В обговоренні доповіді виступили представники провідних наукових та освітніх установ. Так, голова Українського інституту національної пам'яті канд. іст. наук *В.М.В'ятрович* звернув увагу на те, що декомунізація в Україні, порівняно з країнами Балтії, Польщею, Чехією, Словаччиною, запізнилася мало не на 20 років, що негативно відбилося на реформуванні нашого суспільства. Також він наголосив на необхідності послідовної реалізації закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.», відзначивши позитивний досвід у цьому напрямі Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Представник Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, професор *С.В.Кульчицький* присвятив свій виступ внеску співробітників установи у вивчення проблемних питань, пов'язаних із комуністичним минулим. Він констатував, що за роки незалежності проведено певну декомунізаційну роботу у сфері історичної науки, у тому числі опрацьовано принципово нову концепцію історичної пам'яті,

оновлено тематику та зміст наукових досліджень, оприлюднено великий пласт архівних джерел і спеціальних праць, навчальних підручників, посібників, відбулися глибокі якісні зміни в кадровому складі істориків. Однак це аж ніяк не означає, що вже відсутня необхідність подальшої декомунізації, особливо на рівні суспільної свідомості та історичної пам'яті.

Професор історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка д-р іст. наук *В.І.Сергійчук* констатував, що комунізація супроводжувалася фальсифікацією всіх періодів історії України, починаючи з князівських і козацьких часів та закінчуючи періодом Української революції. Було спотворено й міфологізовано історію радянської епохи. Ось чому необхідно відновити правду, зберегти у структурі шкільної освіти вивчення історії України, запровадити в університетах базовий підсумково-загальнюючий курс «Історія української державності», сприяти підвищенню ролі ретроспективної інформації архівів у декомунізації українського суспільства.

Головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України д-р іст. наук, професор *Ю.І.Шаповал*, характеризуючи декомунізаційні заходи у сфері історіографії та архівознавства, зазначив, що нерідко вони мають формальний характер, їм бракує системного підходу, особливо щодо подолання залишків застарілої методології у трактуванні історичного процесу, належної об'єктивності в оцінці персоналій. Ділячись досвідом колективу інституту, який він представляв, доповідач звернув увагу на прогалини у вивченні згубних наслідків так званої «ленінської національної політики», на необхідність до кінця викоринити залишки ідеологічних стереотипів, зробити своєрідну «ревізію» різного роду хрестоматій і збірників документів.

Завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України д-р іст. наук, професор *В.М.Піскун* зупинилася на декомунізаційному законодавстві та його втіленні, наголосивши, що дуже важливо продовжити декомунізацію українського комунікаційного простору, топоніміки населених пунктів, але ця робота має супроводжуватися належною науковою інтерпретацією й роз'ясненням. Багато радянських міфів потрапили до історико-краєзнавчої літератури, зокрема до багатотомної історії міст і сіл, яку варто було б переглядати на новій методологічній та джерельній базі. Виконання декомунізаційного законодавства – це насамперед формування української суспільної свідомості. І тут історики мають тісніше співпрацювати із засобами масової інформації, включаючи й соціальні мережі.

У схвалених рекомендаціях учасники круглого столу підкреслили, що декомунізація української історіографії та архівознавства набуває особливої актуальності в умовах російської воєнної агресії і є пріоритетною ланкою закономірного та об'єктивного процесу утвердження й відстоювання незалежності України. Було також сформульовано головні завдання у сферах історичної науки та історіографії, джерелознавства, архівознавства й археографії.

У рамках другої частини круглого столу відбулася презентація нових праць *Я.С.Калакури*. Слово про ювіляра виголосила завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки д-р іст. наук, професор *М.Г.Палієнко*. Відзначалося, що тільки за минуле п'ятиріччя він опублікував 3 навчальних підручники та посібники, 5 індивідуальних і колективних монографій, понад 40 статей. У центрі уваги автора перебувають проблеми цивілізаційного осмислення історії й культури України, ментальності українського народу, демократизації суспільства,

децентралізації архівної системи, методології історіографічного дослідження. Під його керівництвом підготовлено 52 кандидатів і 16 докторів наук. Займаючи активну життєву та громадянську позицію, Я.С.Калакура бере постійну участь як у наукових форумах, так і в культурно-освітніх заходах.

Держава гідно оцінила багаторічну плідну працю Я.С.Калакури. Його нагороджено двома орденами «За заслуги» (II і III ступеня), Почесною грамотою Верховної Ради України, іменними преміями Василя Веретенникова, Михайла Драгоманова, Петра Тронька. Він – почесний професор Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника та Переяслав-Хмельницького педагогічного університету ім. Григорія Сковороди.

На презентації працю Я.С.Калакури виступили завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, професор *О.А.Удод*, професор кафедри етнології та краєзнавства університету д-р іст. наук, професор *А.П.Коцур* та ін. Ювіляра привітали представники академічних, архівних, освітніх установ і громадських організацій, його учні, студенти.

ЮВІЛЕЇ

ВІКТОР КОЦУР (ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ)

ДО 85-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА В.ШЕВЧУКА

Відомий науковець, педагог, працівник вищих навчальних закладів України пройшов складний життєвий і творчий шлях, зробив помітний внесок у дослідження української історії, підготовку наукових кадрів вищої кваліфікації. В умовах тоталітарної влади, коли обмежувалась і контролювалась творчість учених, праці та лекції історика, попри всі перешкоди, відзначалися творчим пошуком і науковим підходом до аналізу історичних подій. У роки незалежності України, в умовах переосмислення української історії та вільного доступу до архівних джерел, В.П.Шевчук поставив за мету об'єктивно розібратися у складних проблемах історії України. Використовуючи набутий досвід та новітні методи досліджень, долучився до висвітлення історії української державності і військової історії України.

Василь Петрович народився 31 січня 1933 р. у с. Гурівці Козятинського району Вінницької області в сім'ї селян-хліборобів. Від своїх батьків перейняв працьовитість, порядність і впевненість у досягненні поставленої мети. Його батько загинув на фронті німецько-радянської війни. Підлітком Василь допомагав матері по господарству, котра виховувала ще брата Миколу та сестру Галину. У школі із зацікавленням вивчав фізику й хімію, однак у виборі майбутньої професії перевагу надав історії. Після закінчення Глухівецької середньої школи, у 1951 р. вступив на історичний факультет Вінницького педагогічного інституту ім. М.Островського. Перші кроки у наукових пошуках зробив в інституті під керівництвом доцента, кандидата історичних наук І.А.Пшука. На основі вивчення матеріалів Вінницького державного архіву написав роботу «Селянський рух на Поділлі у другій половині ХІХ ст.», яка посіла перше місце в загальноінститутському конкурсі студентських робіт. Педагогічний інститут закінчив із відзнакою, ученою радою був рекомендований до аспірантури.

Трудову діяльність Василь Петрович розпочав учителем історії у Сестренівській середній школі, що на Вінниччині. У сільському клубі часто виступав з лекціями й бесідами перед місцевою громадою. Упродовж 1955–1958 рр. служив на флоті, писав

до газети «Страж Балтики» матеріали про життя та буденну службу військових моряків. Після демобілізації працював лаборантом кафедри марксизму-ленінізму Вінницького медичного інституту, вивчаючи в архіві матеріали про історію Поділля.

У 1960 р. вступив до аспірантури історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Навчався на кафедрі, яку очолював професор О.А.Бородін. Колектив кафедри мав значний досвід у підготовці фахівців вищої кваліфікації. За час аспірантури підготував і захистив кандидатську дисертацію «Діяльність партійних організацій України по розвитку трудової активності робітничого класу (на матеріалах гірничорудної промисловості 1959–1961 рр.)».

Здібному дослідникові було запропоновано науково-педагогічну роботу у столичному університеті. З 1963 по 1983 рр. працював на кафедрі історії КПРС, пройшов шлях від асистента, старшого викладача, доцента до завідувача кафедри. У 1975 р. захистив докторську дисертацію «Діяльність Компартії України по розвитку творчої активності робітничого класу (1961–1970)». У 1977 р. йому було присвоєно вчене звання професора. У 1990–1995 рр. – завідувач кафедри політичної історії для гуманітарних факультетів.

Працюючи в університеті, Василь Петрович значні зусилля зосереджував на вдосконаленні навчального процесу та підготовці науково-педагогічних працівників для вищої школи України. Серед його учнів, які навчалися в університеті, стали активними поборниками розвитку вищої освіти, очоливши ректорати, деканати, кафедри вишів, – доктори історичних наук В.П.Коцур, О.Д.Горбул, Ю.М.Мальчин, П.В.Киридон, П.С.Пацерківський, В.П.Капелюшний та ін.

Загалом Василь Петрович як науковий керівник безпосередньо підготував близько 60 кандидатів історичних наук, надавав наукову консультацію понад 10 здобувачам наукового ступеня доктора історичних наук. Працюючи з аспірантами і здобувачами, завжди високу вимогливість поєднував із демократичністю та доброзичливістю. Понад 10 років був головою спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій у Шевченківському університеті, очолював та входив до складу редколегії фахових наукових журналів та збірників. У 1984 р. В.П.Шевчукові присвоєно почесне звання заслуженого працівника вищої школи Української РСР. Нагороджений також орденом Дружби народів.

Науково-організаційну роботу активно поєднував із громадською діяльністю. Обирався секретарем парткому університету, кандидатом у члени ЦК Компартії України, депутатом Київської міської ради народних депутатів. Будучи позаштатним лектором товариства «Знання» та відділу ЦК КПУ, виступав із лекціями на суспільно-політичну тематику перед широкою громадськістю республіки.

У різний час професор В.П.Шевчук читав лекції з історії для студентів і викладачів університетів Ляйпцига (НДР), Санта-Клари (Куба), Тампере (Фінляндія), Братислави (Словаччина). Брав активну участь у підготовці істориків та виданні збірників наукових праць у Київському славистичному університеті. Викладав історію української державності в Уманському державному педагогічному університеті ім. П.Тичини.

В.П.Шевчук долучався до становлення історичного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди. Читав спецкурси, присвячені історії української державності, діяльності вітчизняних

політичних партій, розвитку правозахисного руху в Україні. Під його науковим керівництвом 5 викладачів та аспірантів педагогічного університету захистили кандидатські дисертації. Він є членом редколегії «Наукових записок з української історії», що видаються в навчальному закладі, входить до складу спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій з історії України та історії науки і техніки.

Маючи багаторічні напрацювання, бере активну участь у підготовці навчальних посібників з історії України, української державності. Він є автором навчального посібника «Історія української державності». У співавторстві підготував і видав також праці, присвячені виникненню й діяльності українських політичних партій, соборності українських земель, історії робітничого класу України; навчальні посібники «Історія України. Від стародавньої історії до 1917 р.», «Історія України для 11 класу середньої загальноосвітньої школи», «Соборність України. На шляху до об'єднання та утвердження української державності».

У 1994 р. досвідченого науковця й педагога В.П.Шевчука запросили на роботу у Військовий гуманітарний інститут, який із часом увійшов до складу Національної академії оборони України (нині – Національний університет оборони України ім. І.Черняховського). З офіцерами проводив заняття з історії національної державності, історії створення та функціонування українських військових формувань. Із 2014 р. обіймає посаду головного наукового співробітника науково-дослідного центру воєнної історії НУОУ ім. І.Черняховського.

Керівництво вищого військового навчального закладу доручило В.П.Шевчукові очолити спеціалізовану вчену раду із захисту кандидатських дисертацій із військової історії. Водночас він є редактором наукового збірника «Воєнно-історичний вісник» та членом редколегії «Труди університету». Під його науковим керівництвом 10 ад'юнктів і здобувачів захистили кандидатські дисертації з військової історії.

Працюючи у НУОУ ім. І.Черняховського, В.П.Шевчук зосередив зусилля на дослідженні історії створення та діяльності українських військових формувань, нормативно-правовій базі розвитку Збройних сил України, поверненню на Батьківщину українців-офіцерів у зв'язку з розпадом радянської армії. Досліджував участь підрозділів української армії в міжнародній миротворчій діяльності. Він є активним дослідником антитерористичної операції на сході нашої країни, став одним з авторів підручника «Інформаційно-комунікативні технології в гуманітарній сфері Збройних сил України», а також колективної праці «Біла книга антитерористичної операції на Сході України».

Наказом міністра оборони України в 2011 р. нагороджений медаллю «За сприяння Збройним силам України». У 2016 р. відзначений почесним нагрудним знаком начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних сил України «За самовіддану працю у Збройних силах України».

Нині ювіляр перебуває у нових творчих пошуках, сповнений натхнення й нових задумів. Побажаймо йому міцного здоров'я та сприятливих умов для їх реалізації!

СЕРГІЙ СВИТЛЕНКО (Дніпро), ОЛЕКСАНДР УДОД (Київ)

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА В.ІВАНЕНКА

Упродовж кількох десятиліть Валентин Васильович Іваненко є однією зі знакових постатей серед істориків Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, ім'я якого добре відоме в центрах вищої історичної освіти й науки України. У січні 2018 р. знаний дніпровський учений і педагог, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти

та виховання молоді, професор кафедри східноєвропейської історії відзначив свій 70-річний ювілей.

Народився В.В.Іваненко 14 січня 1948 р. у м. Дніпропетровську в сім'ї селянсько-робітничого походження. Батько – Василь Іванович Іваненко (1913–1987 рр.) – з української родини селян-бідняків, які проживали в с. Кислянка нинішнього Синельниківського району Дніпропетровської області. Мама – Параска Кузьмівна Іваненко (в дівоцтві Макутіна) (1917–2001 рр.) походила з російської родини робітників-будівельників, що на початку ХХ ст. переселилися в Україну з Калузької губернії. Напевно, ці інтернаціональні етнічні корені на підсвідомому рівні визначатимуть напрям наукових досліджень ученого протягом чималого відрізка творчого шляху, хоча, звичайно, на процес історичного пізнання впливатимуть й інші чинники, такі як наявність певної ідеології, методології, суспільно-політичної ситуації, на решті соціального замовлення. У виборі професії, а згодом і цілком певного напрямку досліджень В.В.Іваненка свою роль відіграли й такі фактори, як сімейне виховання, впливи шкільних учителів, повоєнне відродження, коли довоєнна і воєнна історія пройдешніх років, трудова звитяга хліборобів с. Булахівка в Павлоградському районі Дніпропетровської області, серед яких пройшли дитинство та юність майбутнього історика, фокусували увагу на історичній пам'яті, спонукали до пошуку історичної істини. Саме тоді формувались основи характеру і творчої вдачі майбутнього вченого і педагога: працелюбність, цілеспрямованість, відповідальність. По-іншому і не могло бути в сім'ї, де старші займалися важливими справами в ім'я односельчан: батько – багатолітній голова колгоспу, а мама – завідувач сільського дитячого комбінату.

Важливим етапом становлення особистості В.В.Іваненка стали студентські та аспірантські роки, які припали на другу половину 1960 – першу половину 1970-х рр. Саме тоді історик назавжди пов'язав свою життєву і професійну долю з Дніпропетровським університетом, де навчався на історичному відділенні історико-філологічного факультету (1966–1971 рр.), а після здобуття вищої історичної освіти і диплома з відзнакою – в аспірантурі по кафедрі історії СРСР та УРСР (1971–1974 рр.) (завідувач – проф. Д.П.Пойда), де під керівництвом кандидата історичних наук, доцента М.Ф.Карпенка написав і 6 червня 1974 р. успішно захистив кандидатську дисертацію «Деятельность советской секции МОПР в 1933–1937 гг. (На материалах Украинской ССР)». Навчання в аспірантурі, безперечно, збагатило дослідницький досвід молодого вченого, який здійснив кілька наукових відряджень і вивчив достат-

не коло документальних першоджерел в архівосховищах Москви, Києва, Чернігова, Харкова, Дніпропетровська, Кіровограда, Запоріжжя та Мелітополя. Це дало змогу досягти в дисертації високого рівня наукової новизни.

На тодішньому історичному відділенні, а згодом на відновленому в травні – червні 1971 р. після 14-річної перерви історичному факультеті ДДУ працював ряд цікавих і навіть харизматичних особистостей. Свою роль у професійному становленні аспіранта відіграв життєвий і професійний досвід старших колег, насамперед професорів Д.П.Пойди, В.Я.Борщевського, Ф.С.Павлова. Крім названих нечисленних докторів історичних наук, професорів, слід згадати представників тодішнього середнього покоління дослідників, таких, як кандидати історичних наук, доценти Л.О.Бардагова, О.Ф.Батаріна, І.В.Воропай, Ф.Р.Гольденберг, М.Ф.Карпенко, І.Ф.Ковальова, М.П.Ковальський, В.В.Крутіков, З.П.Куніна, В.І.Михайлова, В.А.Новодран, Д.С.Шелест та ін. Нове обличчя факультету створювали й молоді колеги, зокрема В.В.Стецькевич, В.Ф.Шарапа, а також два випускника воронезької історичної школи М.Д.Мартинов та В.І.Шевцов, які добре вписалися в колектив. Кожний із названих істориків залишив свій слід у процесі формування і зростання В.В.Іваненка як професіонала.

Успішного випускника аспірантури, який вирізнявся добротною професійною підготовкою, життєвою енергією й організаторськими здібностями, відразу ж після захисту дисертації взяли у штат кафедри історії СРСР та УРСР. На початку серпня 1974 р. В.В.Іваненко вже брав участь у роботі предметної комісії з історії по набору на історичний факультет.

Кафедра доручила В.В.Іваненку викладати історію Української РСР радянського періоду. Випускник аспірантури швидко опанував новий курс, який викладав українською мовою. Це на тодішньому історичному факультеті було радше винятком, аніж правилом: в університеті, як і в усій вищій школі радянської України, панувала російська. Але якогось несприйняття україномовних лекцій Валентина Васильовича з боку студентів ніколи не було.

Відповідальність за доручену справу, енергійність і комунікабельність особистості В.В.Іваненка, котрий досить швидко просувався першими сходами службової драбини (від викладача і старшого викладача до доцента в 1977 р.), відразу ж привернули увагу колег, які ставилися до молодого вченого й педагога з повагою. До того ж Валентин Васильович встановив добрий контакт зі студентами факультету. Колектив став доручати йому відповідальні ділянки роботи: спочатку роботу заступника голови профбюро, а в 1977–1983 рр. – заступника декана історичного факультету з навчальної роботи. Так доцент В.В.Іваненко увійшов до керівного ядра університетського підрозділу і працював під началом декана доктора історичних наук, професора А.М.Черненка. Колегами Валентина Васильовича по деканату були доценти А.Г.Болебрух та В.І.Шевцов (до 1981 р.).

У складі цієї команди В.В.Іваненко багато зробив для становлення відновленого факультету. В цей період на факультеті успішно розвивалися наукові напрями, систематично видавалися міжвузівські збірники наукових праць, було організовано три всесоюзні наукові конференції з вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства, завдяки яким про історичний факультет ДДУ стало відомо в багатьох наукових та освітніх центрах СРСР.

Доцент В.В.Іваненко вдосконалював свої професійні якості як науково-педагогічний працівник. У 1978/1979 навчальному році він пройшов десятимісячне закордонне стажування у Берлінському університеті імені Гумбольдта тодішньої Німецької Демократичної Республіки, а в 1980 р. здобув вчене звання доцента. Помітною по-

дією в житті історичного факультету та Валентина Васильовича була організація в 1980 р. на базі ДДУ Всесоюзної наукової конференції, присвяченої 60-річчю закінчення громадянської війни в СРСР за участю 36 членів союзної і республіканських Академій наук. Підсумком першого етапу науково-педагогічної діяльності В.В.Іваненка стала публікація навчального посібника «Очерк истории мопровского движения на Украине (1933–1937 гг.)» (1982 р.), який підбив підсумки наукових студій В.В.Іваненка за ціле десятиліття.

Визнанням ділових і людських рис, організаторських здібностей В.В.Іваненка стало його висунення на звільнену роботу в партійний комітет ДДУ, де він працював спочатку заступником секретаря парткому з ідеології (1983–1988 рр.), а потім – секретарем парткому університету (1988–1991 рр.). Гласність, демократизація, перебудова – саме ці ключові гасла визначали зміст тих доленосних років, коли всі спроби подолати системну кризу тодішньої державно-партійної системи й оновити стару посттоталітарну модель суспільства, в тому числі в галузі вищої освіти, зазнали невдачі. Ресурс командно-адміністративних методів керівництва країною вичерпався. Водночас слід відмітити, що зазначені роки не пройшли для В.В.Іваненка даремно, а загартували життєво і професійно.

У роки горбачовської перебудови В.В.Іваненко не припиняв науково-педагогічної діяльності та на умовах штатного сумісництва залишався доцентом кафедри історії СРСР і УРСР. У 1986 р. В.В.Іваненка обрали завідувачем кафедри історії СРСР та УРСР, відтак він став наступником відомого українського радянського історика-аграрника, професора Д.П.Пойди. У 1989 р. на базі цієї кафедри утворилися два окремих підрозділи: кафедра історії СРСР і кафедра історії України. Завідувачем першої з них став доцент В.В.Іваненко.

Посада завідувача кафедри вимагала прискорити роботу над докторською дисертацією. Тому В.В.Іваненко взяв кількомісячну творчу відпустку і в затишній батьківській оселі в с. Булахівка завершив текст дисертації і восени 1989 р. представив на розгляд кафедри. Після вдосконалення кваліфікаційну роботу було подано до спеціалізованої вченої ради Інституту історії АН УРСР в Києві. 28 грудня 1990 р. докторська дисертація В.В.Іваненка «Становление и развитие интернациональных связей рабочего класса Советской Украины с трудящимися зарубежных стран в 20–30-е годы» була успішно захищена і дістала односторонню підтримку у представників тодішньої еліти української історичної науки.

Відновлення незалежної держави Україна за умов розпаду СРСР знаменувало якісно новий період життя і творчості В.В.Іваненка, який тривав упродовж 1990-х рр. і характеризувався поступовим відходом від марксистських теоретико-методологічних підходів, принципів та проблемно-тематичного поля досліджень, притаманних попередній історіографії. Усе це відбувалося на тлі наростання системної і глибокої соціально-економічної та суспільно-політичної кризи в суспільстві.

У перші роки відновлення незалежності України В.В.Іваненко деякий час продовжував досліджувати традиційну для себе тематику. Свідченням цього стала монографія, підготовлена у співавторстві з доцентом А.І.Голубом «Джерело народної дипломатії: Міжнародні зв'язки трудящих України в 20–30-ті роки» (1992 р.), котра вийшла у світ у щойно відкритому видавництві Дніпропетровського університету.

По-новому осмислюючи період історії України 1920–1930-х рр., В.В.Іваненко змінив у дусі часу вектор своїх досліджень і переключився з вивчення інтернаціональних аспектів соціально-політичної історії міжвоєнного періоду на поглиблене опрацювання історії комуністичного тоталітарного режиму. При цьому розробка карально-

репресивної політики і соціальної практики сталінського режиму уявлялася тоді особливо важливою, адже сприяла деміфологізації української минувшини радянського періоду і тим самим заклала гносеологічну основу декомунізації українського суспільства. Так, у 1992 р. В.В.Іваненко став науковим керівником обласної програми з підготовки науково-документальної серії видань «Реабілітовані історією», яка розпочала значну роботу з відродження і збереження історичної пам'яті нашого народу. В контексті реалізації загальнонаціональної програми «Реабілітовані історією», ініційованої академіком П.Т.Троньком, Валентин Васильович упродовж багатьох років плідно співпрацював із Петром Тимофійовичем, який став почесним доктором ДНУ.

У 1990-х рр. професор В.В.Іваненко почав досліджувати на регіональному рівні найдраматичніші сторінки вітчизняної минувшини радянських часів, зокрема Голодомор 1932–1933 р., масові політичні репресії сталінського тоталітарного режиму. Наслідком копіткої роботи став ряд археографічних видань, зокрема тематичні документальні збірники «Народна трагедія: Документи і матеріали про голод 1932–1933 на Дніпропетровщині» (1993 р.), «Повернення із небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля в Дніпропетровському університеті» (1995 р.), колективна монографія «Очищення правдою (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя» (1997 р.), написана В.В.Іваненком у співавторстві з колегами А.І.Голубом та О.А.Удодом.

Ретельне вивчення ідеології та соціальної практики комуністичного тоталітаризму сприяло перегляду В.В.Іваненком ортодоксальних комуністичних поглядів і переходу на позиції соціалістичної ідеології, яка орієнтувала на побудову «соціалізму з людським обличчям». Така зміна ідеологічних та теоретико-методологічних підходів позначилася не тільки на наукових працях, а й на публіцистиці історика тієї доби.

Упродовж 1990-х рр. В.В.Іваненко істотно розширював тематичний діапазон своїх наукових студій, суттєво доповнивши їх історико-аграрною проблематикою. Це було пов'язано із започаткуванням у 1995 р. з ініціативи Валентина Васильовича наукових читань на пошану професора Д.П.Пойди (1908–1992 рр.). Відтоді в університеті видано вже 11 випусків тематичного збірника наукових праць «Питання аграрної історії України та Росії (XVIII–XX ст.)», а періодичні наукові форуми істориків-аграрників традиційно вже понад два десятиліття об'єднують профільних фахівців із Дніпра, Запоріжжя, Кривого Рогу, Черкас та інших міст України.

В.В.Іваненко перебував у пошуку нових дидактичних підходів. У 1992 р. кафедра історії СРСР змінила назву на кафедру російської історії, а в 2014 р. трансформувалася в кафедру східноєвропейської історії. За цими змінами не тільки данина новим геополітичним та суспільним реаліям, а і спроби завідувача кафедри оновити пізнавальні підходи до історії Східної Європи. Саме на цей період прийшлися успішно виконані на кафедрі під керівництвом В.В.Іваненка три держбюджетні теми, затверджені Міністерством освіти і науки України. Це, зокрема, «Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі», «Державницькі ідеї в українській суспільно-політичній думці першої половини ХХ ст.», «Радянська державність в Україні: пріоритети і особливості розвитку у ХХ ст.». У результаті було підготовлено й видано ряд нових навчальних та наукових праць, у тому числі навчальний посібник «Нариси історії Росії з найдавніших часів до сьогодення» (1997 р.), колективна монографія «Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII – перша половина ХХ ст.)» (1998 р.) тощо.

У 1999 р. В.В.Іваненко був призначений проректором із гуманітарних питань та виховної роботи (з 2004 р. – з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної осві-

ти та виховання молоді) Дніпропетровського (нині – Дніпровського) національного університету імені Олеся Гончара. Водночас вчений і педагог не припинив науково-педагогічну діяльність як завідувач кафедри (до 2014 р.), а затим професор кафедри східноєвропейської історії.

Новий період життя і діяльності Валентина Васильовича характеризувався подальшим розширенням тематики науково-дослідних робіт, становленням власної наукової школи, ініціативами в опануванні нових підходів, форм і методів навчально-виховного процесу за умов започаткування й утвердження в університетській освіті Болонської системи. У 2003–2017 рр. проректор В.В.Іваненко ініціював й організував на базі ДНУ цілу низку міжрегіональних науково-практичних конференцій з актуальних питань виховання молоді в сучасних умовах, забезпечив розробку багатьох нормативних документів (концепцій, програм, положень) з організації гуманітарно-виховної роботи в університеті, в тому числі кодексу честі та гідності студента, етичного кодексу працівника ДНУ та ін.

Значну увагу проректор В.В.Іваненко приділяв справі модернізації вищої освіти України і в цьому контексті чітко усвідомлював перспективність для майбутнього інтелектуальної спільноти університетської автономії. У 2005–2008 рр. він взяв активну участь у роботі консорціуму восьми українських університетів з вироблення національної стратегії університетської автономії в Україні. Так, у 2005 р. В.В.Іваненко став учасником міжнародного семінару з проблем автономії університетів в Інституті відкритого суспільства при Будапештському університеті (Угорщина), а в 2006 р. – міжнародного семінару в Кембриджському університеті (Великобританія).

В.В.Іваненко ґрунтовно розробив такі проблеми гуманітаристики, як місія класичного університету у сучасному суспільстві, виховна компонента навчального процесу, концептуальне осмислення її досвіду та розробка новітніх виховних технологій, утвердження національно-патріотичного виховання студентської молоді. Разом із колегами він узагальнив позитивний досвід університету в цій галузі, що відбилося на сторінках цілої низки науково-популярних видань. Серед них слід назвати такі, як «Думки, підказані серцем. Роздуми про виховання студентської молоді» (2011 р.), «Вигранюємо особистість, патріота...» (2016 р.), «Ми пам'ятаємо! Університет звитяжний: Статті та нариси» (2017 р.) та ін.

Як проректор В.В.Іваненко продовжив плідну роботу у справі відродження і збереження історичної пам'яті в рідному університеті та його підрозділах засобами підготовки наукових, науково-популярних та публіцистичних видань. Поміж такого роду праць варто згадати ряд ювілейних книжок, зокрема колективну монографію «Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» (в першому, третьому та четвертому виданнях 1988, 2003, 2008 рр. Валентин Васильович брав безпосередню участь), біобібліографічний довідник «Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» (перше та друге видання 2003 та 2008 рр.), а також «Секретний» підрозділ галузі: нариси історії фізико-технічного інституту Дніпропетровського національного університету» (2001 р.), «Флагман космічної освіти, або “Секретний” підрозділ-2: До 60-річчя фізико-технічного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» (2011), два видання книги нарисів «Ми – з класичного університету. Дніпропетровський національний: час, події, люди» (2003, 2008 рр.), «Славетне сузір'я окриленних університетом: нариси» (2008 р.).

У 2006–2017 рр. проректор В.В.Іваненко провів комплекс важливих монументальних меморіальних заходів зі збереження історичної пам'яті в альма-матер.

Він ініціював створення у ДНУ двох пам'ятних знаків: на честь загиблих під час Другої світової війни студентів та співробітників і вихованців, котрі вже в наші дні поклали життя за свободу й незалежність Батьківщини в антитерористичній операції на сході України; меморіальної стели на честь видатних науковців ДНУ; портретних галерей ректорів, заслужених професорів, почесних докторів, працівників і випускників – героїв.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. під науковим керівництвом професора В.В.Іваненка активізувалася науково-редакційна й видавнича діяльність у рамках обласної програми з підготовки науково-документальної серії видань «Реабілітовані історією» по Дніпропетровській області. У 1990–2000-х рр. у межах цієї програми вийшло друком 5 томів у 8 книгах, у тому числі книга нарисів «Відроджена пам'ять. Книга нарисів» (1999 р.); монографія «Минуле з гірким присмаком. Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства» (2002 р.), написана у співавторстві з Р.К.Терещенком та Л.Л.Прокопенком; документальні й біографічно-довідкові публікації «Свідчення з минулини: Мовою документів» (2001 р.), чотиритомник «Повернені імена: Мартиролог» (2002–2004 рр.), що містив список осіб, котрі в різні часи радянського періоду стали жертвами політичних репресій на Дніпропетровщині; науково-популярна й суспільно-політична книга «Важкий шлях до правди. Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині» (2006 р.). Конкретним узагальнюючим результатом проекту «Реабілітовані історією» стало поіменне виявлення всіх мешканців нашого краю, репресованих за політичними мотивами за часів комуністично-радянського тоталітарного режиму, а це 23 351 особа.

У 2008–2009 р. зазначені книги серії «Реабілітовані історією» було перевидано у загальноукраїнському форматі у двох томах обсягом понад 160 друк. арк. У першій книзі представлено науково-популярні нариси, репрезентативна вибірка з 295 документів, монографічне дослідження «Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства», які свого часу було вміщено в 1–3 та 5 томах серії. У другій книзі перевидано мартиролог із 1–4 книг 4 тому вказаної серії.

Помітним внеском у справу декомунізації українського суспільства та відновлення історичної пам'яті у краї стала робота наукового редактора В.В.Іваненка над двома п'ятитомними збірниками статей і матеріалів «Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: Збірник статей і документів» та «Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій», яка успішно здійснювалася впродовж 2013–2017 рр. Ці праці важливі для розкриття механізму репресивного апарату сталінського режиму, його боротьби проти інакodomства, різних категорій української інтелігенції та національного руху в нашому краї.

В.В.Іваненко брав активну участь і в інших важливих наукових і соціально значущих проектах, які сприяли відродженню і збереженню історичної пам'яті на Дніпропетровщині. Наслідком одного з них стало фундаментальне двотомне науково-популярне видання «Діячі державної влади та місцевого самоврядування Дніпропетровської області: Історико-біографічні нариси» (2009–2010 рр.), у 2-й книзі якого В.В.Іваненко разом зі своїми учнями підготував майже два десятка біографічних нарисів знаних діячів нашої області ХХ – початку ХХІ ст.

У 2007–2009 рр. В.В.Іваненко спрямував свої творчі зусилля на розв'язання важливої і складної наукової проблеми, якою є насильницька колективізація кінця 1920 – початку 1930-х рр. та Голодомор 1932–1933рр. у регіональному вимірі. Спільно зі своєю ученицею Н.Р.Романець він підготував цілий ряд наукових статей, науково-популярних праць і монографію, які суттєво розширили уявлення про причини,

перебіг і наслідки «великого перелому» на селі в нашому краї. Ця тематика знайшла відбиток у таких працях, як «Голодомор 1932–1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині» (2008 р.), «Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920–30-х років» (2009 р.), «Опір селянства Дніпропетровщини сталінському режиму в 1928–1933 рр.» (2009 р.) та ін. Окремо слід відмітити участь В.В.Іваненка в підготовці фундаментального археографічного видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область» (2008 р.), в якому разом із доцентом Н.Р.Романець написав вступну статтю.

У 2000-х рр. професор В.В.Іваненко реалізував ряд творчих задумів з написання нових монографічних досліджень у широкому загальноукраїнському історичному контексті. Добротним узагальненням певного етапу творчості історика стала його монографія «Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі» (2003 р.), в якій на значному фактичному матеріалі актуалізовані дискусійні питання української національно-демократичної революції та громадянської війни, політики сталінського керівництва стосовно України, селянських рухів, голодоморів, репресій, воєнного лихоліття 1941–1945 рр., хрущовської «відлиги» тощо.

Вельми вдалим у творчому відношенні для В.В.Іваненка був 2006 р., коли вчений опублікував разом зі своїми колегами три нових монографії – «Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону», «ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології» та «Історія міста Дніпропетровська». Перша із вказаних праць, написана у співавторстві з доцентом І.В.Іщенком, розкрила теоретико-пізнавальні засади дослідження; різноманітні аномалії повсякденності, зокрема безпритульність, жебракування і бродяжництво, пияцтво, проституцію; виявила особливості радянської державної політики і соціальної практики витіснення «пережитків минулого». Значний резонанс у сучасній історіографії викликала монографія про ОУН і УПА у Другій світовій війні, видана разом з професором В.К.Якуніним. Автори дослідили такі важливі історіографічні й методологічні аспекти, як визначення України воєнної доби в контексті сучасної концептуальної трансформації, національні мотиви війни, історія ОУН, УПА, аналіз «Фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА» тощо. Як член авторського колективу колективної монографії «Історія міста Дніпропетровська», що вийшла у світ за редакцією професора А.Г.Болебруха, В.В.Іваненко підготував главу «Через політичні катаклізми до суспільства «нового типу» з розділу «Доба соціалістичного будівництва» та у співавторстві з С.А.Квіткою розділ «На зорі епохи незалежності».

У 2009 р. В.В.Іваненко разом із доцентом О.В.Бойком узяв участь у п'ятитомному виданні «Історія державної служби в Україні». Для цієї книги співавторами написано розділ 22 – «Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1945–1955 рр.)».

В останні роки В.В.Іваненко все більше опрацьовує історіографічні та теоретико-методологічні проблеми минувшини. Примітними є його розвідки такого роду з проблем Голодомору 1932–1933 рр., Другої світової війни, фашизму в контексті історії та сучасності тощо. Не менший історіографічний інтерес становлять змістовні персоналістичні есе історика про своїх колег по професійному цеху, зокрема таких, як А.Г.Болебрух, О.М.Бут, А.І.Голуб, В.В.Кругіков, Д.П.Пойда, П.Т.Тронько, А.М.Черненко, А.С.Зав'ялов, С.Й.Бобилева та ін.

Як професор В.В.Іваненко постійно опрацьовує дидактичні проблеми, удосконалює свої лекційні курси, розробляє сучасні навчальні видання. Зокрема він є співавтором ряду навчальних і методичних посібників: «Історія Радянської

держави (1917–1991 рр.)» (2007 р.), «Історія української культури» (2010 р.), «Історія України: навчальний посібник для студентів природничих і технічних спеціальностей» (2012 р.), «Історія України: метод. посіб. до семінар. занять для студ. природн. і техн. спец.» (2015 р.), «Історія і культура України: підручник для студ. природн. і техн. спец.» (2016 р.). Перше видання підготовлене вченим за участю професора А.І.Голуба та доцента А.Ю.Шевченка, а чотири наступних написані у співавторстві з професором Г.Г.Кривчиком.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризувалися концентрацією значних зусиль В.В.Іваненка у справі підготовки кадрів вищої кваліфікації. Свідченням цього є успішне формування і становлення його наукової школи з соціально-політичної історії ХХ ст., яка вже налічує 23 учня. Після захисту кандидатської дисертації першого учня Валентина Васильовича – А.І.Голуба (1987 р.), у 1990 – 2010-х рр., завдяки ефективному науковому керівництву В.В.Іваненка, сучасна українська історична наука поповнилася новими кадрами молодих учених, які стали кандидатами історичних наук. Це, зокрема, такі дослідники, як В.І.Кабанов (1994), Н.Р.Романець (1995 р.), Д.В.Архирейський (1998 р.), В.М.Потока (1998 р.), І.В.Шпекторенко (1998 р.), Р.Ю.Васковський (1999 р.), В.І.Саричев (2000 р.), Г.В.Костенко (2000 р.), А.П.Лимар (2000 р.), І.В.Іщенко (2003 р.), М.Е.Кавун (2003 р.), В.П.Бурмага (2005 р.), В.В.Літвінов (2006 р.), О.В.Бойко (2008 р.), О.О.Поплавський (2010 р.), В.А.Сливенко (2010 р.), І.С.Познякова (2010 р.), Н.С.Чернікова (2012 р.), А.О.Мишуста (2013 р.), О.Ю.Коломоець (2013 р.), В.Ю.Медяник (2017 р.), Є.О.Сніда (2017 р.). Важливою ознакою завершення процесу становлення наукової школи соціально-політичної історії України ХХ ст., яку очолює професор В.В.Іваненко, стали захисти докторських дисертацій його учнями: в 1999 р. – А.І.Голубом (1958–2007 рр.) та в 2015 р. – Н.Р.Романець.

З 2004 р. професор В.В.Іваненко є головою спеціалізованої вченої ради з історії при Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара. Вимоглива і водночас доброзичлива атмосфера, притаманна роботі цієї спеціалізованої ради, обумовила її авторитет серед науково-освітньої громадськості України.

Сьогодні ім'я В.В.Іваненка як висококваліфікованого науковця, талановитого педагога й університетського менеджера добре відоме в Україні та в зарубіжжі. Валентин Васильович – автор і співавтор близько 540 друкованих праць, серед яких численні монографії, збірники документів та матеріалів, підручники, навчальні й методичні посібники, науково-популярні брошури, наукові та публіцистичні статті.

Вагомий доробок ученого у галузі соціально-політичної історії України ХХ ст., його енергійна робота у сфері модернізації навчально-виховного процесу у вищій школі отримали державне визнання. В.В.Іваненко – заслужений діяч науки і техніки України (1998 р.), дійсний член Української академії історичних наук (1999 р.), Міжнародної академії соціальних технологій та місцевого самоврядування (2000 р.), Академії наук вищої школи України (2006 р.), нагороджений знаками МОН України «Відмінник освіти України» (2004 р.), «Петро Могила» (2007 р.), орденом «За заслуги» III ступеня (2003 р.), почесними медалями «За заслуги перед містом» (2003 р.), «Академік Володимир Моссаковський» (2007 р.), «За вірну службу ДНУ» (2008 р.), Грамотою Верховної Ради України (2008 р.), численними іншими відзнаками.

Уся діяльність доктора історичних наук, професора В.В.Іваненка спрямована на зміцнення авторитету рідного університету, на подальший розвиток вищої освіти й науки України. Щиро побажаємо ювілярові міцного здоров'я, життєвого і творчого довголіття, щастя в родинному і професійному колі та нових творчих здобутків!

НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

75-ті роковини трагедії Бабиного Яру: уроки історії та сучасність: Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 27 вересня 2016 р. – К.: Парлам. вид-во, 2017. – 80 с. (серія «Парламентські слухання»)

Афонское наследие: Науч. альманах / Глав. ред. С.Шумило. – Вып.5/6. – К.; Чернигов: Изд. Междунар. ин-та афонского наследия, 2017. – 407 с.

Васильев В., Подкур Р.
Радянські карателі: Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. – К.: Захаренко В.О., 2017. – 240 с.

Великі дерева в тіні не ростуть: Спогади і роздуми про В'ячеслава Чорновола / Упор. Д.Понамарчук. – Кам'янське: ВД «Андрій», 2018. – 192 с. (серія «Б-ка Народного руху України»)

Величковський Паїсій прп.
«Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упор. С.В.Шумило. – К.: Вид. від. Укр. православної церкви, 2016. – 207 с.

Відлуння Великого терору: Зб. док. у трьох томах / Авт.-уклад.: В.Васильев, Л.Віола, Р.Подкур. – Т.1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управління НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.). – К.: Захаренко В.О., 2017. – 744 с.

Волковський В.
Ідея суспільності: політична філософія в Україні XIX століття. – К.: Академперіодика, 2017. – 264 с.

В'ятрович В.
Ставлення ООН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. – Л., 2006. – 144 с.

Головко О.
Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. – 272 с.

Гончарук Г.И., Нагайцев А.Е.
Нацистские документы об УПА: Разночтение. – Одесса: Астропринт, 2003. – 216 с.

Держава і церква в новітній історії України: Зб. наук. ст. за матеріалами VI Всеукр. наук. конф. «Держава і церква в новітній історії України» (25–26 жовтня 2017 р.) / Гол. ред. М.І.Степаненко. – Полтава: Астроя, 2017. – 382 с.

Енциклопедія міжнародного права / Співгол. редкол.: Ю.С.Шемпученко, В.Н.Денисов. – Т.2: Е–Л. – К.: Академперіодика, 2017. – 928 с.

Залеток Н.
Жінки в суспільному і політичному житті Великої Британії (друга половина XIX ст. – 1939 р.). – К.: Фоліант, 2017. – 300 с.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2014–2016) / Авт. кол.: С.В.Віднянський, О.М.Горенко, А.Ю.Мартинов, В.В.Піскіжова, Г.О.Харлан; відп. ред. А.Ю.Мартинов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 319 с.

Зорич О.
Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Полтави. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. – 104 с.

Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вып.27. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 473 с.

Карова Т.
Вулиці Вінниці: з історії декомунізації: Довідник. – Вінниця: Віндрук, 2016. – 64 с. (серія «Б-ка Вінницького іст. т-ва»)

Конверський А.С.
Логіка: Підручник. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2017. – 392 с.

Краснікова О.
Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-економічне дослідження. – Полтава: РВВ ПДАА, 2018. – 232 с.

Кульчицький С., Міщенко М.
Україна на порозі об'єднаної Європи. – К.: Центр Разумкова, 2018. – 232 с.

Лиман І., Константінова В.
Український Південь очима консулів Британської імперії 19 – початку 20 ст. – Т.1: Британські консули в портовому місті Бердянську. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2018. – 630 с.

Литвин В.М., Солдатенко В.Ф.
Апогей Української революції: (короткий науково-популярний нарис). – К.: НВЦ «Пріоритети», 2017. – 116 с.

Львівська Ставропігія: історія, персоналії, взаємини. – Л.: Логос, 2017. – 298 с.

Майборода О.М.
Етнічність у міжнародній системі. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. – 448 с.

Мариновський Ю.

Альманах «Батьківщина-2012». Ч. II: Семеренки/Симиренки з славетної Городищини. Родовід. XVIII–XX ст. – Черкаси: Вертикаль, 2017. – 136 с.

Мешков Д.

Життєвий світ причорноморських німців (1781–1871) = Die schwarzmeerdeutschen und ihre welten, 1781–1871 / Пер. з нім. А. Косара. – К.: Кліо, 2017. – 464 с.

Миколаївщина: нариси історії

революції 1917–1921 років / Кер. авт. кол. Л. Л. Левченко. – Миколаїв: Ліон, 2017. – 280 с.

Мицик Ю.

Albaruthenica: Студії з історії Білорусі. – Т. 2. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2018. – 456 с.

Міжнародні зв'язки України: наукові

пошуки і знахідки: Міжвідомчий зб. наук. пр. / Відп. ред. С. В. Віднянський. – Вип. 26. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 535 с.

Олександр Андрійович Удод:

Бібліографічний покажчик / Уклад. Н. В. Пазюра; авт. вступ. ст. О. П. Реєнт. – К.: Генеза, 2017. – 112 с.

Персоналістичний вимір історії

Черкащини: матеріали Першої регіональної історико-краєзнавчої конф., присвяч. 80-річчю з дня народження д-ра іст. наук, проф., засл. працівника освіти України Бушина Миколи Івановича (12 березня 2018 р., м. Черкаси) / Упор.: В. М. Лазуренко, І. Ю. Стадник, О. О. Яшан. – Черкаси: ЧДТУ; Гордієнко Є. І., 2018. – 428 с.

Половець В.

Половці і Київська Русь. – Вид. 2-ге, доп. – Чернігів: Просвіта, 2017. – 216 с.

Потульніцький В. А.

Корона та ціна: Історіософія династичної історії Центральної та Східної Європи IX–XVIII ст. – Л.: Наутілус, 2018. – 308 с.

Праця, виснаження та успіх:

промислові мономіста Донбасу / Авт.: М. Гльченко, К. Кузіна, В. Куліков та ін. – Л.: Шумилович, 2018. – 244 с.

Проблеми вивчення історії

Української революції 1917–1921 / Гол. ред. В. Верстюк. – Вип. 12. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 365 с.

Реабілітовані історією. Львівська

область / Гол. редкол. В. А. Смолій. – Кн. 3: Буський район, Городоцький район. – Л.: Пам'ять, 2017. – 852 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. /

Гол. ред. В. Смолій. – Вип. 11. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 206 с.

Розвиток і взаємодія єврейських громад

на європейському просторі / Кер. авт. кол. А. Ю. Подольський. – К.: ПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. – 464 с.

Русанов Ю. А.

В пасти Панджшера (історико-документальна повість). – Х.: Модем, 2012. – 320 с.

Русини Карпатської Русі: проблемні

вопросы истории и современность: Сб. науч. ст. по материалам междунар. науч.-практ. конф. «Геноцид и культурный этноцид русинов Карпатской Руси [конец XIX – начало XXI вв.]». г. Ростов-на-Дону, 19 декабря 2008 г. – Новочеркасск: Лик, 2010. – 300 с.

Село Блестова в матеріалах «Генерального

опису Лівобережної України (1765–1769 рр.)» / Упор.: Д. Казіміров, С. Токарев. – Чернігів: Лозовий В. М., 2017. – 96 с.

Село Степанівка у другій половині

XVIII ст. (за матеріалами Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) / Упор. Д. Казіміров. – Чернігів: Лозовий В. М., 2016. – 100 с.

Село Стольне у другій половині XVIII ст.

(за матеріалами Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) / Упор.: Д. Казіміров, С. Токарев. – Чернігів: Лозовий В. М., 2016. – 288 с.

Селянство Черкащини в добу

Української революції 1917–1921 рр.: Зб. док. і мат. / Упор.: Т. А. Клименко, С. В. Корновенко, В. М. Мельниченко та ін. – Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2017. – 180 с.

Сенченко Н. І.

Судьба України в мирі управляемого хаоса / Отв. ред. Н. І. Сенченко. – К.: Ліра-К, 2018. – 208 с. (серія «Реванш історії: креативная революция»)

Смелянчук А.

«Краёвая ідея» у беларускай гісторыі: Зб. навук. артык. – Мінск: Зміцер Колас, 2017. – 460 с.

Соціум: Альманах соціальної історії / Гол.

ред. В. Смолій. – Вип. 13/14. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 384 с.

Старообрядческая культура і сучасний

мир: Посвящ. Санкт-Петербурзькому благодотворителю С. І. Тямушеву: Сб. науч. тр. і мат. / Отв. ред. і сост. С. В. Таранец. – Вип. 8. – К.: Ліра-К, 2018. – 488 с.

Сторінки воєнної історії України:

Зб. наук. ст. / Гол. редкол. В. А. Смолій. – Вип. 19. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 236 с.

Тарас Шевченко як постать світового значення (до 200-річчя з дня народження): Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 5 березня 2014 р. – К.: Парламентське вид-во, 2014. – 200 с.

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В.М.Даниленко. – Вип.22. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 460 с.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Гол. ред.: В.Ворона, М.Шульга. – Вип.4 (18). – К.: Ін-т соціології НАН України, 2017. – 600 с.

«Українські декабристи чи декабристи на Україні?»: Рух декабристів очима істориків 1920-х років / Упор., вступ. ст. Г.Казьмирчука, Ю.Латиша. – К.: Логос, 2011. – 196 с.

Філінюк А.Г., Сидорук С.А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. – 416 с.

Чернобыльская авария і грамадства: 30 год пасля катастрофі: Chernobyl accident and society: 30 years after the catastrophe: 36 наук. артык. – Мінск: Зміцер Колас, 2017. – 384 с.

Черненко І.А. Хоч трохи правди про так звану Велику Вітчизняну війну. – Луцьк: Іванюк В.П., 2016. – 24 с.

Черноволівські читання: Візія майбутнього України: Мат. III і IV наук. конф., присвяч. 80-й річниці з дня народження Вячеслава Черновола / Упор. В.Ф.Деревінський. – К.: Тернопіль: Бескиди, 2018. – 212 с. (серія «Б-ка Народного руху України»)

Шумило С. **Старец Иоанн Вишенский:** афонский подвижник и православный писатель-полемист: Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогора». – К.: Изд. отдел УИЦ, 2016. – 208 с.

Юго-Запад: Одессика: Историко-краеведческий научный альманах / Гол. ред. В.А. Савченко. – Вып.24. – Одесса: Печатный дом, 2018. – 272 с.

Frankiewicz J. **Zbigniew Brzeziński i jego związki** z Przemysłem. – Przemysł: San-Set, 1999. – 75 s.

Historiografia w kontekstach nieoczekiwanych?: Wobec zmiany i ciągłości: pejzaże współczesnego dyskursu historycznego / Red. nauk. E.Solska, P.Witek, M.Woźniak. – Lublin: Un-t Marii Curie-Skłodowskiej, 2017. – 156 s.

Hungaro-Polonica: Young Scholars on Medieval Polish-Hungarian Relations / Ed.: D.Bagi, G.Barabas, Z.Mate. – Pécs: Történeészczék Egyesület, 2016. – 380 old.

Jędrzejewicz W. **Józef Piłsudski 1867–1935:** Życiorys. – Wyd. 7-me. – Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1996. – 309 s.

Kalmucki korpus kawalerii: Zbrodnie popełnione na ziemiach polskich w 1944 r. w dokumentach SB / Oprac. R.Sodel. – Lublin: In-t Pamięci Narodowej, 2011. – 269 s.

Kolańczuk A. **«Umarli, aby zmartwychwstała** Ukraina»: Uczestnicy ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921 – miejsca pamięci w Polsce: Informator. – Przemysł: Ukraiński Dom Narodowy, 2015. – 256 s.

Niemcy o sobie: Naród – Państwo, «charakter narodowy» w oczach intelektualistów niemieckich / Wybr. i wstep. opatr. C.Karolak. – Poznań: In-t Zachodni, 1993. – 332 s.

University and University: The Place and Role of the University of Pécs in Europe from the Middle Ages to Present Day: International University History Conference 12–13 October 2017, Pécs. – Pécs: University Library of Pécs, 2017. – 395 p.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

VASHCHUK D. The Duchy of Podillia in the Second Half of the 14th Century: the Particularities of the Legal Status	4
VYRS'KYI D. Initial Discourse About the Cossacks: Creation of the Image of the Ukrainian Cossacks in the Polish-Lithuanian Commonwealth of the 1560–1570's	20
KOVALEVS'KA O. Cossack Works in the Scientific Heritage of S.Rudnyts'kyi	41
MATIASH I. The Role of Diplomatic Institutions in Initiating Ukrainian-Bulgarian Interstate Relations (1918–1921)	53
KULCHYTSKYI S. The Struggle of the Crimean Tatars for Returning to Their Homeland (1956–1989)	75

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

SAVCHUK I. Main Scientific Approaches to Study Space-Development of Economic Activity ...	110
ALLANIYAZOV T. (<i>Jezkazgan, Republic of Kazakhstan</i>). Ukrainians in Gulag Special Camps	121

PUBLICATIONS

From the Unknown Letters of Hetman Ivan Mazepa to Colonel Illia Novyts'kyi (<i>introductory article and publication by Yu.Mytsyk</i>)	148

IN SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

BALUSHOK V. (<i>Fastiv</i>). From the History of Ukrainian Ethnonymy (From "Ruthenians" to "Ukrainians")	163

DISCUSSIONS

LEVCHUK N. About the Old And the New Approaches to Estimating 1932–1933 Holodomor Losses of Ukraine	179

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Mykolenko D. Passions for Stambolov: Bulgarian Statehood in 1895–1920 (<i>N.Samoilenko, Poltava</i>)	194
Kuśnierz R. Czystki i terror na Ukrainie (1934–1938) (<i>Yu.Shapoval</i>)	199
Jansen J.C., Osterhammel J. Decolonization: A Short History (<i>Ye.Brailian</i>)	203
Kalakura Ya., Rafal's'kyi O., Yurii M. Mental Survey of Ukrainian Civilization (<i>V.Naulko</i>)	210

CHRONICLES

DONIK O. The Academic Council Solemn Session of the Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine Commemorating to 60th Anniversary of the "Ukrainian Historical Journal"	216
MAIEVS'KYI O., PASTUSHENKO T. Methodological Seminar on the Preparation of the Encyclopedia "Ukraine in the World War II"	219
KOLOMIETS' N. Round Table "Historical Science and Archival Studies in Conditions of Decomunization of Ukrainian Society"	223

ANNIVERSARIES

KOTSUR V. (<i>Pereiaslav-Khmel'nyts'kyi</i>). To the 85th Anniversary of the Doctor of Historical Sciences, Professor V.Shevchuk	226
SVITLENKO S. (<i>Dnipro</i>), UDOD O. (<i>Kyiv</i>). To the 70th Anniversary of the Doctor of Historical Sciences, Professor V.Ivanenko	229

Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	237